



VARSTVO  
SPOMENIKOV  
V. 1953-54

»VARSTVO SPOMENIKOV«  
JE GLASILO  
ZAVODA ZA SPOMENISKO  
VARSTVO LRS



UREDNIŠTVO IN UPRAVA:  
LJUBLJANA, PREZIHOVA ULICA 1  
P. P. 176, TELEFON 22-039



ODGOVORNI UREDNIK:  
EDO TURNHER



NAKLADA 800 IZVODOV



»VARSTVO SPOMENIKOV« V.  
ZA LETI 1953 in 1954  
JE IZSLO LETA 1955

VARSTVO  
SPOMENIKOV

V.

LJUBLJANA

1955

VARSTVO  
SPOMENIKOV

Uredil dr. Marijan Zadnikar

## VSEBINA

	Stran
F. Stelè: Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov .....	5
F. Baš: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti .....	13
N. Šumi: Spomeniško vprašanje v Ljubljani .....	38
N. Šumi: Koslerjeva hiša v Ljubljani .....	62
M. Mušič: Preureditvena dela v Novem mestu v pogledu regeneracije historičnih mestnih jeder .....	66
M. Zadnikar: Restavracija cerkve v Zgornji Dragi pri Stični .....	83
J. Klemenc: Konserviranje temelja rimske grobnice v Šempetru v Savinjski dolini	89
M. Zadnikar: Nova odkritja na spomenikih romanske arhitekture .....	93
M. Mušič: Za pravilno obravnavo ometa na arhitekturnih spomenikih .....	100
M. Vidmar: Konservatorske fotografske metode .....	106
M. Šubic: Poročilo o delu restavratorskega oddelka .....	123
Konservatorska poročila za leti 1953 in 1954 .....	141
a) Umetnostni spomeniki (D. Komelj in M. Zadnikar) .....	141
b) Poročilo referata NOB (E. Turnher) .....	160
Delo pri odkrivanju napisov v prebeljenih begunjskih zaporih (I. Molè) ....	161
Varstvo prirode	
A. Piskernik: Problemi in naloge prirodnega varstva .....	163
A. Piskernik: Gorska straža .....	170
A. Piskernik: Zasedanje internacionalne alpske komisije v Innsbrucku .....	170
A. Piskernik: Kongres internacionalne unije za varstvo prirode v Köbenhavnu	171
Naši muzeji	
B. Teply: Delo muzejev v l. 1953—1954 .....	172

# Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov

FRANCE STELE

Spomeniško varstvo živi in se razvija, kadar ima opraviti z likovno umetnostnimi spomeniki, med dvema ekstremoma in se mu doslej ni posrečilo umiriti še med njima, med estetiko, ki jo zahteva življenje, in dokumentarnostjo, ki jo zahteva strogo varstveno načelo: Konzervirati ne restavrirati! Še bolj kakor v preteklosti sta ta dva ekstrema aktualna po drugi svetovni vojni, ki je okrnila in življenjsko onespodobila toliko arhitekturnih spomeniških vrednot, da gola dokumentarna konzervacija po gospodarskem računu ne opravičuje več ohranjanja neštetih prizadetih spomenikov; samo dokaz sposobnosti za vršenje kake življenjske vloge ali prav izredna znanstvena ali kulturna vrednost, more njihovo obnovev opravičiti, vselej pa je s tem ozko zvezana želja po estetski vključitvi v skupnost še živih organizmov. To pa zahteva v največ primerih kompromis na škodo dokumentarnosti v korist porabnosti in posebno tudi vsaj dozdevni estetiki. Vprašanje pozidanja porušenega se pojavlja posebno, kjer predstavlja spomenik n. pr. bistven del urbanistične celote in bi za rešitev estetske celote sicer morali vkomponirati nekaj novega. Iste težnje po obnovitvi uničenega se uvaljavljajo na področju slikarskih in kiparskih spomenikov, čeprav ne gre več toliko za praktično življenjske vrednote kakor pri arhitekturi, ampak predvsem za naziranje, da samo vsestransko popolno zadovolji tudi lepotni čut.

Vprašanje, ki ga načenjamo, je sicer večno in osnovno človeško, ker človek instiktivno stremi po popolnem in ne ljubi priči minljivega, zaprašenega, razpadajočega, konzervacija pa vsaj navidezno vzdržuje taka estetsko dvomljiva ali celo neustrezna stanja. Zato se je spoznanje o kulturnih, dokumentarnih in estetskih vrednotah tako imenovane starine od srednjega veka sem zelo počasi uveljavljalo in je našlo prvo kristalizacijo šele v drugi polovici XIX. stol. v krilatici »Konzervirati ne restavrirati!«, zares prodrlo pa je šele na pragu našega stoletja v Rieglovem *Der moderne Denkmalkultus und seine Entstehung*, kjer so bile prvič razčlenjene vrednote spomenikov. Med njimi sta tudi dokumentarnost (*Alterswert*, ki vsebuje poleg dokumentarno zgodovinske tudi razpoloženske vrednote) in estetika (*Kunstwert*), kar bi navajalo na misel, da pravzaprav ne more biti nasprotja med njima. Obe sta namreč visoko pozitivni vrednoti, le da je prva vsota konkretnih lastnosti spomenika, druga izraz našega čustvenega razmerja do njega.

Ker sta obe lastnosti bistveno povezani z osebnostjo danega spomenika, se danes z začudenjem vprašujemo, kako da se o estetiki v zvezi z varstvom spomenikov tako redko govori. S tem se vzbuja celo vtis, da je estetska stran rešitve izključena iz pravilno pojmovanega varstva spomenikov

ter bi mogla dokumentarični uspeh konservacije celo zmanjšati. Riegl je razlikoval za vsako dobo dve vrsti estetskih vrednot — vrednost starine in vrednost novine, ki si nasprotujeta toliko, da se nikdar ne moreta kriti. Kar je pri drugi pogoj uspeha, namreč popolnost, je pri starinski uničeno in nadomeščeno z razpoložensko vrednoto starine; sodobnost pa sprejema umetnostno estetsko vrednost starine samo, kolikor ustreza njenemu estetskemu razpoloženju. Tudi ta polarnost v življenju spomenikov, ki ne dopušta točne opredelitve estetske vrednosti spomenika, je delen vzrok, da se spomeniška veda tako malo zanima za estetski moment spomenika. Prav naša sodobnost pa s tako silo postavlja tudi to vprašanje, da ne moremo več mimo njega. Da vlogo dokumentacije in estetike pravilno ocenimo, ja treba, da ju pravilno opredelimo in poiščemo momente, kjer si utegneta nasprotovati kljub sodobnemu naziranju, da je lepota spontana, nenačrten izraz funkcionalne dognanosti predmeta, ki ima svoj lasten estetski potencial. In prav to sodobno načelo se zdi, da nam more pomagati tudi do pravilnega spoznanja razmerja dokumentarnosti katkega spomenika do njegovega estetskega učinka. Dokumentarnost je individualna lastnost spomenika in se nanaša na njegovo zgodovinsko pričevalnost. Zgodovinska pričevalnost spomenika pa obsega njegov stil, njegovo formo, njegovo tehniko, njegovo funkcionalno organičnost pa tudi njegov posebni estetski potencial, ki je rezultanta vseh prednjih sestavin, kolikor naj se uveljavljajo izven okvira gole porabnosti. Prav posebno se zgodovinska pričevalnost nanaša na direktno zgodovinsko pričevalne momente v napisih, slikarijah, grbih in drugih likovnih posebnostih od obdelave gradiva do krasilnih elementov. Njegov posebni estetski potencial je torej tudi in prav tako samo eden teh elementov, z njimi najozje vezan in zgodovinsko pogojen. Ostarelost, preživelost, poškodovanost ali porušenje spomenika zadene vse te elemente. Popravilo, obnovitev (restavracija) ali celo ponovna postavitev (anastiloza) iz starega gradiva, kolikor je preživelo katastrofo, so ukrepi, s katerimi podaljšamo materialno življenje takemu spomeniku; ne moremo ga pa nikdar več obnoviti do prvotne popolnosti ne v tehničnem, ne v formalnem, pa tudi ne v estetskem smislu. Na tej zavesti temelji aksiom konservacije kulturnih spomenikov. Dopušta nam vse ukrepe za ohranitev spomenika, ki ne zmanjšajo dokumentarnosti, izključuje pa tako imenovano restavracijo v domnevno prvotno obliko. Konservacija pomeni dokumentarno restavracijo, to se pravi ohranitev vseh še ohranjenih potez spomenika, naj gre za stil, formo, tehniko, funkcionalni organizem ter prav posebno vseh dokumentaričnih potez kakor so zgodovinski napisi in vseh vrst zgodovinsko pričevalni likovni elementi. Ker je po katastrofi ali ostarelosti z vsemi ostalimi okrnjena tudi estetska učinkovitost spomenika, je nedvomno, da tudi ona ne more pričakovati pri konservaciji večjih pravic kakor ostale, kar pomeni, da se mora zadovoljiti s tisto stopnjo obnove, ki jo ohranitveno stanje vseh elementov še dopušta; tudi estetski potencial konserviranega spomenika se mora sprijazniti s pravilnostjo spredaj omenjenega sodobnega naziranja, da more biti lepota samo spontana, neponarejena posledica konservatorskih ukrepov, rezultanta njihovega součinkovanja. Pač pa so tudi ti prav glede na ohranitev estetskega potenciala spomenika vezani po prav posebno obzirnosti do tehničnih načinov, s katerimi se doseže namen, utrditev bolnega ali ogroženega, da bo sposobno nadaljnjega obstanka. F. Forlati je v razpravi *L'arte moderna e la tecnica d'oggi nel restauro monumentale* načela te obzirnosti zelo lapidarno formuliral v tem smislu, da se sodobni konzervator ne bo ogibal najmodernejših tehničnih načinov, da utrdi ogroženi

spomeniški organizem, porabljal pa jih bo tako, da bo njihova navzočnost skrita očem, da z drugimi besedami ne bo vnašala v estetski izraz spomenika novih, tujih elementov temveč omogočala, da se podedovani estetski potencial, čeprav okrnjen, do najvišje možne mere ohrani. To pa izključuje predvsem tudi nove načine površinske obravnave danih spomenikov in prav posebno tudi take slabo razumljene »obzirnosti« do dokumentaričnih elementov, ki prav zaradi obzirnosti po svojem učinku škodujejo estetskemu izrazu konserviranega spomenika. Gre namreč za način, kako estetsko nežaljivo vključuješ v restavrirano celoto posameznost, portal, okvir okna, konstruktivno značilnost, skrbno obdelan kamen, posebno na oglih zidov itd. V takih primerih namreč dokumentacija lahko po nepotrebnem oškoduje estetiko konserviranega spomenika, še več, s pretiravanjem slabo razumljenih konservatorskih načel lahko celo uničimo estetski potencial reševanega spomenika.

Ker se toliko isklicujemo na estetski potencial spomenikov likovne umetnosti, se zdi, da ne bo odveč, če ga nekoliko bližje označimo. Da ni nekaj absolutnega, ampak da se njegova moč s časom spreminja in slabi, ni treba posebej pojasnjevati. Pač pa je mnogo nejasnosti v tem, kje je zasidran in po čem se pravzaprav izraža. Prvi in najbolj razširjeni nesporazum je v tem, da se estetski potencial izraža samo po vidni in otipljivi zunanjsčini umetnine ali celo samo v likovnem sestavu in slogu, ako ne celo kar po optično zaznavni podobi ter mogoče celo kar po njenem ikonografskem pomenu. Za preprostega človeka je lepa cerkev, gledališče, palača, spomenik; težko pa bo razumel, da je lepa stanovanjska hiša, most, stadion ali tehnična stavba; gotovo pa bo to lepoto ocenil mnogo nižje. Lepa mu je svetniška podoba, fantazijska ali pokrajinska slika, lep mu je svetniški ali alegorični kip, težje pa mu je dostopna umetnostna lepota portreta, tihožitja, abstraktne umetnine ali tako zvanega absolutno plastičnega ali slikarskega dela ter dosledno stvarne arhitekture. Vse to bo kot umetnostno nelepo največkrat odklanjal. Tako zv. stil mu je lep, če ga propagira moda, zato odklanja gotiko, če je na dnevnem redu klasika, ali vse, kar je preteklost z estetskim namenom ustvarila, če je pristaš dosledno funkcionalne ali celo absolutne forme. Za naše vprašanje pa je važno predvsem, da vemo, da estetski potencial ni vezan na ikonografski pomen, na ta ali oni stil, na tako ali drugačno tehnično izvršitev, na tak ali drugačen material, namen ali pomen, temveč da je estetski potencial rezultanta vseh teh elementov, še več, da je kaka likovna ustvaritev celo lahko sama na sebi estetsko nevtralna, a ji urbanistična povezanost ali položaj v naravi daje tudi izrazit estetski učinek, ker je njen skromni, samostojno neaktivni potencial v taki skupnosti dvignjen na aktivno stopnjo estetskega součinkovanja po tako zvanem miljeju. Zato je za pravilno presojo estetskega momenta danega spomenika treba, da spoznamo njegov potencial in ga pri konservaciji enakovredno z drugimi momenti tudi upoštevamo. Zavest, da ta potencial ne zavisi samo od ene poteze spomenika, ampak od njegovega celotnega organizma ter celo od njegove vloge v skupnosti z drugimi spomeniki in naravo, nam edina more postati zanesljiv vodnik pri reševanju teh vprašanj in ne bomo pretiravali v tem, da bi pri restavraciji upoštevali eno teh potez bolj kakor druge. Zato ne bomo stremeli za čistoto ali polno izrazitostjo tako zv. stila, temveč za uveljavljanjem po analizi vseh elementov spoznanega estetskega potenciala, ki je soglasje vseh sestavin spoznanega estetskega potenciala, ki je soglasje vseh sestavin spomenika ne glede na stil, čas postanka in gradivo. Estetski potencial arhitekture ni zasidran samo v njeni bolj ali manj kultivirani formi, v takem ali dru-



gačnem slogu ali v bogastvu gradiva, tudi ne v zasebnem ali javnem namenu, temveč v skupnem izrazu vsega tega. Estetski potencial namreč ne temelji v golem liku kakega spomenika ampak v sozvočju med likom, gradivom ter okolico. Z namenom, ki mu je odredil življenjsko vlogo, mu odvzamemo tudi estetsko hrbtenico ter moramo spomeniku, ki mu je življenje tako vlogo vzelo, poiskati novo, ki bo sestavinam njegovega estetskega potenciala dala novo oporo. Posebno kočljivo je to vprašanje, kadar na pr. sakralna arhitektura zgubi svojo funkcijo; težko ji je namreč dobiti nov namen, ki bi ohranil tudi njen estetski potencial, razen muzealnega. Iz zavesti celotnosti vloge vseh sestavin estetskega potenciala izhaja tudi načelo, da bomo tisto, kar je na arhitekturnem spomeniku zaradi njegove konsolidacije treba dopolniti, dopolnili, če mogoče, s starim materialom (kritje!), če ne pa vsaj s staremu enakim. Če gre za slikarske spomenike, se je treba zavedati, da se estetski potencial ne opira samo na optično dosegljivo površino slike, ki jo je zmožna reproducirati tudi umetna, še zanesljiveje pa fotomehanična kopija, temveč na vso tehnično strukturo danega dela od osnove do končne oblike, pa tudi od posebnih pogojev materiala. Da estetski potencial ni odvisen od ikonografske vsebine, pa celo ne od tako zv. stila in od prvotnega kulturnega ali drugačnega namena naslikanega, nam najboljše dokazuje visoko estetsko vrednotenje antičnih kipov, srednjeveške sakralne plastike ali spomenikov srednjeveškega slikarstva po skromnih podeželskih cerkvah, v zadužbinah, ter prav posebno bizantinskih ikon, ki so po prvi svetovni vojni s svojo estetsko močjo presenetile zapadni kulturni svet. Če pa hoče restavrator ta estetski potencial, ki je s preslikavami in poškodbami zmanjšan ali sploh omrtvičen, spomeniku povrniti, mora računati z vsemi materialnimi in tehničnimi elementi spomenika; sozvočje vsega, kar je še ohranjeno, je za estetski uspeh restavriranega dela nujno potrebno, restavrator pa mora temeljito poznati stare tehnike. Za estetski učinek starih slikarskih spomenikov prihaja v poštev še en umetnini z življenjem dodani element, tako zv. patina. Patina je namreč pogosto, čeprav ne vselej važen estetski sočinitelj pri vrednotenju starih umetnin, posebno pri slikah in arhitekturah. Estetsko zmotno pa pomeni prav toliko težnja patino v vsakem primeru odstranjevati, da bi umetnina zasijala v prvotnem sijaju, kolikor nadomeščati jo z umetno patino, da bi gledalce slepili s tako zv. starinsko vrednoto; drži pa, da je patina, kjer je pristna, važen sočinitelj v estetskem potencialu danega spomenika, pri arhitekturi posebno v njenem okolju. Kar velja za slikarske spomenike, velja mutatis mutandis tudi za kiparske spomenike. Tudi tu ima estetski potencial oporišče tako v likovnem sestavu samem, kakor v njegovem materialu ter v načinu njegove obdelave. Po kipanju modelirana površina je eden najbistvenejših sočiniteljev kiparskega potenciala in zato vselej nedotakljiva.

Kakor se vsako prizadevanje lahko izrodi v škodo zasledovanega cilja, je tudi spomeniško varstvo v vedni nevarnosti, da zgreši svoj pravi namen, ker po zakonu individualne problematike teži tudi po tem, da postane samo sebi namen in lahko greši v obeh polarnih smereh, v pretirani dokumentarnosti, pa tudi v pretiranem estetiziranju. Lahko se izrodi v obeh smislih, vendar je večja nevarnost, če se izrodi v samozadovoljevanju na estetski strani. Nobeno naše prizadevanje namreč ne sme pozabiti, da je končni smisel vseh naših javno usmerjenih dejanj služba življenju, kjer je nepomirljiva meja med tem, kar je še živo in med muzejem, častno grobnico tistega, kar se je preživelo. Življenje pa tudi od spomeniškega varstva pričakuje kompromis med porabnostjo, dokumentarnostjo in estetiko.

Še bolj kočljivo kakor za arhitekturo, pa se postavlja to vprašanje za slikarske ali kiparske spomenike. Z naivno restavrirajo, ko na pr. poškodovano sliko na manjkajočih mestih dopolnimo in če se dopolnjenega ne posreči prilagoditi stari okolici, mi v interesu estetike to okolico preslikamo, da vstavek ne bi motil, ali še bolj ako sliko preslikamo, da izgleda kot nova, nismo samo grešili proti konservatorskemu načelu, ampak smo estetski potencial dela, ki smo ga dozdevno restavrirali, sploh uničili; okrnjene estetičke kakega spomenika namreč ni mogoče izpopolniti, še manj obnoviti; lahko pa s pravilno razumljeno dokumentarno konservacijo uveljavimo njegov estetski potencial, kolikor ga čas ni oslabil.

Uničenje estetskega potenciala pri kipu pomeni posebno t. zv. obnova površine s prekleševanjem, prerezljavanjem in imitativnim dopolnjevanjem manjkajočega. Vse to uničuje estetski potencial spomenika v imenu »estetike«, ki je nihče ne more obnoviti. Nesporazum je namreč tudi v tem, da je starinski mik sam pogosto nadomestek za okrnjeni estetski izraz spomenika in sam vrednota, ki zasluži veliko obzirnost. Pozabiti ne smemo tudi, da se estetski potencial ne uveljavlja racionalno, z analizo sestavnih elementov in njihovo rekonstrukcijo, ampak kot spontan odziv opazovalca na njegov pojav. Zato okrnjeni spomeniki, kakor n. pr. razvaline svetišč klasične antike in torzi kipov zaradi kombinacije estetskega potenciala s starinskim čarom delujejo pogosto sugestivneje kakor če bi ne bili tako kruto zaznamovani z znaki svojih življenjskih usod. Gledalec namreč doživlja take spomenike v luči vizije njihove popolnosti, sam jih kreativno dopolnjuje v smislu neke idealne podobe. Ta mogoče nikdar niti ni bila čisto uresničena, ker je obstajala samo v momentu spočetja umetnine v duši umetnikovi pred oresničenjem v realnem svetu, ki je njeno kreativno silo že oslabilo. Doživljajoč umetnino jo namreč v sebi tudi poustvarjamo, ona je za nas samo pobudnik za kreacijo našega doživetja, ki je podobna neposrednosti umetniške kreacije. Ohranjajoč dokumentarične vrednote spomenika, kakor smo jih spredaj označili, ohranjujemo namreč tudi tisti estetski potencial, ki nas edini pri danem spomeniku more estetsko zadovoljiti.

Vendar kakor estetskega potenciala ne smemo oškodovati ali celo uničevati s ponaredbami, ga prav toliko ne smemo oškodovati z napačno dokumentarično obzirnostjo. Nekaj primerov sem spredaj omenil. Naj sledi še nekaj drugih značilnih. Pri nas zadnji čas opažamo pojave take napačne obzirnosti do dokumentaričnih potez spomenikov, ko se na pr. zazidani ali ometani ali pobarvani srednjeveški kamniti portal očisti do kamna tako, da se ometa osvobodi vsa njegova struktura, ki se kot skrbno izdelan kamnoseški izdelek veže na strani popolnoma nepravilno s steno iz lomljenca. Restavrator pri tem pozablja, da niti stena iz lomljenca, niti povezava portala z njo nista bili mišljeni kot po svoji strukturi zadovoljujoča estetska elementa, temveč sta se v estetski organizem stavbe vključila šele z ometom in ustreznim prehodom. Napačno obzirni restavrator razen tega steno, namesto da bi jo pokril z rahlo, vsakemu njenemu pregibu sledečo epidermo (kožico), na debelo prekrije z ometom, izravnavač nepravilnosti, omet pa na stikih s portalno strukturo ostro odreže, tako da se očiščeni portal prikaže rahlo poglobljen, v resnici pa bi morala tu njegova ploskev neopazno prehajati v okoliški zid. Drug primer napačne in estetsko žaljive obzirnosti do dokumentaričnih potez spomenika opažamo pogosto pri ureditvi okolice odkritih fresk, če pride rob neposlikanih ploskev rezko do izraza kot meja med poslikanim in neposlikanim delom stene. In še

eno opazovanje: Nikakor ni konservatorsko pravilno, še manj pa estetsko učinkovito, če vsak še tako nepravilen kamnit zid oprostimo ometa, misleč, da bi šele s tem uveljavili estetski potencial danega spomenika. So sicer primeri, ko je taka rešitev, čeprav je načelno nasprotna principu konservacije, upravičena in to predvsem iz arheološko dokumentarnih ozirov, če gre za zidove, ki so dokumentarični po svoji gradbeni tehniki ali sploh starejših spomenikov, ki so tu vzdane kot gradbeni material (na pr. Sp. Šiška). Drug dopustni primer je, ako gre za dokumentarično manj pomemben ali estetsko nevtralen spomenik, ki pa zasluži négo kot sestavni del uglašnega urbanističnega kompleksa, kjer kreativni poseg tenkočutnega arhitekta utegne povečati skromni estetski potencial take celote, kakor je to dobro izrazil Dušan Grabrijan ob Plečnikovem posegu v kompleks Križank v Ljubljani; podobno velja za rešitev že polporušene hiše na glavnem trgu v Kamniku, kjer taka fantazija ob skromnem spomeniškem objektu doseže posrečeno obogatitev estetsko že skoraj mrtvega miljeja, čeprav v novi (ne obnovljeni!) obliki, ki ne ruši okvirnega razporeditve urbanistične celote. Taki primeri pa ne smejo postati zgledni epigonski recepti za individualno popolno drugačne primere. Skušnja uči, da je tu največkrat prikrajšan še bolj kot dokumentarnost danega spomenika predvsem njegov estetski potencial, pa naj bi bil še tako skromen.

Pri razpravah v Splitu lansko leto smo zadeli na to vprašanje v drugi, za povojni čas splošno značilni obliki: Ali načelo dokumentarične obnove dopušča na pr. pozidavanje na pol ali celo popolnoma porušeni spomenikov, kolikor mogoče celo z ohranjenim starim gradivom in v historičnih oblikah, kakor na pr. mestne lope v Šibeniku. Mislim, da je v razpravi pravilno prevladalo mnenje, da je to dopustno, kadar gre za važne ali celo bistvene elemente urbanističnega miljeja, kjer je v mnogih primerih estetska vloga porušenega spomenika mogoče celo pomembnejša od dokumentarične in je rešitev naloge s pozidavo porušenega elementa zanesljivejša kakor iskanje sodobnega nadomestila. Tu estetski pol našega vprašanja toliko prevladuje pred dobesednostjo načela »Konservirati ne restavrirati«, da po našem opraviči nadomestitev elementov v starih oblikah, posebno če je to mogoče celo s starim gradivom. Je pa še en važen argument za tako rešitev tudi ta, da je predstava o uničenem elementu še živa in se pri restavraciji lahko opremo celo na nazorne pomočke dokumentarne spomeniške evidence. Drugo vprašanje je obnova posameznega porušenega spomenika, čigar vrednost je bila v njegovi individualni dokumentarnosti in predvsem celo v njegovem osebni estetskem potencialu. Ker tega individualnega potenciala, če ga je katastrofa uničila, nihče več ne more zbuditi k življenju, je tak primer treba s stališča spomeniškega varstva odkloniti, ker bo tudi s tem dosežena »dokumentarnost« samo ponarejena pričevalnost.

Še en mnogo diskutiran primer spomeniške prakse je treba posebej vzeti v pretres, anastilozo. Močno jo je uveljavila posebno italijanska arheološka praksa, pomeni pa, da porušene stebriščne stavbe rekonstruiramo iz originalnih ostankov stebrov, arhitravov itd., tako da manjkajoče dodamo v drugem materialu in vsak ohranjeni del pride na svoje preračunano mesto. Uveljavljalo se je več načinov, na pr. da se manjkajoče nadomesti v pravem materialu in v osnovni ustrezni formi, vendar pa tako, da večje oko takoj loči originalno od dodanega; drugod so operirali z betonom, ki se za splošni učinek estetsko še nekako strinja s kamnitno starino; v Italiji pa so v polpreteklem času iz napačne obzirnosti porabljali formi ustrezno oblikovano opeko, ki se razlikuje tudi po barvi od originalnih delov, ima pa predvsem drugačno življenjsko

trepežnost, estetsko pa prav gotovo pomeni zmanjšanje estetskega potenciala spomenika, kar se pogosto zelo neprijetno uveljavlja na antičnih spomenikih v Rimu. Tu je zopet F. Forlati uveljavil nedvomno pravilni postopek, po katerem je treba v prvi vrsti z vsemi sredstvi ohraniti staro brez podiranja in ponovnega pozidavanja in vse s pomočki sodobne tehnike nevidno utrditi, iz starega materiala pozidati podrti in budno paziti, da dodano ne potvarja domnevne starine ter se obnovljeni spomenik prezentira samo po svojem lastnem, četudi okrnjenem estetskem potencialu. Mednarodno pozornost je vzbudila njegova operacija na Palazzo dei Trecento v Trevisu, ki je postala vzor za prav tako uspelo operacijo na stavbansko ogroženi cerkvi sv. Sofije v Ohridu, s katero je naše spomeniško varstvo doseglo mednarodno pomemben uspeh.

Nekoliko drugačen in še bolj kočljiv je položaj v pogledu dokumentacije in estetike v kiparstvu in slikarstvu. Estetski potencial je pri te vrste spomenikih, ako spadajo v področje likovne umetnosti, mnogo izrazitejši in tudi občutljivejši za vsak prekršek proti sebi, kakor pri povprečni arhitekturi. Zato je tudi vprašanje, estetska ali dokumentarna restavracija, tu posebno kočljivo. Dočim je pri arhitekturi, ki je največkrat del tako zv. urbanističnega kompleksa, njen estetski potencial pogosto samo en element večje skupnosti in doseže v tej skupnosti lahko celo večjo učinkovitost, kakor bi jo dopuščal njegov individualni potencial, je pri kiparskih in slikarskih delih, razen kadar gre za večje arhitekturno vezane skupnosti takih individuov, dragocen predvsem njihov individualni potencial, ki ga more ohraniti samo najvestnejša dokumentarna restavracija v smislu samo najstrožje tehnično konservatorskih posegov v njegovo materialno telesnost. Zaradi življenjske funkcije mnogih takih spomenikov se sicer pogosto dopuščajo kompromisi v smislu restavracije oškodovane celote, vendar je treba pibiti, da ti kompromisi takih spomenikov niti najmanj ne pomlajajo, ampak so končno le surogati za zmanjšani originalni potencial, največkrat pa mu naravnost škodujejo. Opozorjam pri tem na estetski efekt obzirno konserviranih likovnih umetnin, slik in kipov, v sodobnih muzejih, kjer je estetski učinek kljub okrnjenosti prvotne celote pogosto močnejši in pristnejši kakor pri kompromisno restavriranih umetninah v službi kultov, v cerkvah itd. Zato je nedvomno največ, kar vestni konservator lahko dopusti pri zelo poškodovanih slikah, da se, kakor to propagira Italijanski centralni restavratorski institut, manjkajoče dopolni v akvarelni tehniki v črtkanem ali pointillističnem načinu, kar se po volji lahko zopet odstrani. Med drugimi posebno v galerijah uveljavljajočimi se načini pa je možna precejšnja izbira od najdoslednejše dokumentaričnega, ki dopušča samo ohranitveno tehnične posege in pušča zapolnjena mesta kar nevtralna, do notnega toniranja zapolnjenih mest z nevtralnimi toni, ki omogočajo vsaj vtis tonske enotnosti celote. Pri vseh teh načinih se lastni estetski značaj spomenika ne zmanjšuje, nasprotno, ker, kakor smo že rekli, gledalec kreativno sodeluje pri doživljanju likovne umetnine in to prav posebno, če je okrnjena, mu je s tem omogočen celo maksimum njenega učinka. Vsak drug način, ki iz namišljenih estetskih ozirov zahteva umetniško kreativne posege v značaj okrnjenega spomenika z doslikavanjem in preslikavanjem, pa v resnici samo zmanjšuje in oškoduje likovno estetski potencial spomenika, kolikor ga celo sploh ne uniči. Zopet so tu dovoljene izjeme v primerih, kakor pri deloma uničeni stropni slikariji velike dvorane v Schönbrunnu, kjer se estetski potencial dane slikarije ne izraža samostojno, ampak samo kot eden elementov (v tem primeru celo vodilni) skupnega estetskega potenciala slikarije, arhitekture in dekoracije te dvorane.

Z obnovitvijo v razmerju do celote majhnega uničenega dela te slikarije je skupnostni estetski potencial nedvomno pridobil na moči, podobno kakor v sličnih urbanističnih primerih, o katerih smo spredaj govorili.

Še kočljivejši je ta problem pri kiparskih spomenikih, ako gre za primere čiste kiparske kreacije. Noben estetski ozir namreč ne more opravičiti dopolnjevanja manjkajočega, kakor je bilo v prejšnjih stoletjih, posebno v renesansi in klasicizmu, v navadi pri obravnavanju izkopanih antičnih kipov. Za umetnostno kvaliteto sprejemljiv človek bo danes, mislim, brez pomisleka priznal, da močnejše učinkuje znani helenistični torzo v Vatikanu kakor ikonografsko domnevno dopolnjeni Laokont. Še hujši prekršek kakor dopolnjevanje pa je predelavanje površine ohranjenih kipov. Drugače je pri dekorativni plastiki posebno v arhitekturni povezavi, kjer je kiparski del navadno podrejen večji celoti in ima pogosto malenkosten samostojni estetski potencial. Tu nadomestek pogosto estetsko prav dobro lahko služi v celoti. To velja tudi za taka kompleksna dela kakor so naši »zlati oltarji«, kjer z ustrezno, tehnično stari ustrezajočo obnovitvijo zlatenja in z barvanjem ter z dopolnitvami manjkajočega lahko uveljavimo ponovno tem spomenikom latentno lastni estetski potencial. Kipi in okrasje namreč pri takih kompleksnih ustvaritvah največkrat nimajo kakega večjega samostojno estetskega potenciala. Pri vseh možnih primerih pa se moramo zavedati načelno, da estetskega potenciala ne oškodujemo samo s ponareditvami, preslikavami in neutemeljenimi dopolnjevanji, ampak predvsem pogosto z nepravilnim odnosom do materiala samega. Ta material mora, kolikor se kaže v vidu dostopnem izrazu spomenika, ustrezati zgodovinskemu materialu po značaju ter po načinu obdelave in porabe. To je pomembno posebno v urbanizmu in arhitekturi; odtod upravičeno odklanjanje cementa kot vidnega faktorja pri konservaciji starih spomenikov. Cement, kakor mavec in eternit, ki imajo v sodobnem življenju svojo pozitivno vrednost tudi kot elementi skupnostnega estetskega potenciala, sami po sebi nimajo estetskega učinka kakor kamen ali kovina in v zvezi s starino slabijo estetski potencial spomenika. Vprašanje estetike v restavratorskem poslu je namreč poleg dokumentaričnosti predvsem tudi vprašanje materiala in načina njegove porabe. Močno se je poostrilo prav v našem času zato, ker je življenje uveljavilo množino revolucionarno novih materialov in tehnik, kakor pravkar imenovani cement in železobetone, ki absolutno ne ustrezata interesom varstva spomenikov, kolikor bi se vidno uveljavljala v izrazu konserviranih spomenikov. Prav tako na pr. zlatenje na olje estetsko nikdar ne more nadomestiti zlatenja na poliment, cement ali mavec kamna, eternit skodelj, skrilja, bobrovca ali žlebaka, kakor tudi mehanična reprodukcija ne more nadomestiti s človeško roko ustvarjene umetnine.

Po vsem povedanem med estetsko in dokumentarno restavracijo ni nasprotja; prav narobe, lahko se, če sta obzirni druga do druge, idealno izpopolnjujeta. Cilj spomeniškega varstva ob postavljenem vprašanju je mogoče samo takole formulirati: Težimo za dokumentarno restavracijo, vendar tako, da iz napačne »obzirnosti« do pristnih elementov ne bomo žalili estetskega čuta gledalca; v težnji po estetskem učinku pa se moramo zavedati, da je napačna vsaka dozdevna ali apriorna estetika, ki bi oškodovala ali celo uničila dokumentarno stran spomenika. Ker ne eno ne drugo ne sme postati samo sebi namen, se dokumentarična pričevalnost spomenika lahko doseže samo v okviru ohranjenih, eventualno novoodkritih doslej zastrtih elementov; estetski izraz

pa je zmožen obnove samo v okviru individualnega estetskega potenciala danega spomenika, kolikor je nastal iz estetskih nagibov.

Vodilno načelo sodobnega varstva spomenikov, konservirati ne restavrirati, ima tudi v luči teh ugotovitev polno veljavo. Spoznanje nepravilnosti težnje restavriranja spomenikov v prvotno stanje ima svoj korelat prav tako na estetski strani; tudi prvotnega estetskega učinka ni mogoče restavrirati, ampak je pravilno samo uveljavljati ga v okviru ohranjenih potez lastnega estetskega potenciala spomenika. Zato: Konservirati ne restavrirati, toda konservirati tudi z upoštevanjem estetskega učinka ohranjenega spomenika! Garancija za uspeh pa je samo estetsko tenkočuten restavrator, ki mi samo tehnično pripravljen za tako delo, ampak kreativen duh, arhitekt, slikar ali kipar, ki se podredi značaju danega spomenika brez težnje, da uveljavi lastno estetsko naziranje (F. Forlati) in so elementi spomenika edini temeljni kamni njegove restavratorske »kreativne«. Brez znanja, kar pomeni predvsem bogato skušnjo, in umetniškega čuta, ki se uveljavi v tenkočutnem okusu, si ne moremo predstavljati restavratorja, ki bi idealno ustregel tu razvitim načelom harmonije med dokumentarnim in estetskim polom varstva spomenikov.

## Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti

FRANJO BAŠ

Zgodovina spomeniškega varstva je sestavni del kulturne zgodovine in zraven zgodovine vseh znanstvenih zvrsti, ki spomenike preučujejo ter dvigajo na raven družbene pomembnosti. Kot vsaka dejavnost, zahteva tudi spomeniško varstvo določene organizacijske temelje, na katerih se razvija izvršno delo, ki ga predstavljata konservatorstvo in restavratorstvo. V celotnem obsegu je zajel spomeniško varstvo v Jugoslaviji Fr. Stelè (Problem spomeniškega varstva v Jugoslaviji. Jugoslovenski istoriski časopis. I. Beograd-Zagreb 1935, 425—454; II. Beograd-Zagreb 1936, 49—100) in v okviru v splošni spomeniškovarstveni razvoj, medtem ko ga je s pravnih pogledov avstrijske zakonodaje obravnaval W. Kirsch (Denkmalschutz. Wien 1937, 1—17). Naša nadaljna izvajanja poizkušajo nadaljevati temeljni deli Fr. Stelèta in W. Kirscha s posebnim ozirom na organizacijo spomeniškega varstva na Slovenskem in upoštevajo konservatorstvo ter restavratorstvo samo posredno, v domnevi, da spada konservatorstvo in restavratorstvo v sestav ustreznih zvrsti n. pr. umetnostne zgodovine, arhitekture, arheologije, etnografije, tehnike, kemije, tehnologije itd.\*

Posamezne dobe so spomenike, to je predmete iz preteklosti z razpoložensko, lepотно in znanstveno vrednostjo, po razmerju sodobnikov do njih cenile zelo različno. Prazgodovinski človek jih je varoval z rodbinskim čutom, ko

\* Viri za nadaljnje izvajanje so zlasti poročila konservatorjev in korespondentov o njihovem delu v Mitt. d. Zentral-Kommission do 1917, nadalje poročila spomeniškega konservatorja v Zborniku za umetnostno zgodovino in priložnostna poročila v glasilih Zgodovinskega oziroma Muzejskega društva v Ljubljani, Mariboru, Gradcu in Celovcu. Seznam konservatorjev in korespondentov je popoln samo v obsegu možnosti gradiva v Ljubljani.

je n. pr. za spomin nasul gomilo nad mrtvim pokojnikom. Organizacije, zlasti cerkve, so v starem veku za nemoteno in trajno opravljanje kulturnih obredov dosegle azilsko pravo za templje in podobno srednjeveške cerkve nedotakljivost kulturnih stavb in neprenosljivosti kulturne opreme. Zgodovinsko vrednotenje antičnih umetnostnih najdb je v renesančnem Rimu rodilo 1515 prvi urad za nadzorovanje umetnin, ki ga je vodil slikar Raffael Santi. Novoveška, vedno bolj smotrno organizirana država je začela upoštevati spomenike za priče svoje življenjske sile in državnega prava in zaradi tega začela, najprej na Švedskem z instrukcijo Gustava Adolfa II. 1630, s popisom ali inventarizacijo spomenikov. Od francoske revolucije naprej pa je država kot predstavnik organizirane celokupnosti v vse večji meri prevzela varstvo nad spomeniki in v zvezi z njimi razvila novo zvrst kulturne dejavnosti z ustreznimi zakonodajo o organizaciji ter tej vzporedno znanstveno, umetniško, gospodarsko in prosvetno vrednotenje ter ohranjanje spomenikov.

Slovenija je spadala do 1918 pod Avstro-Ogrsko, tako da velja tedanja spomeniška zakonodaja tudi za Slovenijo. Prosvetljeni absolutizem je z ediktom 12. avgusta 1749 proglasil za zavarovane arhivalije (rokopisi, korespondenca, načrti itd.), ki so za državo kakor koli važne, tako da so arhivalije naši prvi organizirani spomeniki. Za pravnim zavarovanjem arhivalij, ki ima svoj izvir zraven potreb državne uprave tudi v fevdalnem izročilu o ohranjanju spisov za dokazovanje privilegijev, so nadaljnji dekreti dvorne komore do 1. februarja 1782 centralistično zagotovili vse najdbe novcev za dvorni novčni kabinet na Dunaju, ki mu jih je moral najditelj poslati v odkup, in tako tudi dejansko uvedli nadzorstvo nad najdbami v zemlji. Ker se istočasno z novci navadno najdejo tudi drugi starinski predmeti, je dekret dvorne pisarne 5. marca 1812 naročil deželnim oblastim, da morajo zaradi prvenstvenega odkupa pošiljati dvornemu kabinetu novcev in antik tudi druge zemeljske nazdbe, pri težkih n. pr. napisnih kamnih ali nagrobnikih pa njihove opise in slike:

1. Kipe, poprsja in glave iz bronca ter kamna;
2. Male plastike, podobe poganjskih božanstev iz plemenitih in neplemenitih kovin, kamna ter gline;
3. Orožje, posode in orodje iz bronca in drugih tvoriv;
4. Visoki in globoki reliefi iz kamna;
5. Basreliefi iz kamna;
6. Nagrobniki in napisni kamni.

Dekret 5. marca 1812 je prvič nadrobneje razčlenil vsebinski pojem kulturnega spomenika v duhu novega humanizma, oziroma klasicizma s poudarkom na antični arheologiji in uveljavil smotrno skrb za muzejske zbirke habsburškega dvora na Dunaju, kamor so prav v smislu navedenega dekreta odšle n. pr. negovske čelade, ki so jih 1811 našli na Ženjaku.

Za zavarovanjem arhivalij in najdb v zemlji je dvorna pisarna z dekretom 28. decembra 1818 zavarovala spomenike tudi s prepovedjo, izvažati v tujino slike, kipe, izdelke umetne obrti, zbirke novcev in bakrotiskov, redke rokopise, kodekse in prvotiske ter sploh vse umetnine in tiske, ki bi mogli doprinesti k ugledu in krasilnosti države in bi zaradi tega njih odtujitev pomenila za Avstrijo bistveno izgubo. Izrečno pa je bilo dovoljeno izvažati v tujino dela še živečih umetnikov. Prekrški izvozne prepovedi so se kaznovali z zaplembo predmeta pri poizkušenem izvozu ter s plačilom dvakratne vrednosti predmeta, če je bil izvožen. Odločitev, ali spada predmet pod izvozno prepoved ali ne, je izdajala deželna oblast po strokovni izjavi akademije upodabljaljajočih umetnosti ali ravnateljstva knjižnice, ki šteje kraj z za izvoz namenjenim predmetom v

svoje delovno področje. Tako so postali referenti za izvozna dovoljenja poleg dunajske akademije za upodabljačo umetnost tudi licejske knjižnice v Ljubljani, Trstu, Celovcu in Gradcu za ustrezna področja na Kranjskem, Primorskem, Koroškem in Štajerskem. Izvozno prepoved je natančneje opredelil dekret 3. aprila 1827, ki je določil, da je treba vsak za izvoz namenjeni predmet naznaniti deželni oblasti, ki je tako mogla imeti razvid o predmetih s preklupno pravico države, oziroma novčnega in antičnega kabineta na Dunaju.

Vse izdane spomeniške odločbe so vsebovale zahtevo, da se morajo najdbe iz vse države pošiljati v odkup na Dunaj, kar je bilo zlasti pri obsežnejših kamnitih najdbah težko izvedljivo. Zaradi tega je novi dekret dvorne pisarne 30. julija 1828 odločil, da se starinski kamni vzdajo v zunanje stene najbližje cerkve, kjer jih varuje župnik. Dekret iz 1828 je zapustil na Slovenskem koristne sledove zlasti v številnih rimskih napisnih kamnih, ki so do danes vzdani v zunanostih cerkva in zraven teh v prvi smotrno pripravljeni zbirki rimskih kamnitih spomenikov, ki jih je na pobudo navedenega dekreta 1830 namestil Simon Povoden v zunanosti mestnega stolpa v Ptuju; spomeniško-varstvena naročila, ki so dotedaj služila samo dunajskim dvornim zbirkam so tako pripeljala s Simonom Povodnom do prvega muzeja »sub divo« v Sloveniji.

Prva polovica XIX. stoletja je čas rojstva prvih deželnih muzejev (1811 v Gradcu, 1821 v Ljubljani) in deželnih zgodovinskih ali muzejskih društev (1839 v Ljubljani), ki so v duhu zmagovite, domačijsko poudarjene romantike terjala udeležbo pri pridobivanju novih arheoloških najdb. Posledica tega je bila 15. junija 1846 odprava določila o pošiljanju najdb novčnemu in antičnemu kabinetu na Dunaj in novo naročilo deželnim gubernijem, da o najdbah poročajo ustreznim novim deželnim zavodom in društvom. V interesu dvornih zbirk pa je dvorna pisarna kmalu za tem 14. avgusta 1846 naročila deželam, da najdbe nadzorujejo, o važnejših poročajo novčnemu in antičnemu kabinetu ter priporočajo najditeljem, da mu jih pošljejo v nakup.

Do leta revolucije 1848 je dobila Slovenija prve administrativne spomeniško-varstvene ukrepe, porojene v začetku iz prosvetlenskega državnega prakticisma, nato v novohumanističnem oboževanju antične umetnosti in na koncu v domačijskem razpoloženju romantike. Pojem spomenikov vsebuje arhivalije, tiske in antične umetniške najdbe, ki so bile pravno zavarovane pred izvozom iz avstrijske države ter zagotovljene dvorskim dunajskim zbirkam, dokler niso novi deželni muzeji in nova deželna društva terjala, da ostanejo doma, kar se je najprej doseglo z rimskimi napisnimi in plastičnimi kamni.

Spomeniška zakonodaja francoske revolucije in razpoloženje, ki ga je za spomenike vzporedno razširila n. pr. z zanimanjem za narodno pesem med izobraženstvom romantika tudi pri nas, je vodil avstrijske oblasti do prepričanja, da spada med naloge države tudi skrb za ohranjevanje spomenikov, ki so v nevarnosti pred zobom časa in pridobitniškimi interesi stoletja; kajti če bodo spomeniki propadli, bosta trpela čast in ugled državne uprave, ki zaradi tega ne sme z ustreznimi spomeniško-varstvenimi ukrepi zaostajati za inozemstvom, zlasti za Francijo. Iz tega razpoloženja je izšla 31. decembra 1850 cesarjeva odobritev za ustanovitev Centralne komisije za preučevanje in ohranjevanje stavbnih spomenikov, ki je postavila temelje za vse nadaljnje avstrijsko in slovensko spomeniško varstvo. Po pojmovanju nove komisije, ki je prejela organizacijsko obliko z odločbo avstrijskega ministrstva za trgovino 24. junija 1853, se delijo spomeniki v nepremične in premične. Nepremični



spomeniki so stavbe ali stavbni deli, ki so se ohranili v svoji bistveni prvotnosti, se ne dajo prestaviti z mesta nastanka, so zvezani s določenim zgodovinskim spominom ali pa imajo ustrezno umetniško vrednost. Nepremični spomeniki se razločujejo od premičnih arheoloških spomenikov, to je dokumentarnih predmetov, ki se lahko brez škode za njihovo vrednost premestijo v ustrezne zbirke. Tako je ob ustanovitvi Centralne komisije (CK) pojem premičnega spomenika enak pojmu muzealije, ki so bile zopet enake arheološkim predmetom in so po tedanjem pojmovanju vključevale staro- in srednjeveške, zlasti umetnostne predmete, ki niso pisani ali tiskani. Spomenik v ožjem smislu besede pa je bila nepremičnina ali stavba, tako da najdemo v primerjavi s spomeniškoarhivnimi odločbami pred 1848 novo, razširjeno vsebino pojma o spomenikih, ki se sedaj ločijo od muzealij; tako stopamo z ustanovitvijo CK k prvemu samostojnemu spomeniškem in samostojnemu muzejskemu delovanju, ki je dotedaj bilo v največji meri enotno.

CK je bila kolegij dveh zastopnikov ministrstva za trgovino, obrt in gradnje, dveh ministrstva za notranje zadeve, dveh ministrstva za prosveto, dveh akademije znanosti, dveh akademije upodablajoče umetnosti in konservatorja za mesto Dunaj. Zastopnik ministrstev je mogel vplivati na podrejene urade in zastopniki obeh akademij na znanstvene zavode in društva, tako da je imela CK poudarjeni centralistični in administrativni značaj, ki se zlasti kaže v podrejenosti CK ministrstvu za trgovino, obrt in gradnje, od katerega finančne pomoči je zaviselo vsako posamezno študijsko potovanje, delo vsake specialne komisije, priprava načrtov, nabava slovstva, naročila tiska itd.

Po svojem programu je CK budila zanimanje za raziskovanje in ohranjanje stavbnih spomenikov, podpirala delo zgodovinskih društev in poedinih znanstvenikov, zbirala in objavljala raziskovalne ugotovitve posameznikov in skrbela, da postanejo spomeniki splošno znani in ohranjeni. Ker CK ni bila urad, se je naslonila na obstoječa zgodovinska in arheološka društva in na poedince ter iz teh pridobila svoje predstavnike, tako imenovane konservatorje; nadalje na zastopnike občin, šol in cerkve, da gojijo med prebivalstvom spoštovanje do zgodovinskih spomenikov. S pomočjo takih sodelavcev je CK skušala širiti znanje o spomenikih in razumevanje za njihovo stanje, jih vrednotiti po francoskem vzgledu v manj in bolj važne, zlasti še take, ki so potrebni posebnega varstva ter pripraviti podobo o umetnostnem bogastvu celotne države. Tako podobo naj bi posredovala inventarizacija spomenikov po preprosti in enotni shemi, ki je vsebovala arheološko in arhitektonsko vrednost spomenika, njegovo stanje, potrebna popravila in stopnjo njihove nujnosti. V svojem delokrogu je dajala CK oblastem in posestnikom spomenikov ustrezne predloge in skrbela za spomeniško vzgojo ljudi, da postanejo dovzetni za varstvo spomenikov in razumejo potrebo po zavarovanju n. pr. cerkve v njenem umetnostnem značaju. Ker more ljudstvo vrednotiti spomenike samo v kolikor mu je njihova vrednost poznana, skrbijo CK in njeni predstavniki (občine, župnije itd.) za spoznavanje umetnin v njihovi posesti in vplivajo, da bodo okolice spomenikov čiste, uravnane in okrašene. Nove gradnje ali regulacije državnih cest morajo upoštevati zavarovanje spomenikov in o načrtih, ki bi spravljali spomenik v nevarnost, mora podati CK strokovno izjavo. Če je odstranitev spomenika neizogibna, je upoštevati možnost o njegovi prestavitvi in če tudi ta ni mogoča, se mora spomenik ohraniti n. pr. od šolskih, župnijskih ali cerkvenih stavb v natančnih risbah. Pri obnovah stavb v državni upravi (bolnišnice, skladišča itd.) je treba prositi CK za navodila, da bodo ustrezala stavbnemu umetniškemu izrazu in pravemu zgodovinskemu vredno-

tenju. Vsem stavbam, ki jim CK priznava potrebo po spomeniški obnovi, daje ministrstvo za trgovino, obrt in gradnje tehnično pomoč; za izvajanje obnove pa skrbijo občine, društva in ministrstva, ki odgovarjajo za ohranitev stavbe. Iz študijskih ugotovitev o zgodovinski vrednosti stavbnih spomenikov pošilja CK na koncu vsakega predračunskega leta ministrstvu za trgovino, obrt in gradnje predloge za smotrno izvajanje potrebnih del. Obnovitvene načrte odobrava CK, ki daje gradbenim uradnikom navodila o pravih stavbnih slogih, da jih je mogoče varovati v njihovi vsestranski svojstvenosti.

Za najdbe v zemlji so veljali že navedeni dekreti iz let 1818 in 1846; naloga organov CK je, da skrbijo za njihovo uveljavljenje, da se najdbe ne raznesejo, ostanejo skupaj kot najdena enota in po 1861, da se pošiljajo finančnemu ministrstvu.

Program CK je upošteval zlasti državne stavbne spomenike, ki jim je zagotovil stroške za obnove iz predračunov ministrstva, ki je stavbo upravljalo. Z načelno določbo, da nosijo stroške za obnovo stavb njihovi lastniki ali zgodovinska in podobna društva, pa je mogla CK s svojim programom dosežati samo delne uspehe. Premalo so bili stavbni spomeniki še preučeni in poznani, da bi lastniki imeli jasne poglede na potrebne obnove spomeniških stavb, zlasti ker je CK kot izraz svoje dobe delno uveljavljala načelo tako imenovanih pravih stavbnih slogov in njihovega varovanja v prvotni svojstvenosti. Pravilna pa je bila njena skrb za preučevanje in populariziranje spomenikov ter za spomeniškovarstveno vzgojo zlasti uradništva, ki je počasi rodila uspehe zlasti z ohranitvijo starejših, zidanih predelov naših mest.

Pravi organi za izvajanje programa CK so bili konservatorji in korespondenti. Po instrukciji 25. junija 1853 so opravljali konservatorji na svojem delovnem področju vse naloge CK. S prevzemom častne neplačane službe se je konservator zavezal, da bo preučeval spomenike svojega okraja, spoznaval gradivo, ki more prispevati k razlagi in varstvu spomenikov, med ljudmi širil znanje o njihovi zgodovinski in umetniški vrednosti ter napravil seznam spomenikov svojega okraja in ga za vsak spomenik stalno dopolnjeval po shemi z naslednjimi poglavji:

1. Ime in nahajališče spomenika.
2. Čas nastanka, ime stavbenika in podobno.
3. Čas izprememb, dozidav in popravil.
4. Prvotni nameni, stavbno tvorivo in slog stavbnega spomenika.
5. Obseg in mere.
6. Napisi in podobno.
7. Sedanji namen, uporabnik in dosedanji vzdrževalec.
8. Vrednost s stavbnega in zgodovinskega vidika.
9. Opisi, slike, listine in viri o spomeniku.
10. Sedanje stanje spomenika, ali je njegovo vzdrževanje zagotovljeno?
11. Klasifikacija in vrednotenje spomenika.

Stavbe, ki so same po sebi manj važne, a hranijo pomembne spominske kamne, napise, plastično in drugačno opremo umetniške ter spominske vrednosti ali so združene s pravljicami, konservator prav tako opiše v seznam z navedbo vseh okoliščin. Za izpopolnjevanje seznama zbira konservator dokumentarne slike spomenikov; kjer teh ni, da pobudo — ker fotografija je šele v prvih povojih — da se izdelajo; spremlja posestno stanje in vse, kar je potrebno za ohranitev spomenika in kar jo olajša; klasifikacijo pripravi z vidika o potrebi

nujne ali perspektivne obnove. Seznam spomenikov je dvojen; prvi pri konservatorju in drugi pri CK, ki prejema tudi vse izpopolnitve. Zraven tega nadzoruje konservator stavbne spomenike ter preprečuje njihovo popolno ali delno razdejanje.

Obnova spomenika se vrši praviloma s trajnim ohranjanjem sedanjega stanja ter čiščenjem in odstranjevanjem neskladnih škodljivih dodatkov in pridelav. To se opravlja z vzdrževanjem strehe, utrditvijo zrahljanih sestavin, obnovo veziva z malto v preperelih spahih ali z nadomestitvijo tistih delov, ki bi z razpadom pospešili nadaljnje propadanje; obnova pa ne sme nadomeščati manjkajočih sestavin, ki bi označevale značaj ali stavbni slog stavbe.

Konservatorjeva dolžnost je, da ima v razvidu vse prijeme za ohranitev spomenikov, prav tako pa tudi vse, kar jim more škodovati. Osebo vpliva na individualnega posestnika spomenika ter mu pomaga s strokovnimi nasveti za pravilno vzdrževanje. Pri spomenikih v državni lasti posreduje pri ustrezni oblasti, da ukine vse ukrepe, ki bi mogli spomeniku škodovati, pošilja CK poročila s predlogi o potrebnih odločbah in prosi v skrajnem primeru za posredovanje deželnega predsednika ali namestnika. Za obnovo državnih stavb pripravlja konservator predloge z načrti in proračuni ter jih pošilja CK v odobritev. Pri dozidavah skrbi za ohranitev obstoječega, za ohranitev značilnih delov in ne izpreminja ničesar, kar je na spomeniku umetnostno ali zgodovinsko bistvenega. Pri slučajnostnih odkritjih starinskih stavb n. pr. antičnih cest jih vzame v razvid, skrbi da se ne uničijo ali raznesejo ter zaprosi po potrebi za pomoč krajevno oblast. Od stavb nezavisne, a zgodovinsko z njimi povezane najdbe novcev, orožja, orodja, okrasja pošilja s poročilom o okoliščinah najdb CK za nakup antičnemu kabinetu. Če se antični kabinet za nje ne zanima, pozove obstoječe deželne muzeje, da jih kupijo. Najditelja pa poučuje o pomenu najdbe za preučevanje starega veka in za zgodovino kraja, da nanjo pazi, je ne uniči ali razmeče, zlasti ker dobi zanjo plačilo v znesku najmanj 10 procentov več od njene notranje vrednosti. Pri javnih delih opozarja gradbeno vodstvo, da arheološke najdbe zbirajo in varujejo; o uspehih pa poroča CK. Na ta način sta bila n. pr. najdena pri gradnji železniške proge iz Ptuja v Ormož starokrščanska svečnika in po CK zagotovljena dunajskemu dvornemu muzeju.

Konservator je pooblaščen za sodelovanje z vsemi, ki mu morejo pomagati pri raziskovanju, inventiranju in varstvu stavbnih spomenikov. Zlasti se mu priporočajo ustrezne objave v dnevnem in krajevnem časopisju, ki opozarjajo javnost na zgodovinske in umetniške dokumente iz davnine, vodijo k vzgoji novih sodelavcev in spomeniških varuhov v odročnih legah in tudi talentov za izdelavo novih in kopiranje dosedanjih spomeniških slik. Konservator veže CK z deželnimi in krajevnimi zgodovinskimi društvi, poroča CK o njihovih potrebah, pripravlja ustanovitev novih, razvija njihovo delo na programu CK in jim posreduje pomoč. Konservator je nadalje v zvezi z deželnim gradbenim ravnateljstvom in z gradbenimi organi konservatorjevega okraja, ki mu jih je gradbeni ravnatelj imenoval. Vsi gradbeni uradi so dobili naročila za pomoč konservatorju pri raziskovanjih, snemanjih in pripravljanju poročil o spomeniških obnovah. Če tehniške in umetniške moči v kraju ne zadostujejo, prosi za pomoč CK ali pa deželnega predsednika, kar napravi tudi pri prekrških proti predpisom o ravnanju z arheološkimi najdbami iz 1846. V nujnih primerih ima konservator pravico, da predlaga krajevni oblasti ustavitev nameravanega rušenja stavbnega spomenika, a mora o tem poslati utemeljeno poročilo deželnemu predsedniku in CK, ki izda končno odločbo.

Konservatorja je imenovalo ministrstvo za trgovino, obrt in gradnje na predlog CK ter je predstavljal urad z lastnim pečatom in brezplačno pošto za dopisovanje s CK, deželnimi oblastmi in društvi.

Nadaljnji sodelavci CK in pomočniki konservatorjev so bili korespondenti. V smislu instrukcije z dne 22. novembra 1854 so bili korespondenti organi, na katere sta se obračala CK in konservator po podatke o stavbnih spomenikih in ki so bili upravičeni, da poročajo svoja dognanja o spomeniškem varstvu in stavlajo ustrezne predloge konservatorju ter neposredno CK.

Poleg konservatorjev in korespondentov je instrukcija za varstvo stavbnih spomenikov z dne 24. junija 1853 obvezala k sodelovanju pri spomeniškem varstvu tudi gradbene uradnike, ki so morali na področjih brez konservatorjev začasno prevzeti njihove naloge. Povsod pa so morali okrajni inženirji izdelati seznam stavbnih spomenikov po shemi za konservatorje, ki so v enem izvodu ostali na deželnem gradbenem ravnateljstvu in v drugem pri CK. Za vrednotenje in varstvo stavbnih spomenikov pa so gradbeni uradniki sami, na povabilo konservatorja ali po naročilu deželne oblasti pripravljali načrte in risbe stavb, ki so jih smatrali za važne ali so jim bile predložene. Taki načrti in risbe so morale dati najbolj verno podobo spomenika v tedanjem stanju s situacijo, načrti, prerezi, pogledi in detajli, ki so potrebni za pravilno predstavo o vseh pomembnih spomenikovih sestavinah. Profili in ornamentični morajo izražati značaj stavbe; profili morajo biti risani v natančnih obrisih, da izražajo razčlenjenost in druge nadrobnosti, ki vplivajo na stavbni izraz; posebno važni so napisi, številke, posebni znaki in podobno. Risbe se izdelajo v za stavbne načrte predpisanem merilu, detajli pa v večjem, kot je pač potrebno. Pri izdelovanju načrtov stavbnih spomenikov je treba paziti na pravilne obrise in ne na senčenje ter rabiti barve za ponazorila različnih gradbenih tvoriv ali stavbnih dob. Kjer ni mogoče izdelati tako predpisanih načrtov, zadostujejo začasno poedine skice in risbe detajlov, vendar bo v takih primerih resnično zaslužen le gradbeni uradnik, ki bo za posnetke pridobil druge, za to sposobne osebe. Avtorji načrtov so imeli pravico, da so jih podpisali in datirali z navedbo kraja, kar je dalo CK možnost, da izreče najboljšim izdelkom javno priznanje.

Spomeniško varstvo je za gradbenega uradnika vsebovalo vse ukrepe proti delnemu ali popolnemu propadu spomenika, zlasti še vseh poslopij v javni upravi, kar je bila službena dolžnost okrajnih inženirjev. Pri vseh novih najdbah naj bi nadomeščal gradbeni uradnik konservatorja, dokler ta ni prišel. Gradbeni uradniki so dopisovali neposredno z okrajnim konservatorjem; kjer pa konservatorja ni bilo, preko nadrejene oblasti s CK.

V nasprotju s spomeniškim varstvom pred 1848, ki so ga za dvorno pisarno in v službi dvornega novčnega ter antičnega kabineta vodili zlasti deželni guberniji, je nova Centralna komisija naslonila svoje delo na ministrstva in nižje urade do občine ter župnije in zlasti na znanstvena društva, tako da so začetki CK tudi začetki strokovnega spomeniškega varstva namesto dotedanjega administrativnega. Organizacijske instrukcije CK pa so v svojo vsebinsko smotrnostjo postavile temelje vsej nadaljnji spomeniško-varstveni dejavnosti na Slovenskem.

Prvi konservatorji CK na Slovenskem so bili A. Codelli, predsednik zgodovinskega društva v Ljubljani za Kranjsko; zgodovinar P. Kandler v Trstu za Primorsko; G. Ankershofen, predsednik zgodovinskega društva v Celovcu za Koroško in J. Scheiger, poštni direktor v Gradcu za Štajersko. V svojstvu korespondentov pa so delovali na Kranjskem H. Costa v Ljubljani za Gorenjsko, J. Gabrijan v Vipavi za Notranjsko, J. Arko v Novem mestu za Dolenjsko

ter tajnik kranjskega zgodovinskega društva V. Klun v Ljubljani; na Štajerskem Ig. Orožen v Mozirju in M. Seehann v Ptuju; na Koroškem H. Merlič v Dobrli vasi, L. Wehlvich v Tinjah, Fr. Kulin v Žabnici, J. Levičnik v Šmohorju in J. Raupl v Beljaku. Goriško in Slovenska Istra pa sta bile brez korespondenta.

Prvi konservatorji na Slovenskem so se zanimali zlasti za arheološke najdbe; G. Ankershofen na Gosposvetskem polju, P. Kandler v Aquileji, J. Scheiger v Ptuju in Celju, medtem ko je A. Codelli začel z opisom stavb na Gorenjskem in postal nekak vzgled za korespondente, ki so v romantičnem duhu poročali o cerkvah, gradovih, sohah, reliefih in novcih svojega področja ter o rimskih najdbah v Ljubljani, Celju, Ptuju in pri Krškem. Stavbno-spomeniško so pojmovali svojo nalogo gradbeni inženirji M. Kink v Gradcu (Ruše, Puščava), Ed. Gintl v Ljubljani (Mali grad v Kamniku, Predjamski grad, Crngrob) in Jos. Leinmüller v Novem mestu (Pleterje, St. Rupert). Široko je pojmaval konservatorsko nalogo J. Scheiger in dal pobudo za posnaženje križnega hodnika v nekdanjem dominikanskem samostanu v Ptuju, ki predstavlja prvo spomeniško delo pod vplivom CK na Slovenskem. Najvišje se je povzpел H. Petschnig, od 1846 lavantinski in diecezanski arhitekt, ki je opozoril na proštijško cerkev v Ptuju in pripravil prvo zavarovanje Ptujске gore »odličnega dela srednjeveške umetnosti, ki nima druga na Spod. Štajerskem in daleč naokoli«. Čeprav so novi konservatorji in korespondenti dejansko imeli precej popoln razvid o novih, zlasti rimskih najdbah in tudi opozorili na vrsto srednjeveških spomenikov, so se kmalu pokazale njihove metodčne in strokovne pomanjkljivosti. Strokovna izobrazba konservatorjev in korespondentov ter tedanje stanje arheološke, umetnostnozgodovinske in kulturnozgodovinske znanosti na Slovenskem še nista dovoljevala uspešne inventarizacije spomenikov po predloženih formularjih, zlasti ker so nastopile specialne potrebe tudi po obravnavanju slikarske, plastične, zlatarske in umetne obrtne opreme. Čeprav je CK v duhu konkordatske Avstrije vezala delo konservatorjev in korespondentov na cerkev in zlasti z gradbenimi ravnateljstvi na državo, niso mogli konservatorji pravočasno predvideti novih restavracij cerkvenih in profanih stavb ter so tozadevna tekoča gradbena dela prehitela spomeniškovarstveno evidenco, tako da v mnogih primerih CK sploh ni mogla posredovati. Deželni gradbeni uradi so napravili manj kot so predvidevali ustanovitelji CK. Živa delavnost 1864 ustanovljenega društva za umetno obrt v Gradcu in njegovega ustanovitelja A. Essenweina, ki je uveljavljal načela o čistih zgodovinskih slogih in historiziranju v umetno obrtnem oblikovanju, s tem pa tudi v arhitekturi in v obnavljanju zgodovinskih spomenikov, je omajala pravilne spomeniškovarstvene poglede CK, ki niso našli, razen poedincev pravih zagovornikov ter pripeljale mlado spomeniško varstvo v težave. Te težave so se še večale zaradi vedno manjših spomeniškovarstvenih možnosti na temelju enciklopedične izobrazbe konservatorjev in korespondentov, ki so prosvetlenski ustanovitelji CK predvidevali. Enciklopedični izobraženec H. Costa je pač poročal CK o najrazličnejših vprašanjih (Dernovo, novci, medalje, lovski pribor, mitrej pri Črnomlju, rimski vodovod in Valvasorjeva soha v Ljubljani), ki so gotovo pomenila zanimive novice, ne pa tudi gradiva za spomeniškovarstvene prijeme ali inventar za strokovni spomeniški razvid. Obratno od enciklopedista H. Coste pa je Ig. Orožen z arhivskimi zgodovinskimi študijami omejil svoja poročila CK na arhivalije in tako postavil primer strokovnega konservatorja, ki zasleduje in obravnava samo spomeniško gradivo svoje stroke. Takega strokovnega konservatorja in korespondenta je terjgal tudi časovni razmah znanosti zlasti arheologije, umetnostne zgodovine in

zgodovine, ki so se vedno določneje opredeljevale za samostojne znanosti z na novim odkritim gradivom v Grčiji po J. Winkelmannu, inventarizacijo umetnostnih spomenikov srednjega veka v Zahodni (A. de Cumont, Viollet-le-Duc) in Srednji Evropi (C. Rumohr, K. Schnaase, A. Essenwein, ter s historično-kritičnim proučevanjem (T. Ficker, I. Sickel) pisanih virov, ki ga je uspešno začel dunajski inštitut za preučevanje avstrijske zgodovine. Zaradi tega je morala CK misliti na reorganizacijo, ki bi bila skladna z izkušnjami in potrebami spomeniških znanosti, spomeniške inventarizacije, popularizacije in obnove.

Potrebna organizacija je sledila dualistični preureditvi države z odločbo ministrstva za uk in bogočastje 21. julija 1873, ki je postalo 1861 vrhovna spomeniškovarstvena oblast, in z izdajo novega statuta centralne komisije za raziskovanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov. Delokrog prenovljene CK je obsegal samo Avstrijo tostran Litve, delovni program pa je ostal dejansko dotedanji centralne komisije za raziskovanje in ohranjanje stavbnih spomenikov, razen novega poudarka na spoznavanju in ohranjanju spomenikov posameznih narodnosti. V skladu z izkušnjami iz preteklosti je nova CK razdelila izvršno delo po znanstvenih strokah v tri sekcije: Prva (I) je obravnavala prazgodovinske in antične umetnosti kot arheološka sekcija. Druga (II), umetnostnozgodovinska je skrbela za arhitektonske, plastične, slikarske in grafične spomenike srednjega in novega veka do konca XVIII. stoletja. V delokrog tretje (III) sekcije pa so spadali srednjeveški in novoveški pisani spomeniki do konca XVIII. stoletja, tako da je imela arhivskospomeniški značaj. Izvršni organi CK in njenih sekcij so ostali po izročilu javne oblasti in zlasti konservatorji ter korespondenti v bistvu z dotedanjimi delovnimi navodili.

Reorganizacija CK 1873 je načelno prenesla razvid in vrednotenje spomenikov od rodoljubnih polihistorjev na ustrezne strokovnjake, kot jih izražajo zlasti arheološka, umetnostnozgodovinska in arhivska sekcija, ki so začele po vidikih teh treh strok izbirati in pridobivati korespondente ter konservatorje. Ker je bila Slovenija brez visokih šol, se je uveljavil v spomeniškovarstvenem delu vpliv univerze v Gradcu, pa tudi Trsta z njegovimi razvitimi muzeji. V začetku je reorganizirano delo pripravljalo zlasti razvid, manj pa ohranjanje in obnavljanje slovenskih spomenikov, kar je izhajalo zlasti iz razmerja spomeniškega varstva do spomeniških lastnikov.

Pravno je tudi reorganizirana CK mogla dokončno odločati samo o spomenikih, ki so bili v posesti ministrstva za uk in bogočastje, drugod pa je stavljala predloge ali strokovna mnenja, ki jih je javni ali privatni lastnik spomenikov sprejel ali ne. Zaradi tega so tudi uspehi reorganizirane CK v največji meri zaviseli od njenega moralnega vpliva na lastnike spomenikov in na ustrezne panoge zgodovinskih znanosti. Prvo nalogo je CK poizkušala opravljati s pomočjo državnih, deželnih in cerkvenih oblasti, drugo pa s konservatorji in korespondenti, finančnim podpiranjem spomeniških raziskovanj iz svojega proračuna, nadzorovanjem s tem zvezanih spomeniških obnov ter z objavami poedinih spomenikov in spomeniških topografij.

Že 1875 je CK dosegla naročilo ministrstva za notranje zadeve deželni vladam, da so obvezale vse urade k sodelovanju s CK in to ne samo na izrecno zahtevo, temveč po njihovi službeni dolžnosti. V soglasju z notranjim ministrom je 1886 ministrstvo za uk in bogočastje pozvalo prebivalstvo, zlasti še učiteljstvo, duhovščino in krajevne oblasti, da prijavljajo vsako najdbo v zemlji, in okrajna glavarstva, da nastopajo proti ropanju arheoloških postojank ter pazijo, da se pri izkopavanjih upoštevajo znanstvene potrebe. Generalna

direkcija državnih železnic je 1889 izdala uredbo o zavarovanju arheoloških in umetnostnozgodovinskih najdb pri železniških gradnjah, ki jih je ministrstvo za trgovino razširilo tudi na privatne železnice, tako da je ustrezne najdbe zagotovilo javnim zbirkam. 1896 je ministrstvo za pravosodje naročilo sodiščem, da pri obnovah zgodovinskih stavb in pri vprašanjih o arhivalijah sodelujejo s konservatorji ter pomembnega spomeniškega gradiva ne prodajajo, temveč ga oddajajo muzejem, arhivom in zgodovinskim društvom. To naročilo je isto ministrstvo 1905 obnovilo z zapovedjo predsedstvom višjih sodišč, da o vseh posegih na spomeniških stavbah konservatorje pravočasno obveščajo. V zvezi s telegrafskimi in telefonskimi instalacijami je 1906 ukazalo ministrstvo za trgovino poštним in telegrafskim ravnateljstvom, da na spomeniških stavbah ne postavljajo naprav z žičnimi vodi, kjer pa bi to moralo biti, samo v sporazumu s konservatorjem. Moralni uspeh je pomenilo 1908 znižanje hišnega davka za spomeniške stavbe, stvarni pa 1909 odločba vrhovnega sodišča, da cerkovník ali župnijski upravitelj ni upravičen prodajati cerkvenega inventarja ter mora imeti za to dovoljenje ordinariata, brez katerega je prodaja ničeva. Trajni pogled v stanje kulturnih stavb je dosegla CK z okrožnico o vsakoletnem pregledovanju cerkvenih streh, ki so jo izdali vsi ordinariati razen ljubljanskega, kjer je bil tak pregled že predpisan po letnih dekanjskih in periodičnih škofijskih vizitacijah.

Podobno koordinacijo dela za spomeniško varstvo kot pri vrhovnih posvetnih in cerkvenih oblastih je opravljala CK tudi pri deželnih vladah in škofijskih ordinariatih. 1906 je koroška deželna vlada opozorila okrajna glavarstva in županstvo v Celovcu, naj nastopajo proti izvozu spomeniških starin in jih oddajajo v muzeje; naj poučujejo na uradnih dnevih prebivalstvo o škodljivosti trgovine s starinami, to tudi z žandarmerijo vsestransko nadzorujejo, naročajo umetnostno topografijo Koroškega ter jo študirajo, da bo uradništvo imelo pravo podobo o spomeniški vsebini njegovega delovnega področja. Vzporedno je pozvala koroška učiteljsko, da sodeluje pri spomeniškem varstvu, zlasti likovnih in obrtnih umetnin, da vključi v šolski pouk tudi vrednotenje kulturnih spomenikov, potrebo po njih ohranitvi, škodljivost trgovine s starinami, ki domače spomeniške vrednote izvaža iz dežele, ter skrb za ohranjanje dokumentov domače kulturne preteklosti. Istega leta je tudi štajersko deželno namestništvo izdalo odločbo političnim oblastem, da upoštevajo statut CK, sodelujejo s konservatorji in jih redno obveščajo o vseh novih najdbah ali nameravanih spomeniških delih. 1910 je isto namestništvo postavilo zahtevo do političnih oblasti, da poživijo sodelovanje s konservatorji zlasti za bolj uspešno nadzorovanje trgovine z umetninami in boj proti izvozu starin, za pospešeno inventarizacijo spomenikov ter za povezavo dela varstva domačijstva in stavbeništva. Kranjska deželna vlada je 1911 pozvala občine, da predajajo najdbe iz zemlje in zgodovinsko opremo, ki se več ne uporablja, ljubljanskemu deželnemu muzeju ter 1913 obnovila dvorni dekret o obvezni prijavi zemeljskih najdb deželnemu muzeju ali deželnemu konservatorju. Nameravani kranjski deželni zakon o najdbah, ki je terjal prijavo najdbe v 48 urah, posebno dovoljenje deželne vlade za izkopavanje in sankcije proti prekrškom zakona z globo do 1000 K ali zaporom do 14 dni, sicer ni segel čez predpriprave, a kaže spomeniške zahteve časa po sankcijah proti spomeniškovarstvenim prestopkom, ki jih statut CK ni vseboval.

Za Slovenijo važen uspeh je dosegla CK, ko sta 1893 izdala škofijska ordinariata v Celovcu in v Mariboru odločbi o prepovedi prodajanja umetnin iz cerkev brez dovoljenja ordinariata. Tako sta zavrla divje trgovanje s starinami,

z izločenimi kulturnimi umetninami in pripeljala do nastanka lavantinskega, krškega in pozneje goriškega škofijskega muzeja ter do imenovanj škofijskih konservatorjev, v Ljubljani pa do ustanovitve društva za krščansko umetnost s cerkvenim konservatorskim programom. Tako je n. pr. konservator I. Vurnik nerabljene umetnine iz cerkva pošiljal v škofijske zbirke v Ljubljano.

Delo I. sekcije CK in njenih korespondentov je bilo v največji meri muzejsko poudarjeno. Razvid in vodstvo izkopavanj na Gosposvetskem polju, Bregu v Rožu, Mostu ob Soči, Škocijanskih jamah, Šmihelu pri Hrenovičah, emonski Ljubljani, Magdalenski gori, Dernovem, okoli Stične in Št. Vida na Dolenjskem, Vinjem vrhu in Beli cerkvi, Podzemlju, na Libni gori in Vačah, v Kranju, okolici Mokronoga, Celju, Drešinji vasi, na Bregu in Hajdini pri Ptujju ter na Legnu pri Slovenjem Gradcu so vrhunska spomeniška in muzejska dela konservatorjev in korespondentov, mimo katerih zgodovina slovenskega spomeniškega varstva ne more. Intervencija n. pr. za rimske napisne kamne, ki so bili vzdani v stari ljubljanski gimnaziji in po potresu 1895 prodani ministrstvu za uk in bogočastje za dvorni muzej na Dunaju, da so prešli v ljubljanski deželni muzej, pa kaže primer nadrobnege dela konservatorjev in korespondentov, z njimi povezanih oblasti ter CK same. Strokovne načelne poglede I. sekcije na muzejstvo pa mogoče najnapredneje izpričuje spomeniško stališče do prenosa tako imenovanega prvega mitreja na Sp. Hajdini, ki ga je ptujsko muzejsko društvo terjalo za svoj muzej, a je ostal na predlog konservatorja W. Gurlitta na kraju izkopa v novi zavarovalni stavbi. Ob koncu XIX. stoletja je bilo že splošno priznано načelo, da smejo muzeji prodati ali zamenjati zbirke šele po izjavi CK. Pri zbirateljstvu zlasti krajevnih muzejev, ki se pogosto niso razlikovali od ljubiteljev in so se v težnji za čim obsežnejšimi zbirkami podajali s preveliko vnemo k nespomeniškemu odnašanju spomenikov, a so pozneje v muzejih pogrešali smotrnege obravnavanja, pa je generalni konservator M. Dvořak postavil do danes veljavna navodila za smotrno muzejsko delo (Mitt. d. K. K. Zentralkommission f. Denkmalpflege. III. F. X. B. Wien 1911, str. 329) in ga razmejil od ljubiteljskega zbirateljstva, ki je kot škodljivec spomenikov daleč od vsake znanstvene smotrnosti. Za usmerjevanje muzejskega dela so služila CK zraven poročil konservatorjev in korespondentov letna delovna poročila muzejev ter muzejskih in zgodovinskih društev, ki so muzeje in arhive upravljala ali z njimi sodelovala. Pri vseh arheološkospomeniških uspehih pa je moralo zavarovanje arheološkega spomeniškega gradiva pogosto obstati pred nepremagljivo oviro privatne lastnine zlasti spomeniških zemljišč, ki je omogočila n. pr. vojvodinji Meklenburški dolgotrajna arheološka izkopavanja z znanstveno dragocenimi pridobitvami na Dolenjskem; ali pa pred obzirom do habsburškega dvora, ki je n. pr. 1883 pridobil v znamenju darila za svoje zbirke iz piranske cerkve starokrščanski relikviarij.

V svojstvu vrhovnega spomeniškovarstvenega organa je imela CK tudi dejansko nadzorstvo nad muzeji in so ji pošiljali delovna poročila tudi posamezni znanstveni uslužbenci n. pr. o nastopu službe. Pod skrbstvom CK je nastal in rasel muzej v Ogleju in v Gorici, kamor so prešli po njeni zamisli antični spomeniki iz Ajdovščine, in podobno 1882 krajevni muzej v Celju, za katerega ustanovitev je dal pobudo arheološko-epigrafski seminar dunajske univerze; I. sekcija CK je že 1882 sprožila misel o ustanovitvi državnega antičnega muzeja v Kopru. Pri rodoljubnem delu nastajajočih muzejev z usmerjevalnimi muzejskimi društvi niso bile majhne težave. Ko je n. pr. novo Muzejsko društvo v Celju prevzelo obnavljanje razvalin celjskega gradu s podporo štajerskega deželnega odbora, kmalu ni bilo nikogar, ki bi dela smotrno vodil, tako da je



moralna priti pomoč iz Gradca. O stanju novega ptujskega muzeja pa je poročal konservator W. Gurlitt CK 3. junija 1893: ... Ptuj muzeja še nima. Že dolgo znani napisi in reliefi so deloma vzdani v meščanskih hišah, največ pa v temeljnih velikega stolpa na glavnem trgu, kjer stoji tudi sramotilni kamen, izpostavljeni vsem nevšečnostim vremena in poškodbam mimoidočih. Samo sramotilni kamen je po prizadevanjih in zaslugi prof. Gaupmanna pod železno varovalno streho. Nadalje sta na dvorišču deželne nižje gimnazije 2 oltarja (are) z napisom ter fragmenti nagrobnikov in arhitektur, v celoti 8 kosov, ki so vsi proti vremenu nezadostno zavarovani. Končno je nekdanji upravitelj ptujskega gradu zbral na hodniku mogočnega gradu več fragmentov antičnih napisnih kamnov in posod, ki so last Terezije Herberstein ... Zaradi tega je bilo veliko delo krajevnih konservatorjev (n. pr. E. Riedla v Celju ali V. Skrabarja v Ptuj), ki so brez primernih prostorov, domačih sodelavcev in denarja v prostem času rešili pred izvozom v Gradec in na Dunaj, kar se je rešiti dalo, s tem omogočili naša najstarejša krajevna muzeja in začetke domače inventarizacije spomeniških likovnih predmetov. V še večji meri kot za Celje in Ptuj velja to za Ljubljano, kjer sta zlasti veliki osebnosti K. Dežmana in S. Rutarja v sodelovanju z arhivskimi konservatorji in korespondenti napravila prvotno pretežno prirodoslovni deželni muzej v novi stavbi za središče zgodovinskega znanstvenega življenja Ljubljane. Podobno kot na Kranjskem so se zbirali na Primorskem spomeniki, z izjemo Ogleja in deloma Kopra, v deželnih središčih (Gorica, Pula, Trst), tako da je Slovensko Primorje po osvoboditvi ostalo brez krajevnih muzejev in tako tudi brez važne arheološke in umetnostne dedščine.

Pri arhivih je bila vloga CK podobna njenemu razmerju do muzejev, ki so bili navadno upravne enote z arhivi. Podobno kot se je težišče dela konservatorjev in korespondentov I. sekcije polagoma širilo od antike na prazgodovino in zgodnji srednji vek, pri II. od romantike in gotike na barok, je tudi III. sekcija s svojimi konservatorji in korespondenti najprej težila za zavarovanjem srednjeveških listin in od teh širila svojo dejavnost na poznejše arhivalije, tako da se je načelo o nadrobni inventarizaciji arhivov uveljavilo šele potem, ko se je pri arheoloških in umetnostnozgodovinskih spomenikih že desetletja izvajalo. Zbirke listin n. pr. v Celovcu in Gradcu, kjer je pomagal J. Zahnu na Slov. Štajerskem zlasti Iv. Slekovec, so trajni uspehi arhivskega spomeniškega varstva in tudi dejavnosti deželnih zgodovinskih društev, od katerih je n. pr. koroško registriralo blizu 3300 listin, to je vse datirane do 1436, ki jih je prejelo v upravo. Zgodovinsko društvo za Kranjsko je z manjšim uspehom poizkušalo združiti vse krajevne arhive v Ljubljani, za kar je začel po zamisli Fr. Schumija in A. Koblarja z njihovo inventarizacijo Fr. Komatar, ki se je lotil tudi registriranja krajevnih arhivov v Ljubljani (mesto, škofijstvo, kapitel, kmetijska družba), na Turjaku, v Kranju, Kamniku, Vodica, Beli Peči, Vipavi in Kostanjevici. Z arhivalijami se je vezala skrb za pečate kranjskih mest in trgov (Radovljica, Škofja Loka, Kočevje, Kranj, Mokronog, Žužemberk, Kamnik, Črnomelj, Višnja gora, Kostanjevica), srednjeveških samostanov in zlasti za gotške in renesančne nagrobneke z napisi in za reliefe. Za enotnost nadrobnega dela arhivskih konservatorjev in korespondentov je skrbela arhivska (III.) sekcija CK, ki je konservatorjem in korespondentom pošiljala strokovna delovna navodila zlasti v sestavu kronike krajevnih zbirk po osebni in časovni načeli. Tako so iz sodelovanja s CK in zlasti z zgodovinskim društvom za Štajersko v Gradcu nastala temeljna krajevnozgodovinska dela Ig. Orožna, krajevne kronike Iv. Slekovec in je novo Zgodovinsko društvo v Mariboru izdalo poleg navodil za arheološka izkopavanja tudi navodila za pisanje krajevnih kronik.

Sodelovanje z deželnimi in pokrajinskimi zgodovinskimi društvi je bilo predpogoj za uspešno delovanje III. sekcije, ki je pravno imela le nalogo upravljati državne arhive in bi brez pokrajinskih in krajevnih sodelavcev težko dobila pogled v druge javnopravne in privatne arhivske zbirke. Pri takem sodelovanju pa sta predali n. pr. mesti Maribor in Ptuj svoje arhivalije s pridržkom lastninske pravice arhivu v Gradec in podobno n. pr. trga Lemberg in Sentjurij pri Celju. Preoblikovanje III. sekcije CK 1894 v arhivski svet na nadrobno varstvo arhivalij ni vplivalo.

Obratno od I. arheološke in III. arhivske sekcije, ki ste z odkrivanjem, izkopavanjem, preučevanjem in deponiranjem ohranjevale znanstveno in umetniško gradivo, je II. umetnostnozgodovinska sekcija spomenike odkrivala, preučevala in namesto deponiranja v muzejskih zbirkah zlasti varovala ter obnavljala v njihovi krajevni in likovni prvotnosti. CK je imela od sedemdesetih let lastni predračun za svojo upravo, za raziskovanja in za obnove umetnostnih spomenikov ter je bila strokovni svetovalec, ki je dajal izjave ministrstvu o podporah za posamezne umetnostne obnove. V tem svojstvu je CK terjala preiskave spomenikov pred začetkom obnovitvenih del, ki so jo navadno izvedli konservatorji ali gradbeni uradniki, in za tem vezala dovoljenje finančne podpore na določena obnovitvena načela ali načrte. Prav v tem je ena razlika med prvotno centralno komisijo za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov od 1875 reorganizirane, da je bila prva brez vsakega lastnega predračuna za pomoč obnovitvenim delom, medtem ko je reorganizirana mogla uveljaviti svoja spomeniška načela obenem z dovoljenjem zaprosene finančne pomoči. V zvezi s svetovanjem o podpori in z njenim dovoljenjem so konservatorji dajali strokovna navodila za spomeniške obnove, od katerih navajamo za primer J. Graussovo iz 1872 za ohranitev žičke kartuzije: očiščenje zidov od rastlin in pokritje z lesenimi deskami ali cementno malto, ki bi tudi služila za izpolnitev razpok v zidovju; odstranitev grušča iz prostorov; zbiranje odpadlih krogovičij, reber in drugih arhitekturnih ostankov in njihova ohranitev v cerkvi; obnova še ohranjene priorske kripe in ohranitev izvirnega utrdbenega stolpa z lesenim branikom; olepšanje okolice z ureditvijo vrtov ... Graussovo strokovno mnenje nazorno kaže takratno smer spomeniškega obnavljanja in načelno odklanjanje stilnih rekonstrukcij, zlasti regotiziranja, ki je bilo sicer pri nas skozi vse XIX. stoletje še močno živo. Obenem z izdajanjem strokovnih navodil pred obnovami so konservatorji kritično motrili izvedbe obnov in v javnih poročilih obsodili n. pr. regotizacijo stolnice v Mariboru ali pozneje slikarsko in zlatarsko obnovo presbiterija v ljubljanski stolnici.

Vzporedno z vse bolj smotrno inventarizacijo spomenikov in z novimi restavracijskimi metodami za slike, ki so izhajale zlasti iz sodobnih dognanj M. Pettenkoferja in jih je uvajal v Vzhodnih Alpah J. M. Trenkwald, je po desetletnih prepričevanjih prišel polagoma tudi barok do svoje lepote in zgodovinske veljave, čeprav je utrpel v boju z neogotiko v notranjosti in zunanosti cerkva, gradov in meščanskih hiš precejšnje izgube. Vsestransko inventariziranje cerkvenih arhitektur K. Črnologarja na Dolenjskem, Iv. Šubica v ljubljanski okolici, Iv. Franketa in Jos. Mantuanija na Gorenjskem, Ig. Orožna, A. Luschina in A. Stegenška na Slov. Štajerskem, je pripravilo razvid naših spomeniških arhitektur in njihovega inventarja ter s tem tudi trdni temelj za vse nadaljnje varstvo umetnostnih spomenikov. Slabši je ostal razvid umetnostnih spomenikov an Primorskem, kjer je ostala v ospredju spomeniškega varstva antična arheologija, tako da ga mora pripravljati šele naša doba po osvoboditvi. Podobno je avstrijska doba v primeri z arheološkimi in umetnostnozgodov-

vinskimi spomeniki obšla zlasti obrtne, ki jih je trgovina s starnami zlasti v njihovem inventarju težko in za vedno decimirala. V bistvu pa je Slovenija ohranila profane meščanske arhitekture, ki jih je zraven spomeniškega varstva varovalo s svojo statiko tudi stanovsko izročilo; le deloma pa je ohranila gradove.

Propad gradov, ki se je začel že na prehodu srednjega v novi vek s selitvijo fevdalcev z višinskih utrd v stanovanjske pristave na ravninah ali palače v mestih, se je pospešeno nadaljeval po kmečki odvezi 1848 in po vedno očitnejši gospodarski premoči industrije nad zemljedelstvom. Drug za drugim je postal grad stanovanjska kasarna (Maribor), urad (Kranj) ali vojašnica (Celje), odkoder je izvozila trgovina s starinami zgodovinsko opremo v tujino; notranje predelave so izpremenile njegovo prvotnost, da je ostala delno ohranjena samo v zunanosti. S prenehanjem svoje zgodovinske fevdalne vloge gradovi marsikje niso našli ustreznih novih družbenih nalog, tako da je postalo v drugi polovici XIX. stoletja vprašanje njihovega obstanka v Sloveniji kritično, podobno kot v vsej Srednji, Zahodni in Južni Evropi.

Obratno od gradov pa so se ohranili zgodovinski spomeniški predeli slovenskih mest z izjemo Maribora, kjer so komercialni interesi trgovskega in zgodovinskega mestnega središča pripeljali v zvezi z novim dravskim mostom v začetku XX. stoletja do porušitve vzhodnega Glavnega trga in do opustelosti Pristana. Kot reševanje kulturnega baroka je tudi ohranitev spomeniških mestnih predelov v veliki meri zasluga takratnih konservatorjev, ki so s svojim prepričevanjem rešili po potresu v Ljubljani n. pr. lontovž (danes Slov. akademija znanosti in umetnosti), pravočasno 1909 nastopili proti rušenju rotovža in obeh sosednjih stavb v zvezi s potrebno novo stavbo za mestne urade ali pred prvo svetovno vojno ohranili neizpremenjeno fasado tako imenovane Kozlerjeve hiše na vogalu Kardeljeve in Tomšičeve ulice.

Konservatorje in korespondente je vezal z 1873 reorganizirano CK spomeniškovarstveni program: buditi zanimanje za preučevanje in ohranjevanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov, pospeševati delo znanstvenih društev in posameznih strokovnjakov, popularizirati spomenike ter jih varovati pred propadom. Delo na tem programu so morale vse oblasti podpirati zlasti z izvajanjem načel, ki jih je za posamezni spomenik postavila in potrdila CK navadno na predlog konservatorija, ki je uradoval neposredno s CK, s katero je vezal tudi znanstvena društva.

Za enotnost pogledov na spomeniškovarstveno dejavnost so se vršili pokrajinski dnevi konservatorjev. Prvi za Štajersko, Koroško in Kranjsko je bil 1883 v Celovcu in so se ga udeležili od naših konservatorjev K. Dežman (I) in Iv. Franke (II) iz Ljubljane, A. Stipberger (II) in N. Lebinger (III) iz Celovca ter A. Luschin (II) iz Gradca. Dnevni red odkriva tedanjo spomeniško problematiko na Slovenskem: 1. Razvid spomenikov v enotnosti konservatorjev in muzejev; 2. Prepoved izvoza spomenikov; 3. Arheološka karta; 4. Zveza patrocinijev s starejšimi kulturami; 5. Preprečitev arheoloških ropanj; 6. Prenos spomenikov iz zemlje v stene arhitektur; 7. Vprašalne pole za inventarizacijo zvonov; 8. Zavarovanje baročnega inventarja v novogotskih cerkvah; 9. Uporaba slikanih oken v cerkvah; 10. Zavarovanje urbarjev in zemljiških knjig. Inventarizacija, zavarovanje, preučevanje in obnavljanje arheoloških, umetnostnih in arhivskih spomenikov je združeno v široki dejavnosti, ki pa je ostala razen muzejev in arhivov brez izvršnih organov, tako da so bili dnevi konservatorjev podobni zborom, ki sprejemajo deklaracije ali programe, za katere pa ni gotovosti, koliko in kdaj bodo uresničeni.

O spomeniškovarstvenih načelih in njihovih izvajanjih so poučevale zlasti konservatorje, korespondente ter urade letne publikacije CK, ki so v začetku zlasti objavljale prispevke, iz katerih je 1889 izšla prva spomeniška topografija na Slovenskem, koroška (*Kunsttopographie des Herzogtums Kärnten*. Wien 1889, 8<sup>o</sup> 490 strani). Z umetnostno topografijo se je Koroško uveljavilo kot naša najnaprednejša spomeniška dežela. V Sloveniji pa je spomeniško topografijo začel A. Stegenšek sam brez pomembne opore kjerkoli in jo osebno tudi izdal ter založil (*Cerkveni spomeniki lavantinske škofije*. I. Dekanija Gornjegrajska. V Mariboru 1905. 8<sup>o</sup> 239 str. — II. Konjiška dekanija. V Mariboru 1909. 8<sup>o</sup> 300 str. + 59 tabel prilog). Potem ko je J. Flis izdal 1885 »Stavbinske sloge«, prvi slovenski spomeniško pomembni oris zgodovine arhitekture, je Stegenšek nadaljeval svoje spomeniškotopografsko delo z izdajanjem umetnostnozgodovinske in spomeniške revije »Ljubitelj«, ki je prenehala zaradi prve svetovne vojne in Stegenškove bolezni. Začetki spomeniške topografije izražajo kulturno vprašanje malega naroda v avstrijski državi. Glasila in objave CK so bile nemške, kjer se je mogel slovenski konservator ali korespondent uveljaviti samo z nemškimi prispevki, tako da je sodeloval v nemški kulturni skupnosti in ni prispeval k napredku lastne slovenske kot tudi ne k razmahu spomeniške miselnosti med slovenskimi množicami. Ko pa je nastopil slovenski konservator s slovensko besedo v spomeniškem varstvu, mu je bilo to iz posebnih slovenskih gospodarskih in političnih razmer mogoče samo v sestavu ali v povezavi s cerkvijo, pa še tukaj s težavami, ki so pripeljale A. Stegenška v grob. Zaradi tega je tudi bilo slovensko spomeniško varstvo v drugi dobi avstrijske CK posvečeno v bistvu cerkvenim umetnostnim spomenikom.

V začetku so vsebovale publikacije CK in prve spomeniške topografije umetnostne inventarje, ki se jim proti koncu stoletja vedno bolj pridružujejo poročila o restavraciji umetnin ter o restavracijskih načelih. Zlasti s celjskim gradom je stopilo že v sredi XIX. stoletja v ospredje zavarovanje umetnin brez rekonstrukcij, torej to, kar je postalo veljavno za obnavljanje likovnih umetnin, kjer se z inventarizacijo umetnine vedno bolj pogosto veže tudi njena restavracija. Na prehodu XIX. v XX. stoletje pa so prišla iz Francije in Nemčije tudi k nam načela domačijskega varstva, ki je terjalo za individualni spomenik ustrezno okolje, za dosego razpoloženske ravni strnjenost kulturnih spomenikov s naravo in avtonomnost za organsko nastala okolja preteklosti ali prirode. Vedno bolj smotrni so postali apeli za varstvo pokrajine, za varovanje razpoloženskih krajevnih podob ali njihovih sestavnih delov, ki se metodično močno približujejo načelom in miselnosti o varstvu posameznih umetnin, kjer je potrebna obnova zaradi starosti, bolezni in mehaničnih poškodb. V istem času, ko pred prvo svetovno vojno restavrator J. Ritschl obnavlja Kremser-Schmidtovo zadnjo večerjo v Gornjem gradu ali Tintorettovega Miklavža v Novem mestu, torej ko se restavracija umetnostnega spomenika splošno pojmuje kot nujnost poleg njegove inventarizacije, se začnejo uveljavljati kot sestavni del kulturnosti in merilo o njeni ravni potrebe in načela o varstvu ali negovanju pokrajine in kraja. V slovenskem spomeniškem varstvu je tako zdrav konservatorjati zrasel nov izvršni organ za obnovo spomenika — restavrator — v akad. slikarju M. Sternenu in iz potrebe po smotrni vključitvi spomenika v njegovo okolje ter po negovanju zgodovinskega in prirodopisnega kulturnega okolja urbanist, oziroma arhitekt v osebi inž. M. Fabianija.

Razvoj spomeniškega varstva na prehodu XIX. v XX. stoletje je terjal delitev dela med znanstvenikom in tehnikom, ki ga zaradi obsega spomeniškovarstvenih potreb in njihovih strokovnih zahtev nista več rodoljubno zmogla

izven svoje poklicne zaposlenosti. Centralistična organizacija CK s komisijo na Dunaju in konservatorji ter korespondenti po avstrijskih deželah, ki so bili za svoje strokovne ukrepe vezani na soglasje komisije, ni dovoljevala vse bolj številnih in nujnih izvršnih odločitev konservatorjev na spomenikih samih. Zaradi tega je bila pri strokovnem razvoju spomeniškega varstva in pri pretirani centralizaciji v organizaciji CK nujna njena reorganizacija, ki jo je prinesel novi, tretji statut 31. julija 1911.

Namesto dotedanje komisije na Dunaju je nastal spomeniški svet in namesto njenega bureauja spomeniški urad kot oblast. Raziskovalno delo je prevzel novi umetnostnozgodovinski inštitut, za izvršno pa sta bila v posameznih deželah določena dva konservatorja: eden umetnostnozgodovinski in drugi tehnični. Ker je novi arheološki inštitut na Dunaju prevzel znanstvene naloge dotedanje I. sekcije in arhivski svet varstvo arhivalij, je z reorganizacijo 1911 postala CK dejansko umetnostnozgodovinska spomeniška oblast, ki sta jo v posameznih avstrijskih deželah predstavljala deželna konservatorja z njunimi častnimi sodelavci konservatorji (Denkmalpfleger) in korespondenti. Tako je dobila Kranjska in z njim Slovenija prvega deželnega konservatorja v osebi praktikanta državnega spomeniškega urada na Dunaju dr. Franceta Steleta, ki je bil 1912 v tem svojstvu postavljen v Ljubljani, kjer je do 1938 postavil temelje slovenskega spomeniškega varstva in po 1938 vzgojil umetnostnozgodovinski konservatorski naraščaj, ki deluje v LRS. Pri tem je znal Fr. Stele uveljaviti na Slovenskem spomeniška načela Srednje Evrope, tako da je Slovenija z njo v spomeniškem merilu enakovredno sodelovala.

Delo spomeniškega konservatorja v Jugoslaviji 1918—1945 je pravno samo nadaljevanje dela CK, kot ga je nakazala instrukcija avstrijskega ministrstva za uk in bogočastje deželnim konservatorjem dne 30. septembra 1912 po načelih nekdanje Centralne komisije za raziskovanje in ohranjevanje stavbnih spomenikov iz leta 1853. Zaradi tega je prav, da ga objavimo v bistvenih določilih:

Predpogoj za delovanje deželnih konservatorjev je poznanje spomenikov njihovega področja.

V upravne namene izdelajo seznam spomenikov na svojem področju po navodilih umetnostnozgodovinskega inštituta.

Deželni konservatorji nadzorujejo ohranjevanje spomenikov v svojem delokrogu in se ne omejujejo samo na slučaje, ko pride pobuda za restavracijo od posestnika ali od kod drugod, ampak težijo, da se bodo vse potrebne poprave vršile redno, ker s tem odstranijo potrebe po velikih restavracijskih delih. Zaradi tega važne spomenike, ki so v javni posesti, kolikor mogoče pogosto nadzirajo in se sporazumevajo z njihovimi lastniki in upravniki.

Pri komisijah, ki se sestanejo na prošnjo lastnika ali po uradni odločitvi, dajejo strokovne nasvete in mnenja z vodilnim načelom, kar se da popolne ohranitve dosedanjega stanja in zgodovinskega lica brez ozira na postanek. To ne velja le za spomenike same, ampak tudi za njihovo zvezo z okolico, kjer je ta važna, kakor tudi za skupine spomenikov ter krajevno ali mestno lice.

Dalje izdajajo deželni konservatorji pismena mnenja političnim, cerkvenim in avtonomnim oblastem in vsem, ki imajo vpliv na spomenike; pri manjših zadevah dajo ustne nasvete, pri vseh večjih delih pa se prepričajo o pravilni izvedbi in jih po potrebi nadzorujejo.

Nikakor ni namen spomeniškega varstva, da bi v vsakem primeru nasprotovale praktičnim potrebam, ki so v zvezi s spomeniki; nasprotno naj deželni konservatorji, kjer take potrebe v resnici obstajajo, poizkušajo, da se zadovolje,

tako da bo spomenik kar najmanj oškodovan. To velja posebno za kulturne potrebe.

Kjer je dopolnilo starih spomenikov neizbežno (n. pr. dozidava, novo slikanje), gleda konservator, da se bo novo harmonično ujemalo s starinskim licem spomenika; izogibati se je treba doktrinarnega historiziranja in kopiranja; kjer je umestna samostojna umetniška nota, naj se stremi za kar mogoče visoko umetniško kvaliteto. V vsakem primeru se je treba izogibati ponareditvam.

Pri premičnih predmetih v javni posesti deželni konservatorji skrbe, da ostanejo ti na kraju svojega prvotnega namena ali porabe, ki si je priborila že zgodovinsko pravico. Če bi se izkazalo, da je to nemogoče, skrbe za deponiranje takih predmetov v kakem domačem muzeju, in sicer v onem, kamor spomenik po svoji kakovosti in krajevni ter umetnostni zvezi najbolje spada.

Posebno strogo morajo deželni konservatorji paziti, da se premični spomeniki, ki so v javni posesti, ne bodo po nepotrebnem uničevali ali prodajali. Tudi pomembne umetnine v privatni posesti naj imajo deželni konservatorji, kolikor se da, v razvidu in če je nevarnost, da se prodajo v inozemstvo, naj porabijo vsa dovoljena sredstva, da jih rešijo za tuzemstvo.

Pri najdbah in izkopaninah deželni konservatorji intervenirajo in gledajo, da se najdeni predmeti ne porazgube ali pokvarijo, ter da se zgodi vse, kar je potrebno za njih ohranitev v tuzemstvu in za konserviranje.

Deželni konservatorji so dolžni podpirati delovanje umetnostnozgodovinskega inštituta, posebno delo za umetnostno topografijo.

Razen registrature organizirajo deželni konservatorji pri svojih uradih spomeniški arhiv iz topografskih slik, arhitekturnih načrtov in drugih slik.

Ker so ostali vsi poizkusi za izdajo spomeniškega zakona v predaprilski Jugoslaviji brez uspeha, je navedena instrukcija CK za deželne konservatorje in tej podobna iz leta 1917 ostala bistveni pravilnik za nadaljnje delo spomeniškega urada v Ljubljani, ki je 1919 razširil svoje delovanje na vso izvenkranjsko jugoslovansko Slovenijo. Dotedanji konservatorji in korespondenti CK so stvarno postali njegovi zaupniki, medtem ko so dotedanjo vlogo arheološkega inštituta, arhivskega sveta in umetnostnozgodovinskega inštituta na Dunaju prevzela zlasti strokovna znanstvena društva kot Muzejsko društvo Slovenije in Umetnostnozgodovinsko društvo v Ljubljani, Muzejsko društvo in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzejsko društvo v Ptujju in 1936 ustanovljeno Muzejsko društvo v Škofji Loki. Nadzorstvo nad varstvom spomenikov pa je po zakonu o ministrstvu za prosveto prešlo na to ministrstvo, ki ga pri pomanjkanju ustreznega strokovnega oddelka stvarno ni izvajalo. Z organizacijo Dravske banovine 1930 je spomeniški urad postal banski spomeniški referat in je bil konservator kot banski spomeniški referent osebno dodeljen banu, tako da je konservator v strokovnih zadevah spadal pod ministrstvo za prosveto, v upravnih pa pod bana.

Pri pomanjkanju vsedržavne spomeniške zakonodaje in spomeniškovarstvenih uredb je deželna vlada za Slovenijo z odobritvijo ministrstva za prosveto sama izdala 19. marca 1921 naredbo o varstvu umetnin pred izvozom. Po tej uredbi so prišli na Slovenskem vsi predmeti zgodovinskega, umetniškega in drugega kulturnega pomena v javni in privatni lasti pod varstvo poverjeništvu za uk in bogočastje deželne vlade za Slovenijo. Za zavarovane predmete je uredba štela arheološke starine, slike, miniature, risbe in grafična dela, kipe, reliefe, svetinje, kolajne, medalje, star kovani denar, gobeline in druge izdelke umetne obrti, stare rokopise itd., ki so se mogli z ozemlja Slovenije

izvažati samo z dovoljenjem deželne vlade; javne korporacije, društva, zavodi, ustanove itd. so mogle lastne spomeniške predmete prodati ali odsvojiti tudi le z dovoljenjem iste deželne vlade. Pač pa so bila izvzeta od posebnega dovoljenja za prodajo ali izvoz dela še živečih ali umrlih umetnikov, ki od njih smrti še ni preteklo 20 let. Prestopke izvozne prepovedi so mogla kaznovati okrajna glavarstva z globo do 20.000 kron ali z zaporom do 6 mesecev ter z zaplembo za izvoz namenjenega spomeniškega predmeta. Naredba, ki spominja na podobne predmarčne avstrijske predpise iz 1846 je pri carinskih pregledih uvedla za predpogoj izvoznega dovoljenja konservatorjevo izjavo, da s stališča spomeniškega varstva proti izvozu ni ugovora. Tako je pozitivno vplivala na kontrolo izvoza z nujno pravočasno prijavo o nameravanem izvozu, ki je omogočila konservatorju pregled za izvoz določenih predmetov. 1928 je izdal veliki župan mariborske oblasti kratka navodila na obnovitev arhivov (J. Mala) in glavna načela spomeniškega varstva (Fr. Steleta) z naročilom srezkim poglavarjem, ravnateljem srednjih šol, učiteljišč ter meščanskih šol, da se po njih ravna.

Samostojno v državnem merilu pa je zakon o gozdovih (§ 121) 1929 proglasil predmete zgodovinske, znanstvene in umetniške vrednosti ter prirodne lepote in redkosti za zavarovane, in podobno 1931 gradbeni zakon zgodovinska umetniška mesta (§ 24) in zgodovinske umetniške stavbe (§ 25).

Na temelju zakona o gozdovih je ministrstvo za gozdove in rudnike 1930 izdalo uredbo o varstvu spomeniških predmetov, ki jih za take proglašata banska uprava na temeljno prošnjo zavodov in oblasti ali po svoji službeni dolžnosti. Za varstvo spomeniških predmetov je uredba predpisala naslednje ravnanje z zelo problematično pojmovanim restavracijam: 1. Za zgodovinske spomenike ohranitev njihove strukture, dokler se ne preživijo in ne razpadejo; 2. Za predmete znanstvene vrednosti izpremembo strukture samo po potrebah znanstvenega raziskovanja; s temi potrebami preneha tudi spomeniško svojstvo predmeta. 3. Pri umetninah se more njihova struktura izpremeniti samo po umetniških zahtevah. 4. Prirodne lepote in redkosti se ohranjujejo, dokler imajo lepотно in redkostno svojstvo. Vsi predmeti, ki so proglašeni za spomenik, se morajo javno označiti z ustreznimi napisnimi ploščami, poškodbe pa se kaznujejo po § 305 kazenskega zakona. Razvid spomenikov vodi banska uprava, za vso državo pa ministrstvo za gozdove in rudnike. Ako je spomenik privatna last, nima lastnik pravice terjati odškodnine zaradi njegove proglavitve za spomenik, temveč da se predmet odkupi v javne namene. Spomenike na državnem in privatnem zemljišču morajo varovati organi javne varnosti. Gradbeni zakon pa je v 24. členu naročal, da občina za vsak kraj določi v sporazumu z oblastjo za varstvo starin z uredbo, kateri deli mesta imajo zgodovinski ali umetniški značaj in katere stavbe so vredne, da se ohranijo. Za čas, dokler se taka uredba ne izdela in odobri, pa velja začasni pravilnik, ki ga mora občina izdelati in predložiti v potrditev v šestih mesecih po razglasitvi gradbenega zakona; tako ste izdelali začasne pravilnike o spomeniških predelih in stavbah mesti Ljubljana in Maribor. Ministrstvo za gradnje je moglo po zaslišanju spomeniške oblasti proglasiti za spomeniško z zgodovinskim arhitektonskim značajem tudi celo mesto ali ves trg. Za taka mesta ali trge odobri regulacijski načrt in zavarovalno uredbo minister za gradnje v sporazumu z ministrom za prosveto. Po 25. členu gradbenega zakona so nove stavbe v ulicah, trgih in delih mesta, ki so bili proglašeni za zgodovinske ali umetniške, morale biti projektirane in izvedene tako, da slika kraja ali ulice ne izgubi ničesar od svoje zgodovinske ali umetniške vrednosti. Nobeno popravilo zgodovinskih ali umetniških stavb se ne sme zahtevati in izvršiti, dokler ni odobreno od pristojne

oblasti za varstvo starin. Redno vzdrževanje spomeniških stavb vrši lastnik. Če pa lastnik noče izvršiti popravil, a ima od stavbe koristi, jih opravi občina na njegove stroške; če ga pa lastnik ne zmore ali bi mu bilo težko pri njegovem premoženjskem stanju, se popravilo izvrši na stroške občine. Z odložitvijo pri-  
tožbe pa se zadrži izvršitev izterjatve.

Tako je bil spomeniški konservator v Jugoslaviji od 1931 po nadalje veljav-  
nih predpisih avstrijske CK strokovni organ ministrstva za prosveto, po za-  
konu o gozdovih organ banske uprave in ministrstva za gozdove in rudnike ter  
po gradbenem zakonu organ ministrstva za gradnje. Iz tega je izhajala nujnost  
po vsedržavnem spomeniškem zakonu, do katerega pa se predaprilska Jugo-  
slavija ni povzpela. Iz nekdanjega deželnega konservatorja pred 1918 je postal  
državni konservator, ki je upravno z zaupniki, prosvetnimi in cerkvenimi  
oblastmi imel razvid o spomenikih svojega delovnega področja. Pri pomanj-  
kanju finančnih sredstev je nadzoroval zlasti vzdrževanje streh na spomeniških  
stavbah in posvečal vso pozornost obnovi zgodovinskih cerkva, za katere so  
bila sredstva na razpolago n. pr. v Kranju, Škofji Loki, Stični in Kostanjevici,  
Celju, Mariboru, Ptuju in Ptujski gori, ki jih je znanstveno preučeval in usmer-  
jal z restavratorskim delom M. Sternena in P. Železnika na pota obzirnih umet-  
niških obnov (Celje). Trajne in svojstvene vrednosti je dosegla Plečnikova  
obnova zgodovinskega jedra Ljubljane, ki je postalo spomeniškovarstveno  
vzledna Plečnikova Ljubljana. Nakup gradu po mestni občini za mariborski  
muzej in njegova adaptacija predstavlja največje obnovitveno delo profane  
arhitekture na Slovenskem v predaprilski Jugoslaviji ter enega primerov za  
ohranitev gradov z dodelitvijo ustrezne javne funkcije, ki so je bili deležni gra-  
dovi n. pr. v Murski Soboti, Gornji Radgoni, Brdu, Novem Celju, Svečini ali  
Ponovičah. Regulacijske obnove krajev in obnove poedinih spomenikov so  
spremljale načelne in metodične objave zlasti v Kroniki slovenskih mest, ki so  
seznanjale slovensko javnost s preizkušenimi urbanističnimi in restavratorskimi  
prijemmi zlasti iz Nemčije in Italije ter jih popularizirale. Naslednik Fr. Steleta  
v slovenskem konservatorstvu, prefinjeni estēt France Mesesnel, pa je histo-  
rično spomeniško varstvo razširil na kritično kakovostno mentorstvo slovenske  
likovne umetnosti.

Upravna spomeniškovarstvena dejavnost je bila temelj znanstvenega spo-  
meniškega raziskovanja, ki ga izraža novi fotoarhiv spomeniškega urada s  
skoro 10.000 negativi, nadaljevanje spomeniške topografije in smotrno odkri-  
vanje zlasti srednjeveškega stenskega slikarstva. S Fr. Steletovo umetnostno  
topografijo političnega okraja Kamnika v založbi Umetnostnozgodovinskega  
društva v Ljubljani (1927, str. 501) je spomeniški urad začel zbirko »Umet-  
nostnih spomenikov Slovenije«, ki jo je zaupnik M. Marolt nadaljeval s po-  
pisom umetnostnih spomenikov dekanije Celje (Maribor 1931-32) in Vrhnike  
(Ljubljana 1929-34). Vrhunski posnetek spomeniškega raziskovalnega dela po  
1919 pa pomenijo iz številnih predhodnih študij posameznih spomenikov zrasli  
Fr. Steletovi »Monumenta artis Slovenicae« (I. Srednjeveško stensko slikar-  
stvo, Ljubljana 1935. 4<sup>o</sup>. 60 str. + 173 slik; II. Slikarstvo baroka in romantike.  
Ljubljana 1938, 30 str. + 95 slik).

V celoti lahko spomeniško varstvo v Sloveniji 1919-1941 opredelimo tako,  
da je veljavni statut CK iz 1911 postavil pozitivna spomeniškovarstvena umet-  
nostna načela, zakon o gozdovih pravno zavaroval prirodne lepote in redkosti  
ter gradbeni zakon mestna naselja, a pri tem je ostalo izvajanje spomeniškega  
varstva odprto zaradi pomanjkanja državnega spomeniškega zakona z ustrež-  
nimi izvršnimi odločbami. Ko je Muzejsko društvo za Slovenijo 1924 organizi-



ralo v dolini Sedmerih triglavskih jezer prvi varstveni park na Slovenskem, je nakazalo pot za reševanje prirodnih spomenikov in varstva prirodne pokrajine. Konservatorsko, restavratorsko in urbanistično pa so Slovenci 1919—1941 zlasti s spomeniški delavci Fr. Steletom, Fr. Mesesnelom, J. Plečnikom, M. Sterne-  
nom in P. Železnikom dokazali pri vsem državnem mačehovstvu do spomenikov  
smotrno in kakovostno dejavnost, ki je upravičila slovensko spomeniško-  
varstveno samostojnost v neodvisnosti od dunajskega varuštva.

Vihar druge svetovne vojne je 1941 z invazijo fašistov v Jugoslavijo omejil  
spomeniškovarstveno delo na po Italiji okupirano tako imenovano Ljubljansko  
pokrajino, kjer je bila 1942-43 zavarovana n. pr. v Novem mestu kapiteljska  
cerkev zlasti v njeni kripti. Navzlic izdanim spomeniškovarstvenim uredbam je  
nemški okupatorski val germanizacije v gorenjski in štajerski Sloveniji uničil  
številne, največ knjižne in arhivske spomenike (obrtni register iz Radovljice,  
društveni in občinski arhivi, kakovostne posameznosti iz študijske knjižnice v  
Mariboru) in velik del likovnih predmetov, ki so dokumentirali slovenstvo  
ozemlja (n. pr. nagrobnik A. Tomšiča v Mariboru, kronika Loke pri Zidanem  
mostu). Izvoz tako imenovanih spominov na okupirano pokrajino, 1941 izselitev  
Posavja in 1943 splošno ukazana izpraznitev podstrešij zaradi nevarnosti  
bombnih napadov, so uničili zlasti drobni etnografski inventar vse Slovenije, ki  
ga je privatna iniciativa v Posavju deloma rešila v keramičnih in pletarskih  
zbirkah za muzej v Brežicah. Zaplemba imetja izseljenih Slovencev je bila zve-  
zana z izgubo zlasti novejših umetnin in 1944 izvedena evakuacija registratur  
na Koroško in Gornje Štajersko pa z delno izgubo zemljiških in matičnih knjig.

Oborožena vstaja slovenskega naroda je prisilila okupatorja srednje in  
južne Slovenije v obrambo zlasti v utrdbeno ustreznih gradovih, ki so postali  
žrtve bojev za svobodo (n. pr. — Turjak). Zavezniški bombni napadi 1944 in  
1945 so zraven zgodovinskih krajevnih predelov (n. pr. Idrija) porušili od kako-  
vostnih stavbnih spomenikov n. pr. grad Vurberg in minoritsko cerkev v Ptuj.  
Take in podobne spomeniške izgube v vseh predelih Slovenije, razen Ljubljane,  
so vodile predsedstvo slovenskega narodnega osvobodilnega sveta, da je 27. ja-  
nuarju 1945 izdalo splošno odločbo o varstvu spomenikov, in do ustanovitve  
komisije za ugotovitev škode pri kulturnozgodovinskih spomenikih. Imenovana  
komisija je zlasti po umoru konservatorja Fr. Mesesnela 4. maja 1945 pri Tur-  
jaku popisovala spomeniško škodo, ki jo je Slovenija utrpela za časa vojne,  
dokler je ni nasledil Federalni zbirni center pri Ministrstvu za prosveto. Ker pa  
je Federalni zbirni center skrbel zlasti za upravo in razvid zaplenjene kulturno-  
zgodovinske imovine okupatorjev in domačih izdajalcev, je bila prva naloga  
spomeniškega urada po osvoboditvi pripravljanje dokumentacij o restituciji za  
časa vojne v tujino odpeljanega in o odškodnini za časa vojne uničenega sloven-  
skega spomeniškega gradiva. To delo je pomenilo spomeniško likvidacijo velike  
vojne in je bilo obenem zadnje delo spomeniškega urada, ko je Demokratska  
Federativna Jugoslavija izdala 23. julija 1945 (Ur. list DFJ 31. VII. 1945/498) že  
desetletja potrebni državni zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih  
znamenitosti.

Po tem zakonu se smejo vsi premični in nepremični kulturnozgodovinski  
in etnološki spomeniki ter prirodne znamenitosti postaviti pod državno varstvo  
ne glede na to, komu pripadajo in v čigavi posesti se nahajajo. Za to varstvo se  
ustanovi Vrhovni inštitut za varstvo in znanstveno preučevanje kulturnih spo-  
menikov in prirodnih znamenitosti v Beogradu in je pod nadzorstvom Zveznega  
ministrstva za prosveto. Vrhovni inštitut za varstvo sme na podlagi predloga  
pristojne federalne ustanove za varstvo priznati lastnost spomenika ali lastnost

prirodne znamenitosti za predlagano nepremičnino ali premičnino in določiti meje neposredno zavarovane nepremičnine in meje okolice, za katero velja omejitev po spomeniškem zakonu. Ako je nepremičnina ali premičnina, ki se postavlja pod varstvo, last zveznih ali federalnih oblasti, mora odločbo o varstvu odobriti zvezna ali federalna vlada. Obenem z odločbo, po potrebi pa tudi prej, zahteva vrhovni inštitut za varstvo pri nepremičninah vpis v zemljiško knjigo. Zoper odločbo vrhovnega inštituta ima prizadeta stranka pravico pritožbe na prosvetnega ministra zvezne vlade, čigar odločitev je dokončna.

Na temelju zakona o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ je ministrstvo za prosveto Narodne vlade Slovenije z uredbo 27. avgusta 1945 (Ur. list NVS 22. IX. 1945-37) ustanovilo Zavod za varstvo in znanstveno preučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljubljani, ki je začel z delom v oktobru 1945 z imenovanjem prvega ravnatelja Fr. Šijanca 4. X. 1945. Ko je bil po sprejetju ustave FLRJ prvi spomeniški zakon DFJ prenovljen in uveljavljen 4. oktobra 1946, je v duhu tega okvirnega zakona ter spomeniškega izročila na Slovenskem Ljudska skupščina LRS 19. maja 1948 sprejela zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS. Ta je prenesel vlogo vrhovnega inštituta zveznega spomeniškega zakona za LRS, z izjemo proglašanja spomenikov, na Zavod za varstvo in znanstveno preučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS, ki predlaga svoji nadrejeni oblasti, to je ministrstvu za prosveto, danes Svetu za prosveto in kulturo LRS zavarovanje posameznih spomenikov ali znamenitosti, vodi o njih razvid, raziskovanje, obnavljanje, ohranjanje, premeščanje in snemanje, tako da je hkrati upravna oblast in raziskovalna ustanova.

Spomeniški zakon iz 1948 pojmuje za kulturne spomenike premične in nepremične predmete ali skupine predmetov, ki so zgodovinsko, arheološko, kulturnozgodovinsko, umetniško, etnografsko ali sociološko pomembni, nadalje domačijske značilnosti in zlasti spomenike narodnega osvobodilnega boja; za prirodne znamenitosti pa premične ali nepremične predmete zoološke, botanične geološko-paleontološke, mineraloško-petrografske in podobne znamenitosti ali redkosti in predmete ali pokrajinske predele posebne prirodne lepote. Z zakonom o arhivih FLRJ 1949 se je varstvo zgodovinskih arhivskih spomenikov osamosvojilo ter ločilo od drugih spomenikov. Ker spomeniški zakon 1948 ne loči premičnih spomenikov od muzealij, vključuje v premične spomenike tudi muzealije.

Obseg spomenikov se je tako od dotedanjih umetnostnih in zgodovinskih razširil na etnografske, sociološke, domačijske in narodnoosvobodilne ter na prirodne znamenitosti, z ustanovitvijo Tehniškega muzeja Slovenije 1951 pa stvarno tudi na tehniške. Nove potrebe demokratske prosvete in razvojne nujnosti po čimprejšnji inventarizaciji terenskega spomeniškega gradiva so rodile vrsto novih krajevnih in pokrajinskih muzejev n. pr. v Metliki, Postojni, Tolminu, Kranju, Bledu ali Slovenjem Gradcu zlasti s specialnimi oddelki NOB. Razlike med arheološkimi in umetnostnozgodovinskimi spomeniki in spomeniki, ki jih je zakon 1948 vključil v varstvo, do družbe, v tehnični strani njihovega varstva in v razvoju ravni njim ustreznih znanstvenih zvrsti, so postavile spomeniško varstvo z novim zakonom pred nove naloge, ki jih bo v vsej širini ter globini mogoče opraviti šele z izkušnjami v določenem času. Socialna revolucija je odpravila zgodovinske težave spomeniškega varstva v odnosu do privatne lastnine in s tem postavila varstvo spomenikov z upravnega in znanstvenega področja spomeniške oblasti na delovno polje celotne družbe in družbenega plana, kjer je Zavod stvarno samo strokovni iniciativni ter usmerjevalni organ. V

zvezi s tem je zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS l. 1948 pač uresničil konservatorska hotenja preteklosti, ni pa upošteval spomeniške problematike iz socialne revolucije po osvoboditvi, ko so spomeniki postali obča duhovna in materialna last družbe.

Zaradi tega sta se tudi kmalu po osvoboditvi pokazala mreža zaupnikov ali spomeniški svet za nezadostno pomoč Zavodu in spomeniškem varstvu. Čeprav je dosegel Zavod priznanja vredne uspehe pri obnovi dolenskih gradov n. pr. na Tolstem vrhu ali Otočcu, se ti ne morejo meriti z varstvom časovno in razvojno najaktualnejših spomenikov NOB, n. pr. z obnovo ljubljanskih tehnik, postojank na Rogu po 1949, bolnišnice Franje nad Cerknem do 1951, Krvavice v Iškem Vintgarju 1952 itd. v sodelovanju Zavoda z Zvezo borcev, ki ima pri republiškem glavnem odboru tudi ustrezní spomeniški odbor. Podobno so bile uspešne obnove gradu na Bledu v sodelovanju s predsedstvom vlade LRS in OLO Radovljica, Križank v Ljubljani z delom MLO Ljubljana, regulacija Ljubljanskih vrat v Novem mestu v sodelovanju Zavoda in MLO Novo mesto, zavarovanje Jurčičeve rojstne hiše na Muljavi ali Župančičeve mladostne stanovanjske hiše na Vinici s sodelovanjem krajevnih iniciatorjev ali rešitev zgodovinskega plavža v Železnikih s skupnim delom domačih kovinarjev in železarne na Jesenicah. Obratno pa vidimo v nevarnosti n. pr. lepотно, zgodovinsko in razpoložensko nad vse pomembni Štanjel ali smotrne ornitološke, ihtološke in entomološke zbirke prirodoslovnega oddelka Pokrajinskega muzeja v Mariboru, ki so bile v svoji izolaciji poslane iz kompleksnega muzeja v svojstveno spomeniško hiralnico trans Tiberim!

Pomembne in trajne uspehe je dosegel (prim. poročila o delovanju Zavoda za spomeniško varstvo LRS v Varstvu spomenikov I. Ljubljana 1948; II. Ljubljana 1949; III. Ljubljana 1950; IV. Ljubljana 1951-52 in v Zborniku zaščite spomenika kulture I. Beograd 1951 str. 139 itd.) Zavod sam n. pr. z znanstvenim preučevanjem romanske arhitekture na Slovenskem, v 1950 organizirani restavratorski delavnici zlasti z zavarovanjem, odkrivanjem in obnovo slik ter kipov, v iniciativnem organiziranju spomeniških komisij pri OLO ter v povezavi z muzeji (n. pr. v Ljutomeru in na Ptujski gori), ki so postali na podeželju Zavodovi referenti. Uspehi dela Zavoda za spomeniško varstvo LRS v desetletju po osvoboditvi kažejo, da so pogojeni na eni strani v strokovnem restavratorskem in raziskovalnem delu in na drugi v sodelovanju ljudskih oblasti in družbenih organizacij, kot ga vidimo pri Zvezi borcev ali v spomeniškem delu MLO Ljubljane, Novega mesta, Kranja, Idrije ali Maribora. Prav ti uspehi dajejo smernice za predvideni novi spomeniški zakon, ki naj usmeri Zavod na strokovno raziskovalno in restavratorsko delo, tehnične obnove in zavarovanja pa naj v okviru svojih družbenih planov izvajajo zlasti organi ljudske oblasti, ki jim je dalo ustrezní vzgled s svojim spomeniškim delom mesto Ljubljana.

#### KONSERVATORJI IN KORESPONDENTI CENTRALNE KOMISIJE TER ZAUPNIKI SPOMENIŠKEGA URADA V LJUBLJANI

- Achatz Anselm, arhivar v Št. Pavlu, konservator II (umetnostnozgodovinskih spomenikov) od 1895 za okraja Velikovec in Wolfsberg, po 1904 za okraj Velikovec.  
Adlešič Jurij, odvetniški praktikant v Ljubljani, korespondent od 1914.  
Ankershofen Gottlieb, predsednik Zgodovinskega društva, konservator za Koroško 1856—1860.  
Arko Jernej, prošt v Novem mestu, korespondent od 1856.  
Attems - Potzenstein Žiga, posestnik v Podgori, konservator II od 1901 za okraje Gorica, Gradiška, Sežana, Tolmin in mesto Gorica.

- Avsec Franc, župnik pri St. Juriju pod Kumom, konservator II od 1904 za okraje Krško, Litija in Novo mesto.
- Barczay Antur, okrajni glavar v Celovcu, korespondent od 1902.
- Baš Franjo, arhivar v Mariboru, zaupnik 1931—1941.
- Bauer Adolf, univ. prof. v Gradcu, konservator I (arheoloških spomenikov) od 1905 za okraje Ljutomer, Maribor, Radgona in Maribor mesto.
- Bauer Adolf, župnik v Pliberku, korespondent do 1902.
- Beckh-Widmannstetter Leopold, stotnik v Mariboru, korespondent do 1880.
- Benesch Ladislav, stotnik v Ljubljani, korespondent 1890—1898 (nato na Gornjem Štajerskem).
- Benussi Bernard, ravnatelj liceja v Trstu, konservator III (arhivalij) od 1902 za Trst in okolico.
- Bizzarro Pavel Anton, odvetnik v Gorici, konservator I 1875—1878 za okraje Gorica, Sežana, Tolmin in mesto Gorica, 1878—1908 za okraje Gorica in Gradiška.
- Bosizio Alojz, okrajni glavar v Gorici, korespondent od 1901.
- Castelliz Alfred, arhitekt v Beljaku, konservator II od 1906 za okraj Šmohor.
- Christian Siegfried, konservator II od 1908 za okraj Velikovec.
- Codelli Anton, predsednik Zgodovinskega društva za Kranjsko, konservator za Kranjsko od 1856.
- Coronini Franc, deželni glavar na Goriškem, konservator III od 1878 za mesto in okraj Gorico.
- Costa Henrik, finančni uradnik v Ljubljani, korespondent 1855—1870.
- Čapek Ivan, inženir v Ljubljani, korespondent od 1914.
- Črnologar Konrad, učitelj v St. Vidu pri Stični in Šmarju na Dolenjskem, korespondent od 1888 in 1897—1904 konservator II za okraja Litija in Ljubljana-okolica.
- Dekortl Jožef, župnik na Ljubnem ob Savinji, korespondent od 1914.
- Dežman Karl, muzejski ravnatelj v Ljubljani, konservator I 1879—1890 za Kranjsko.
- Dimitz Avgust, finančni ravnatelj v Ljubljani, konservator III 1878—1886 za Kranjsko.
- Dostal Jožef, škofijski tajnik v Ljubljani, korespondent od 1914.
- Egger Herman, univ. prof. v Gradcu, od 1911 član spomeniškega sveta na Dunaju za Štajersko.
- Eichler Oton, profesor v Celju, korespondent od 1909.
- Felgel Anton, Viktor, predavatelj dvornega arhiva v pok. na Goliču pri Konjicah, korespondent od 1908.
- Ferk Franc, profesor v Gradcu, korespondent od 1889.
- Fleck Jožef, prošt v Ptuj, korespondent od 1884.
- Flis Janez, kanonik v Ljubljani, korespondent od 1886.
- Franke Ivan, profesor v Kranju in Ljubljani, korespondent od 1878, konservator II od 1880 za okraja Kamnik in Kranj; od 1882 za okraje Kamnik, Ljubljana-okolica, Logatec, Radovljica, Postojna in mesto Ljubljana.
- Frankl Odilo, profesor v St. Pavlu in Celovcu, konservator I od 1897 za okraje Velikovec in Wolfsberg.
- Friedrigger Fritz, arhitekt v Mariboru, korespondent od 1910.
- Fünfkirchen Helena, posestnica v Gornji Radgoni, korespondentka od 1914.
- Gabrijan Josip, župnik v Vipavi, korespondent od 1857.
- Gallenstein Adolf, predsednik Zgodovinskega društva za Koroško, konservator za Koroško 1860—1878.
- Gaupmann Rudolf, profesor v Ptuj in Gradcu, korespondent od 1877.
- Gelcich Josip, profesor v Trstu, korespondent do 1904.
- Globočnik Anton, okrajni glavar v Postojni, korespondent od 1881.
- Goebel Anton, profesor v Beljaku, konservator II od 1902 za okraja Beljak in Šmohor.
- Grad Ivan, učitelj v Kožani, korespondent od 1914.
- Grauss Janez, docent v Gradcu, od 1911 član spomeniškega sveta na Dunaju za Štajersko.
- Gregorič Jože, abs. fil. v Novem mestu, zaupnik od 1939.
- Grösser Matevž, kanonik v Celovcu, član spomeniškega sveta na Dunaju za Koroško od 1911.
- Grueber Pavel, gradbeni svetnik v Celovcu, konservator II od 1895 za okraj in mesto Celovec.
- Gurlitt Viljem, univ. prof. v Gradcu, korespondent do 1883, konservator I 1883—1904 za okraje Ljutomer, Maribor, Ptuj, Radgona in mesti Maribor ter Ptuj.
- Hann Franc, profesor v Celovcu, korespondent od 1905.

- Hauser Karl, tajnik Zgodovinskega društva za Koroško, korespondent od 1882.
- Hofrichter Jos. Karl, notar v Slovenjem Gradcu, korespondent od 1878.
- Hönlisch Johann, zdravnik v Ptuj, korespondent od 1879.
- Hortis Atilij, knjižničar v Trstu, konservator III od 1877 za Primorsko.
- Hribovšek Karl, stolni dekan v Mariboru, korespondent od 1891.
- Hummer Janez, žandarmerijski major v Ljubljani, korespondent od 1914.
- Jaksch Avgust, arhivar v Celovcu, konservator I od 1903 za okraje Beljak, Celovec, Šmohor in mesto Celovec; od 1907 konservator III za Koroško.
- Jarc Evgen, profesor v Novem mestu, konservator I od 1910 za okraje Črnomelj, Kočevje in Novo mesto.
- Jeršinc Anton, profesor v Kranju, konservator I od 1910 za okraje Kamnik, Kranj in Radovljica.
- Kandler Peter, zgodovinar v Trstu, konservator od 1856 za Primorsko.
- Karlin Jurij, župnik v Škofji Loki, korespondent I od 1914.
- Klodič Anton, šolski nadzornik v Trstu, konservator I od 1878 za Istro (brez Pule).
- Klum Vincenc, profesor v Ljubljani, korespondent 1856.
- Koblar Anton, župnik v Kranju, konservator III od 1894 za Kranjsko.
- Kohaut Vincenc, zdravnik v Ptuj, korespondent od 1892.
- Komatar Franc, profesor v Kranju, korespondent od 1901.
- Křivanec Karl, inženir v Postojni, korespondent od 1914.
- Kulnig Franc, župnik v Zabnici, korespondent od 1856.
- Lavrič Andrej, župnik v Vipavi, korespondent od 1914.
- Lebinger Norbert, profesor v Št. Pavlu, konservator III 1879—1905 za Koroško.
- Leinmüller Jožef, inženir v Krškem in Novem mestu, korespondent od 1859; po 1881 konservator II za okraje Črnomelj, Litija, Kočevje, Krško in Novo mesto.
- Lichtenstein Franc, posestnik v Holleneggu, od 1911 član spomeniškega sveta na Dunaju za Štajersko.
- Lovšin Franc, nadučitelj na Vinici, korespondent od 1914.
- Luschin Arnold, univ. prof. v Gradcu, konservator II od 1875—1918 za okraje Ljutomer, Maribor, Radgona, Ptuj in mesti Maribor ter Ptuj; do 1904 zastopnik arheoloških interesov Štajerskega, Koroškega in Kranjskega, od 1911 član spomeniškega sveta na Dunaju za Štajersko.
- Mahnich Rudolf, višji inženir v Tolminu, korespondent od 1901.
- Mahnich Anton, škof na Krku, od 1911 član spomeniškega sveta na Dunaju za Primorsko.
- Majonica Henrik, kustos muzeja v Aquileji, konservator I od 1882 za okraj Gradiško, od 1902 tudi konservator III za okraje Gorica, Gradiška, Sežana, Tolmin in mesto Gorica.
- Mal Josip, muzejski adjunkt v Ljubljani, korespondent od 1914.
- Mantuani Josip, muzejski ravnatelj v Ljubljani, korespondent od 1909, od 1911 član spomeniškega sveta na Dunaju za Kranjsko.
- Marchesetti Karl, muzejski ravnatelj v Trstu, korespondent od 1879.
- Marolt Marjan, odvetniški koncipient v Celju in odvetnik na Vrhniki, zaupnik od 1928.
- Matajec Karl, nadučitelj na Vrhniki, korespondent od 1908.
- Mayerhofer Franc, okrajni glavar v Velikovcu, korespondent od 1908.
- Mešiček Jožef, župnik v Brežicah, korespondent od 1914.
- Moro Hugo, šolski nadzornik v Beljaku, korespondent od 1909.
- Moro Maks, predsednik Zgodovinskega društva za Koroško, korespondent od 1858.
- Mörtlitsch Henrik, notar v Dobrli vasi, korespondent od 1856.
- Moscom Alfred, posestnik v Pišecah, konservator III od 1907 za okraje Brežice, Celje, Konjice, Slovenj Gradec in Ptuj.
- Moser Karl, profesor v Trstu, korespondent od 1896.
- Müllner Alfonz, kustos, konservator I 1878 za Slov. Štajersko, 1879—1887 za Kranjsko po 1888 korespondent.
- Nordio Henrik, profesor v Trstu, konservator III od 1902 za okraje Koper, Poreč, Trst.
- Nowotny Edvard, profesor v Celju in Celovcu, konservator I 1895—1910 za okraje Črnomelj, Novo mesto, Kočevje in Krško.
- Obergföll Jožef, profesor v Kočevju, konservator II 1903—1909 za okraje Črnomelj, Logatec, Kočevje in Postojno.
- Orožen Ignac, stolni prošt v Mariboru, korespondent 1856—1891.
- Osterc Alojzij, kanonik v Mariboru, zaupnik od 1933.
- Pajk Milan, profesor v Ljubljani, konservator I za okraje Litija, Krško in mesto Ljubljana.
- Pajek Jožef, kanonik v Mariboru, korespondent od 1897.

- Petris Štefan, profesor v Kopru, konservator I od 1884 za okraja Koper in Poreč, od 1902 tudi konservator III za okraj Koper in Istro razen Krka in Čreza.
- Pervanoglu Peter, posestnik v Trstu, konservator I od 1878 za Trst in okolico.
- Pächler Friderik, univ. prof. v Gradcu, konservator I od 1878 za Štajersko.
- Poljak Josip, župnik v Sostrem, korespondent od 1914.
- Puschi Albert, muzejski ravnatelj v Trstu, konservator I od 1895 za Trst in okolico.
- Raisp Ferdinand, privatni uradnik v Ptuj, korespondent od 1881.
- Rak Amand, zdravnik v Mariboru, korespondent 1910—1918.
- Ravnik Janez, župnik v Grebinju, korespondent od 1856.
- Raupel Janez, župnik v Beljaku, korespondent od 1856.
- Rauscher Friderik, posestnik v Rožu, korespondent od 1856.
- Riedl Emanuel, rudarski svetnik v Celju, korespondent od 1881, konservator I od 1897 za okraje Brežice, Celje, Konjice, Slovenj Gradec in mesto Celje.
- Righetti Janez, arhitekt v Trstu, konservator II od 1878 za Trst z okolico.
- Rutar Simon, profesor v Ljubljani, konservator I od 1889 za Kranjsko.
- Seehan Moric, zdravnik v Ptuj, korespondent od 1859.
- Scheiger Josip, poštni ravnatelj v Gradcu, od 1856 konservator za Štajersko.
- Skrabar Viktor, notarski kandidat v Ptuj, korespondent od 1905, konservator I od 1909 za okraj in mesto Ptuj.
- Schmuck Josip, železniški inženir v Celju in Ptuj, korespondent od 1904.
- Stegenšek Avgust, profesor v Mariboru, konservator II od 1908 za okraje Brežice, Celje, Konjice, Slovenj Gradec in mesto Celje.
- Stipperger Adolf, arhitekt v Celovcu, konservator II od 1878 za Koroško.
- Stocker Anton, profesor v Beljaku, konservator II od 1909 za okraj Beljak.
- Stöhr Ernst, akad. slikar v Bohinju, korespondent od 1906.
- Schumi Franc, tovarnar v Ljubljani, korespondent od 1870, konservator III od 1880 za Kranjsko.
- Swida Franc, šolski nadzornik v Trstu, korespondent od 1886.
- Šašelj Ivan, župnik v Adlešičih, korespondent od 1887.
- Smid Walter, kustos v Ljubljani, korespondent od 1905.
- Subic Ivan, ravnatelj obrtne šole v Ljubljani, konservator II od 1897 za okraj in mesto Ljubljana, od 1902 tudi za okraja Logatec in Postojna.
- Thiel Viktor, arhivar v Gradcu, konservator III od 1908 za okraje Lipnica, Ljutomer, Maribor in Radgona ter mesta Celje, Maribor, Ptuj in Slovenj Gradec.
- Toscani Janec, rudarski svetnik v Celju, korespondent od 1877.
- Tragau Karl, poštni uradnik in predsednik Muzejskega društva v Ptuj, korespondent od 1907.
- Turk Hugo, živinozdravnik v Stični, korespondent od 1914.
- Turus Emil, profesor v Gorici, korespondent od 1910.
- Valentinčič Karl, učitelj v Laškem, korespondent od 1907.
- Wallner Julij, profesor v Ljubljani, korespondent od 1887.
- Weiter Avgust, akad. slikar v Celovcu, korespondent od 1903.
- Vrhovec Ivan, profesor v Ljubljani, konservator I od 1900 za Kranjsko.
- Vukšinič Martin, upravitelj komende v Metliki, korespondent od 1914.
- Vurnik Ivan, podobar v Radovljici, konservator II od 1902 za okraj Radovljica.
- Wellwich Lovrenc, Josip, prošt v Velikovcu, korespondent od 1856.
- Windischgraetz Hugo, posestnik na Planini, od 1911 član spomeniškega sveta na Dunaju za Kranjsko.
- Winkler Janez, notar v Slovenjem Gradcu, korespondent od 1908.
- Winter Franc, univ. profesor v Gradcu, konservator I od 1905 za okraj in mesto Ptuj.
- Wist Janez, univ. profesor v Gradcu, konservator II od 1898 za okraje Brežice, Celje, Konjice, Slovenj Gradec in mesto Celje.
- Wutte Martin, profesor in arhivar v Celovcu, korespondent od 1907.
- Zahn Josip, arhivar v Gradcu, konservator III 1878—1908 za Štajersko.
- Zahony Evgen, posestnik v Podgori, korespondent od 1897.
- Zois Michelangelo, okrajni komisar v Radovljici, korespondent od 1906.
- Zmavc Jakob, profesor v Kranju in v Ljubljani, konservator I od 1903 za okraje Kamnik, Kranj, Ljubljana, Logatec, Postojna in Radovljica ter mesto Ljubljana; 1908 odstopil, postal 1909 korespondent in 1910 konservator I za okraja Logatec in Postojna.
- Zužek Franc, župnik v Kopenju, korespondent od 1914.



Ljubljana: Popoldanski pogled z gradu na Trg revolucije z Uršulinkami (Foto Šumi)

Nace Šumi:

## Spomeniško vprašanje v Ljubljani

Pojasnilo

Te vrstice nočejo biti poročilo o delu na posameznih spomenikih v Ljubljani; to bo storjeno na drugem mestu, zakaj napravljenega ni bilo ravno malo, čeprav ne vselej z najboljšim uspehom.

Med izvajanjem posameznih nalog, v nujnem trenju in izmenjavi mnenj o spomeniških vprašanjih, pa se je v pretečenih letih pogosto pokazalo ne le nerazumevanje, marveč tudi nepoznanje nekaterih temeljnih vprašanj in pogledov na spomeniško Ljubljano in bi v prihodnje tako stanje moglo občutno zavirati uspešno delo.

Ni mogoče reči, da na splošno ne bi bilo razumevanja za spomeniške vrednote. Narobe je treba priznati, da spomeniška zavest ni še nikoli pri nas zajela tako širokega kroga ljudi kakor zadnja leta; resnica je tudi, da še ni v nobenem času bilo storjenega toliko za ohranitev spomenikov kakor zdaj. Mogli bi celo trditi, da so nekatera spomeniška dela — kakor tista pri Križankah — v središču zanimanja ljubljanske javnosti in da se zelo pogosto komentirajo. Ob tem ni toliko pomembno, koliko so izrečena mnenja kritična in koliko ne, pokazana pozornost je pač sama zase velika moralna opora, kakršne

spomeniško varstvo doslej zlepa ni bilo deležno, vsaj ne v taki meri. Ni treba posebej navajati, kako je takšna opora dobrodošla v primerih, ko je ta ali oni spomenik v nevarnosti; naj omenim le zanimanje za usodo Koslerjeve hiše ali za Krištofovo cerkev za Bežigradam.

Ne more biti nobenega dvoma, da se bo spomeniško delo razvijalo še veliko bolj ugodno, če bo ljubljanska javnost natančneje seznanjena z obsegom spomeniškega gradiva in s temeljnimi načeli, ki naj vodijo praktično delo. Posebej je tako pojasnilo potrebno zavoljo tega, ker si danes spomeniško varstvo v Ljubljani zastavlja v marsičem širše naloge, kakor je to moglo storiti v pretečeni dobi.

Med razlogi, ki so razširili obseg spomeniške Ljubljane, sta pomembna predvsem dva. Prvič je spomeniški interes zajel zdaj tudi tiste mestne predele in posamezne spomenike, ki so bili v predvojni dobi občuteni kot sodobni ali pa jih je spomeniško varstvo celo spregledalo; danes se zavedamo njihove vrednosti — tudi v primerih, ko ne izkazujejo posebne kvalitete. Drugič pa je dozorelo spoznanje o spomeniški pomembnosti starih predmestij ob srednjeveški Ljubljani in — kar je morda še bolj važno za prihodnost — neposredne okolice pozidane Ljubljane, ki je posejana z nekaterimi zelo značilnimi vasmami, kamor že danes posegajo urbanistični interesi razvijajočega se mesta.

Zadnji moment je očitno le druga stran nezadržnih potreb, ki so priklicale v življenje tako imenovano regionalno planiranje, načrtno urejanje vsega življenjskega prostora. Ta element je bil teoretično že pred desetletji načrt, vendar ga je pri nas šele zdaj življenje praktično postavilo na dnevni red.

Ker je Ljubljana med prvimi mesti pri nas uspešno začela s preučevanjem temeljev za realen urbanistični in regulacijski načrt, ki zajema ves mestni pomerj in hkrati celo ljubljanski bazen, je sodelovanje spomeniškega varstva pri takem delu nujno in nepogrešljivo, saj varuje žive priče zgodovine na ljubljanskih tleh, brez katerih bi bila Ljubljana mesto brez duše in njena okolica prazna.

Če bodo tele vrstice pripomogle k spoznanju temeljnih vprašanj spomeniškega varstva v Ljubljani in če bodo koristen prispevek k ureditvi sodobne Ljubljane, bodo v celoti dosegle svoj namen.

## I. OBSEG SPOMENIŠKE LJUBLJANE

Izkušnje kažejo, da ljudje nimajo enakega odnosa do vsega spomeniškega gradiva. Če imajo v hiši staro sliko, ji bodo takoj pripisali spomeniško vrednost, tudi če ni »lepa«; podobno je s kiparskimi deli, ki so v hišnem inventarju, še prej seveda s predmeti, ki jih najdejo v zemlji.

Zanimivo je, da je vrednotenje pri spomenikih arhitekture drugačno. Tudi tu je sicer živa zavest, da je ta ali ona hiša stara in morda po svoje lepa — toda takoj se oglase tudi nespomeniški interesi. Če je namreč hiša stara, še ni rečeno, da jo je vredno obravnavati kot spomenik, ohraniti jo, obnoviti in ji s tem podaljšati življenje, zakaj v njej se ne stanuje udobno, ima zverženo stopnišče, premalo svetlobe in še celo vrsto drugih pomanjkljivosti.

Tak odnos do spomeniške arhitekture je sicer razumljiv, zakaj slika ali kip, naj bosta še tako stara, ne ovirata normalnega ali celo udobnega življenja, starinska arhitektura pa navadno zahteva določene omejitve v udobnosti in tudi širšim javnim interesom povzroča motnje (promet). Vendar so na splošno taki



pogledi za spomeniško varstvo nesprejemljivi. Zakaj spomeniške vrednote vsekakor opravičujejo določene omejitve, le-te pa je mogoče v praksi uspešno zmanjšati ali celo povsem odstraniti.

Nesporazumom pa se lahko ognemo šele tedaj, če spomeniško gradivo poznamo in pravilno vrednotimo. Poskusimo zato na kratko pregledati to gradivo in njega značilnosti.

### Urbanistične enote

Popoln zgodovinski pregled rasti Ljubljane bi moral upoštevati seveda tudi »arheološko« razdobje, čas torej, ki zajema začetke poselitve na ljubljanskih tleh in se zaključi s srednjim vekom. Ker pa ima od arhitekturnih spomenikov iz te dobe le rimski zid na Mirju »urbanističen« pomen, vse drugo pa je očem skrito in je za naš namen pomembno le varovanje arheoloških terenov, je tem vrstam dodano posebno poglavje o arheološki vrednosti posameznih ljubljanskih okolišev. Zamišljeno pa je v prvi vrsti kot opozorilo vsem tistim, ki bodo kdaj prekopavali in zidali v Ljubljani, na kaj lahko ob tem nalete.

Tu pa nas zanimajo tiste urbanistične enote, ki danes stoje in dokumentirajo mestni razvoj od srednjega veka do danes. Katere so te enote?

Srednjeveška Ljubljana, ki so jo imeli za troje obzidanih mest, ker je bil vsak del posebej obdan z obrambnim zidom, je sestavljena iz treh enot, iz treh trgov (v historičnem pomenu besede zajema vsak teh trgov celoten teritorij posamezne obzidane enote): iz Starega, Mestnega in Novega trga. Ne glede na to, da morda še ni do kraja razčiščeno vprašanje geneze srednjeveške Ljubljane, moramo ugotoviti, da sta Stari in Mestni trg v srednjem veku že bila enotno urejeno urbanistično področje, ki ga je sistem obrambnih zidov povezoval s strateško najpomembnejšo postojanko, za Gradom na hribu, zahodno stranico zidu pa so pozidali ob Ljubljanici. Tu imamo pravzaprav le eno samo dolgo ulico, ki se vije od Vodnikovega trga (kjer je svoj čas stal frančiškanski samostan, pozneje preurejen v licejko) mimo stolnice do trga pred rotovžem, se potem spet zožuje tja do Tranče, kjer se prelije v Stari trg in z vijugo konča pri Sv. Florijanu.

Ta dolga ulica nadvse značilno spričuje življenje srednjeveškega mesta; širi se tam, kjer je kot trg služila svoji najpomembnejši javni funkciji, bila pa je v celoti tista dragocena žila, ki je ni mogel pogrešati noben meščan; zavoljo tega in zato, ker je bilo na tak način mogoče maksimalno izrabiti naravne pogoje — Grajski hrib in Ljubljanico — ter tako pozidati mesto na najmanjšem prostoru in ga obzidati v obrambo pred napadalci, so vse druge ulice le postranske. Vodijo k magistrali od Ljubljanice in od nje na Grad. Več jih je proti reki, zakaj tam niso bili potrebni le številnejši dohodi k obzidju, marveč se je preko mostov odvijal tudi največji del prometa.

Gospodarski in reprezentativni pomen te dolge ulice odseva v načinu parcelacije; vsak meščan je moral in hotel imeti hišo v tej ulici, zato je zemljišče parcelirano pravokotno nanjo, zavoljo množine hiš pa so parcele ozke in dolge. Posebno mikaven položaj imajo tiste proti Gradu, kjer je mogel meščan zidati do zelenega brega. Da je od take parcelacije odvisen tudi tloris hiše, je seveda razumljivo in si ga bomo ogledali kasneje.

Prav tako je očitno, da je ista nuja terjala tudi pozidavo hiš v višino. V obgrajski Ljubljani prevladujejo dve- in trinadstropnice, enako je na Novem trgu.



Klasični pogled na središče Ljubljane (Foto Šumi)

Zadnje omenjeni trg pravzaprav ni trg, kakor sta prejšnja dva, kjer je osrednja, »tržna« ulica življenjski živec in zato tudi urbanistično središče. Magistrala Novega trga je Gosposka ulica, ki teče vzporedno z Ljubljanico in Vegovo ulico; na njeni vzhodni stranici je stalo srednjeveško ozidje.

Že zdavnaj so opazili razloček med tlorisno zasnovo obgrajske Ljubljane in Novega trga. Medtem ko se stavbne črte mesta med Ljubljanico in Gradom docela prilagajajo terenskim razmeram in so zato komponirane med vzhodni breg Ljubljanice in podnožje hriba, pa Novi trg na prvi pogled kaže skoraj »geometrično« pravilen tločrt. Vendar zavoljo tega še ni mogoče prištevati tega mestnega dela med tiste pravilne mestne zasnove srednjeveških urbanistov, ki jih poznamo drugod po Evropi (in ki se včasih kar nič ne ozirajo na značaj zemljišča), zakaj dvoje elementov je že vnaprej »vezalo« roke ljubljanskemu urbanistu: na zahodni strani je ob vsej dolžini Novega trga bil breg Ljubljanice ravno izpeljan (kar ni čudno, saj so že Rimljani tu regulirali svoje pristanišče, ki je obratovalo vse do srede 19. stoletja, ko je z uvedbo železnice vodni promet izgubil svoj pomen v Ljubljani), vzhodna stranica trga pa je bila že dana z močnimi ostanki rimskega (emonskega) zidu, ki so ga porabili za svoje obrambne naprave. Kljub temu pa ni na Novem trgu nobene docela ravne črte. Posebno ne pri prečnih ulicah, ki vodijo k Ljubljanici in so kakor tiste onstran reke speljane v lahni vijugi po bregu.

Za značaj vsakega od treh »trgov« je pomembno, da je ob koncu srednjega veka — pa v vseh kasnejših stoletjih — vsak od njih opravljal različno funk-

cijo; malo preostro smo vajeni reči, da je bil Mestni trg upravno središče, Stari trg obrtniško, Novi trg pa plemiška četrt. Plemiške palače imamo namreč povsod, čeprav jih je na Novem trgu največ oziroma te sodijo med najpomembnejše. Mestni trg je bil mimo širše cerkveno področje (škofijo) zajemajoče uprave sedež zgolj mestnega sveta, medtem ko so bili deželni upravni organi na Novem trgu. Tam je bila tudi židovska četrt. V grobem pa gornja ugotovitev vendar le velja in se to kaže nazorno v arhitektonskem značaju vsake enote posebej.

Ker je bila Ljubljana vse do konca 18. stoletja vklejnena v meje svojega ozidja, je razumljivo, zakaj b a r o č n a doba ni ustvarila kakih posebnih urbanističnih okolišev (o kakem urbanizmu v renesančni dobi v Ljubljani sploh ne moremo govoriti, če ne upoštevamo še zelo malo poznano vrtnarsko umetnost v 17. stoletju, ki pa jo vendarle že lahko prištevamo k baroku: za primer vzemimo Auerspergove vrtove, katerih del je ohranjen v današnjem uršulinskem vrtu). Omejila se je namreč na posamezne tlorisne korekture znotraj mesta, ki so omogočile nekaterim monumentalnim novim stavbam večji efekt; tako je nastal majhen trg pred stolnico, pred Križankami pa je bil trg razširjen zaradi učinka glavne fasade tako, da so novo cerkev umaknili proti jugu in zaradi tega spremenili tudi tradicionalno usmerjenost presbiterija od vzhoda na jug.

Kadar govorimo o baročni Ljubljani, razumemo pri tem poleg novih cerkva in palač v mestu tudi celo vrsto barokizacij: bila je navada, da so v baročnem duhu prenavljali pročelja, zidali arkadne hodnike po hišah, preurejali stopnišča, zaradi mogočnejšega efekta in večje udobnosti združevali po več hiš v eno. Vendar ni samo v tem značilnost dobe. Nepogrešljiv sestavni del baročne Ljubljane so namreč tudi objekti zunaj mestnega obzidja. To je predvsem monumentalna uršulinska cerkev, ki je sama od sebe postavila zahtevo po ureditvi Kongresnega trga (danes Trg revolucije). To so nazadnje morda najbolj značilne priče baročnega plemiškega življenja, v zelenje pozidani dvorci in ob njih urejeni parki. Deloma so to starejše, samo barokizirane stavbe (Kodeljevo, Fužine, Bokalce), deloma na novo postavljeni dokumenti baročne oblikovalne volje (Tivoli, Cekinov grad, Koslerjev dvorec). Kakor so nekatere teh zasnov danes okrnjene (manjkajo parki ali so močno zanemarjeni oziroma spremenjeni, stavbe pa deloma prezidane) so vendar tako pomembne priče, da je brez njih predstava in dokumentiranje baročne Ljubljane bistveno pomanjkljivo. Pomen te dobe za današnjo Ljubljano bo v naših očeh še večji, če se zavemo, do so skoraj vsi javni parki v mestu potomci baročnih vrtov.

Iz dobe k l a s i c i z m a imamo dvoje značilnih urbanističnih zasnov: Kongresni trg (Trg revolucije) z nasadom Zvezdo, ki je razrezana v osem trikotnikov, obrnjenih s konicami proti prostemu središču parka (kar je tipičen geometričen tloris te dobe), in Tivolski park, ki je v prvotni podobi (iz začetka 19. stoletja) ohranjen vsaj tlorisno v glavnih drevoredih in neposredno pod Gradom (tu je ureditev mlajša).

Iz časa na pragu našega stoletja, iz s e c e s i j s k e dobe po potresu (1895), ko je Ljubljana pokazala doslej največjo stavbno dejavnost v svoji zgodovini, nam je ohranjen trg pred sodno palačo (Marxov trg), ki so ga hoté uredili in pozidali kot reprezentančen trg in je za svojo dobo dovolj značilen spomenik. Svoj čas je zavoljo tega nosil tudi ponosno ime Slovenski trg — in bilo bi prav, da bi mu to ime danes vrnil. Na njem dominira sodno poslopje, središče pa je urejeno kot park, danes ne več v prvotni podobi.

Prizadevanja te zadnje, secesijske dobe pa se že zraščajo s sodobnimi težnjami, ki imajo samo v izjemnih primerih spomeniško vrednost. Tako varujemo



Stari trg izpred Tranče (Foto Šumi)

recimo vse Plečnikove urbanistične ureditve, pa tudi Miklošičevo cesto, ker se na njej razkazuje razvoj slovenske moderne arhitekture od začetka našega stoletja do današnjih dni.

Namenoma smo se doslej ustavili le pri tistih značilnih urbanističnih predelih, ki Ljubljano pokažejo kot izredno pričevalen dokument urbanističnega razvoja. Vse opisane urbanistične enote so namreč dognane zasnove. Ne zajemajo pa vsega, kar razumemo s pojmom spomeniške Ljubljane, čeprav je že ta obseg znatno širši od tistega, ki ga poznamo izpred zadnje vojne; toda razmak petdesetih let, ki nas loči od začetka modernega urbanizma v Ljubljani in na Slovenskem, je povzročil, da je »stara« Ljubljana zajela tudi novejši del mesta med Trgom revolucije in železnico.

Od trgov v tem delu mesta ima vsekakor Prešernov trg s frančiškani poseben pomen; leži na meji med srednjeveško in moderno Ljubljano v središču razširjenega ljubljanskega centra. Nasproti drugim trgov ima nenavadno obliko, saj je na vse strani odprt in so zazidani le jeziki med cestami in ulicami. Ni pa njegova ureditev še dokončna, posebej ne glede na višino hiš v Wolfovi ulici.

Poleg njega so za popolno podobo srednjeveške Ljubljane pomembna nekatera predmestja, ki so neposredno ob nekdanj obzidanem starem mestu. Od Poljanskega in Karlovškega predmestja sta pomembni predvsem vrsti hiš neposredno pod Grajskim hribom zaradi nizke zazidave in starinskega miljeja, ki ga občutimo vsaj pri nekaterih starejših hišah. Poljanska cesta, ki edina v severovzhodnem delu okolice srednjeveškega mesta hrani nekatere pozno-baročne in biedermajerske stavbe, se pač ne bo mogla v sedanji podobi obdržati in bo mogoče ohraniti le nekatera važnejša poslopja (Alojzijevišče, Peglezen).

Veliko bolj značilni in skoraj v celoti ohranjeni sta dve drugi predmestji, Šentpeter in Krakovo. Obe sta dovolj tipični zasnovi: Krakovo s svojo občestno zazidavo v središču kompleksa in z znamenitimi zelenjadnimi vrtni, Šentpeter pa kot predmestje z eno samo v vijugah izpeljano ulico, ki je bila svoj čas središče ljubljanske industrije na vodni pogon in ji je z regulacijo ljubljanske dokončno zmanjkalo vode. Od Krakovega in skozi ozke prečne uličice v Šentpetru se odpirajo zanimivi razgledi na obgrajsko Ljubljano. Obe predmestji sta dovolj značilni zarezji med »gosposko« zazidavo srednjeveškega jedra in modernejšimi okoliši. — Druga predmestja pa so že več ali manj utonila v novi Ljubljani. V primeri s prej opisanimi urbanistično zreli vrednotami Starega, Mestnega in Novega trga, Prešernovega trga, Trga revolucije in Marksovega trga sta Krakovo in Šentpeter seveda spomenika tretje vrste.

Zato tudi spomeniški režim tu ni in ne more biti tako strog kakor drugod. Razumljivo je namreč, da tod ne bo mogoče vsega ohraniti v današnji podobi in tudi ne bi bilo potrebno. Toda še zmerom je mogoče zagotoviti oziroma obdržati iz obeh predmestij razglede na obgrajsko Ljubljano in vsaj v Šentpetru ob spoštljivi regulaciji tudi starinski milje.

Razen posameznih arhitekturnih »otokov« nimamo v sklenjeno zazidani Ljubljani drugih izrazitejših urbanističnih vrednot, če pri tem odštejemo recimo Plečnikove ureditve. Toda onkraj zelenega pasu, ki objema mesto, stoje v čudovito krajino posajene vasi. Posebno so lepe tiste ob Savi, same vrstne vasi, od katerih nekatere (n. pr. Jarše) zaslužijo izjemno pozornost. Pri tem ne gre le za normalno najbolj dognane arhitekture, ki so po vaseh, za

cerkve, marveč za značaj vaških celot v krajini. Te vasi so danes že deloma v nevarnosti — ne samo zavoljo tega, ker se jim približuje mesto, marveč tudi (in še bolj) zaradi pogosto čisto nerazumljive novogradnje: med ogrlico dolgih, nizkih hiš z dvokapno streho se zidajo tipski bloki s čopastimi zatrepi; včasih tudi kar sredi med najlepšimi spomeniki slovenskega podeželja, denimo (za primer naj bo vas severno od Save) med izjemno lepimi kozolci v Nadgorici. In nazadnje bi bil tudi že čas, da začnemo bolj spoštovati tudi krajino samo. Saj vendar nima vsako mesto take sreče, da bi njegovi prebivalci imeli tako blizu tako čudovito krajino z vencem gora v ozadju. Zeleni pas je treba torej skrbno določiti in z dovolj učinkovitim režimom tudi resnično varovati. Ukrepi, ki so doslej v veljavi, pač ne zadoščajo. Zeleni pas ni bil (vsaj ne dosledno) določen v naravi, onkraj Save pa stavbna oblast pre malo resno upošteva pokrajinske lepote. In čemu ne bi storili vsega, kar je mogoče, da bo bližnja okolica Ljubljane, ki ima in bo imela v glavnem agrarni značaj, v resnici privlačna, kolikor mogoče nepopačena vrsta najbližjih in najlepših izletišč, nič manj lepih od Rožnika, Šmarne gore ali Urha?

### Arhitektura

Na tem mestu ni mogoče podati izčrpnega seznama vseh spomeniško pomembnih arhitektur; naj zadostuje, če pregledamo temeljne črte stavbnega razvoja na najvidnejših ali dokumentarno zanimivih stavbah po posameznih dobah.

Spričo pogostih prezidav in rušenj je docela razumljivo, da se nam je ohranilo relativno malo kolikor toliko nepokvarjenih ostankov predbaročne dobe.

Romanskih stavb ali stavbnih fragmentov (razen pri Sv. Jerneju v Šiški) doslej sploh ne poznamo, ni pa izključeno, da se bodo še našli temelji cerkva (predvsem stolnice) iz tega časa, verjetno tudi najstarejši deli Gradu.

Prvi fragmenti so nam znani iz dobe zgodnje gotike, iz srede 13. stoletja: odkrili smo temelje zgodnjegotjskih Križank in celo vrsto stavbnih členov, ki so zdaj večinoma v lapidariju ob baročni cerkvi, medtem ko je plastična skupina s timpana glavnega vhoda že dolgo v Krakovski kapelici. Iz 14. stoletja je znanih le nekaj malenkosti, naslednji dve stoletji, 15. in 16., pa sta zapustil več vidnih sledi. Mimo stare viške cerkve je Grad iz te dobe. Fabjanova hiša v Študentovski ulici in sosedna škofijskega dvorca sta s svojima pomoloma, ki slonita na konzolah, lepi priči naše pozne gotike, ali kalkor bi jo mogli pravilneje imenovati, alpske renesanse. Zelo lepi so stavbni ostanki in obokan prostor v škofijskem dvorcu, pa tudi po drugih hišah je že odkritih cela vrsta fragmentov in stavbnih členov.

Starost zadnje omenjenih govori za to, da je večina ljubljanskih hiš bila zidana v 15. in v začetku 16. stoletja. Prej so bile hiše nedvomno lesene (razen seveda reprezentančnih poslopij in cerkva). Ta čas se dobro ujema z začetkom zidanih hiš po drugih naših mestih, n. pr. v Kranju. Tudi po tipu so ljubljanske meščanske hiše podobne kranjskim in tistim v drugih mestih pri nas: večinoma so to triosne hiše (prvotne namreč), v navadi je tako imenovani tretjinski sistem; eno tretjino v pritličju zavzema veža, dve tretjini pa obrtniški ali trgovski lokali. V globino parcele pridemo iz obcestnega dela hiše, kjer so v nadstropjih stanovanja, na dvorišče, v ozadju je gospodarsko poslopje, tam so bili navadno tudi prostori za služinčad in podnajemnike, v pritličju pa delavnice ali celo

hlevi. Oba dela hiše sta bila v prvem času zvezana verjetno z lesenim hodnikom. — Na cestno stran so bile prvotne hiše zastrešene z zatrepi, kakor to še danes lahko vidimo na Gornjem trgu (Florjanska ulica). Tam je obenem tudi še največ tlorisno nepokvarjenih hiš, medtem ko je v mestu veliko prezidanega.

Te hiše so ustvarjale podobo Ljubljane do baročne dobe, ki je bistveno predrugačila in obogatila mesto. Iz 17. in 18. stoletja imamo tolikšno množino gradiva, da so prav redke vzeli v stavbnozgodovinskem pričevanju; spomeniki tega časa sodijo tudi estetsko med najpomembnejše, kar ima Ljubljana.

V teh dveh stoletjih so namreč prezidali domala vse meščanske hiše. Od takrat so strehe na cestno stran ravne, od takrat so povečini sedanja lepa stopnišča, od takrat tudi arkadna dvorišča. Mesto je dobilo novo obleko. Zrasle so s prezidavami več hiš v eno poslopje plemiške palače (Stiški dvorec, Jamova hiša i. dr.) ali pa so bile na novo postavljene (Knežji dvorec, Prelogova hiša, Koslerjev dvorec, Cekinov grad i. dr.) Pozidali so Sv. Florjana in frančiškansko cerkev, novo stolnico, nove Križanke, postavili Uršulinke, barokizirali Sv. Petra in Sv. Jakoba cerkev. Maček je zgradil novi rotovž in v okolici Ljubljane (Dobrova, Šmarna gora) vrsto cerkva. Gotovo je, da je bila Ljubljana v baročni dobi po svoji stavbni podobi idealno urejeno mesto in tudi bogato s plastikami in slikarsko opremljeno: na trgih in vrtovih vodnjaki in okrasna plastika, po cerkvah in dvorcih slikarije in štukaturno okrasje, po stanovanjih lepotična oprava.

Ne glede na spremembe, ki jih je v posameznih mestnih delih in na posameznih stavbah povzročil čas, stoji skoraj nedotaknjeno baročno središče, ki je posebno učinkovito za pogled od juga, ko se nam razkazujejo rotovž, Robbov vodnjak kranjskih rek, v ozadju pa stolnica z zvonikomoma in kupolo. Tudi za estetski učinek v vsej srednjeveški Ljubljani so še zmerom odločilne baročne zunanjsčine in nič drugače ni z najvidnejšimi elementi notranjščin, z dvorišči in stopnišči.

Kakor rečeno, je v ohranjenih stavbah iz te dobe dokumentiran stavbnozgodovinski razvoj. Tembolj boleče pa zato občutimo vzrel: po potresu so nam iz zgolj sebičnih razlogov podrli Knežji dvorec (danes stoji na njegovem mestu Univerzitetna knjižnica), najodličnejše zgodnjebaročno palačo po italijanskem okusu. Zanj ni nobenega nadomestila, čeprav je tudi arkadno dvorišče škofijskega dvorca lep primer podobnega tipa. — Za prvo polovico 18. stoletja pa na srečo lahko rečemo, da nismo izgubili nobenega važnejšega spomenika, isto velja tudi za zadnjo fazo ljubljanske baročne arhitekture, za čas med 1750 in 1770. Resnica pa je, da je razen v cerkvah zelo malo ohranjenih stilno enotnih in nepokvarjenih baročnih notranjščin (med redkimi izjemami je pač prelepa semeniška knjižnica), pa tudi pritličja in pročelja baročnih hiš so po nekod skažena in skoraj nikjer fasade barvno ne ustrezajo.

Iz druge polovice 18. stoletja se je ohranila skupina spomenikov tako imenovanega Z o p f s t i l a, med katerimi je mimo južne sosede rotovške in fasade škofijskega dvorca najkvalitetnejša Gruberjeva palača na Levstikovem trgu s sijajnim štukiranim stopniščem in kapelico, ki jo je poslikal Kremser-Schmidt. V izgubo pa so šle po potresu lepe hiše iz te dobe v Stritarjevi ulici in bivša Majerjeva ob Prešernovem trgu (danes Urbančeva hiša). Toda spričo majhnega in stilno enotnega časovnega razpona teh izgub ne občutimo tako boleče kakor Knežjega dvorca, čeprav je »štimumga« Stritarjeve ulice uničena.

Bolj kakor teh hiš je škoda Smoletove palače na Ajdovščini, od katere je ohranjen samo portal (vzidan na prehodu med Gosposko ulico in Grabnom); bila



Iz baročne Ljubljane: Skabernetova hiša na Mestnem trgu (Foto Šumi)



je to odlična stavba v j o ž e f i n s k e m s l o g u, ki je vsaj na zunaj skromnejša Zoisova palača na Bregu ne more uspešno nadomeščati — in je vrzel v stavbno-zgodovinskem pričevanju prav tako občutna kakor tista v 17. stoletju.

Empiriska doba nam je zapustila nekaj prav dobrih spomenikov, od katerih more Ljubljana, podobno kakor velja to za barok, težko katerega pogrešati: to so zunanjščine Souvanove in Kendove hiše na Mestnem trgu Mestnega muzeja (Auerspergove palače) v Gosposki ulici, hiše na Novem trgu 5 ter Mahrova hiša na Vodnikovem trgu in Reharjeva hiša na vogalu Vegove in Rimske ceste. Iz tridesetih let je palača Ljudske skupščine (Kazina) na Trgu revolucije, ki je pač edini pomembni spomenik srednjeevropskega klasi c i z m a v Ljubljani. Zunaj mesta sameva empiriski paviljon dveh cesarjev na Viču (v Mestnem logu). Toda v bližini Ljubljane (vredno je na to opozoriti, čeprav je že zunaj mestnega področja) imamo najlepši primer stavbarstva tega časa, empiriska paviljona pri dolski graščini (svojčas Erbergova last).

Doslej smo se vse premalo zavedali pomena stavbnih spomenikov iz 2. polo vice 19. stoletja, iz d o b e h i s t o r i č n i h s l o g o v; vendar je na dlani, da moramo tako zavoljo njihove kvalitete kakor tudi za to, da ohranimo te stavbe kot dokumente zgodovinskega razvoja v pojmovanju arhitekturnih nalog (za vsako vrsto stavb so namreč izbrali drugačen slog), varovati njene naj-pomembnejše zastopnike: realko, Rudolfinum, Opero, trnovsko in Srca Jesu-sovega cerkev (tudi evangelijska je vredna pozornosti), prav tako pa tudi sku-pino po potresu dozidanih ali na novo postavljenih stavb, ki so zidane »historično«: Narodni dom, Univerzitetno poslopje (prej Deželni dvorec), Pošto, sodno palačo in palačo Izvršnega sveta, Kresijo in Filipov dvorec, Sv. Jožefa cerkev, hišo v Kolodvorski ul. 5, prav tako tudi poslopje Centralne lekarne; gotovo med najlepšimi stavbami te vrste je palača Trgovske zbornice v Beethovnovi ulici. Od notranjščin je v tej vrsti najvažnejša velika dvorana v mestni hiši. Vse to so monumentalne priče historično usmerjene arhitekture, ki bistveno sodelujejo v podobi našega novejšega mesta, prav nič manj kakor tiste stavbe, ki pomenijo u v o d v s t a v b n o »M o d e r n o« (Fabianijeva dela: jubi-lejna ubožnica v Vodmatu, šola na Levstikovem trgu, Krisperjeva hiša in Bam-bergova palača na Mikošičevi cesti, Licej na Prešernovi cesti, župnišče pri Sv. Jakobu in Jakopičev paviljon v Tivoliju) ali pa tiste, ki so o d s e v o r n a m e n t a l n o obložene dunajske secesije (med njimi najboljše: poslopje Ljudske posojilnice, Mestne hranilnice in hotela Union — Vancaševa dela — Kochovi hiši v Trdinovi ulici ter Urbančeva hiša). Zmajski most pa je tako ali tako dobro poznan.

Iz konca prejšnjega stoletja in iz secesijske dobe je tudi vrsta spomenikov v ožjem smislu besede, ki jih seveda tudi varujemo (Vodnikov, Trubarjev, Val-vasorjev, Miklošičev in Prešernov).

Vse, kar je bilo v Ljubljani postavljeno do prve svetovne vojne, ima na splošno zavoljo starosti in zaradi očitnih razločkov s sodobno stavbno smerjo historično vrednost in je potemtakem spomeniško pomembno. Ta pomen je seveda dokaj različen: opraviti imamo s spomeniki prvega reda, ki po svoji kva-liteti sodijo med estetsko najvažnejše gradivo, velika množina arhitektur pa ima zgolj dokumentaren pomen. Vendar tudi spomeniki druge in tretje vrste na vrednosti pridobe, če stojijo v določenem okolju, lahko so namreč nepogrešljiv sestavni del urbanistične celote. To lahko vidimo v obgrajski Ljubljani, kjer so sicer nepomembne triosne hiše nasproti stolnice ali na Gornjem trgu nenado-mestljiv dokument srednjeveške zazidave; ali vzemimo Kongresni trg, ki se

ponaša z Uršulinkami, Kazino in morda še z Univerzo, vse drugo pa je umetnostno malo vredno, toda zunanjščine vseh stavb na tem trgu so iz 19. stoletja in zato govorimo o trgu kot dokumentu arhitekture in urbanizma te dobe. Podobno je z Marxovim trgom.

Drugače je s spomeniki arhitekture, ki so nastali po prvi svetovni vojni in jih še zmeraj štejem med sodobno gradivo. Spomeniško varstvo ima interes, da zavaruje samo tisto, kar je izredno kvalitetno — in tega, vsaj kolikor se avtorjev tiče, ni posebno veliko. Razumljivo je, da varujemo vsa Plečnikova dela, pa tudi tistih nekaj stavb, ki ob njem zaslužijo pozornost bodisi kot dokumenti zavestnega hotenja po posebnem slovenskem slogu (Vurnikova Tabor in Zadržna gospodarska banka) ali pa so se drugače uveljavila z osebnejšim podarkom (nekatera Šubičeva dela). Večina drugih stavb je osebno manj delana, pogosto odsev mode in posebej v zadnjih letih le redko pomeni kaj več kakor tehnično eršitev, čeprav so tudi častne izjeme.

Nazadnje imamo vrsto spomenikov, postavljenih v spomin na žrtve NOB, od katerih sta najvažnejša dva: Urh in grobnica herojev.

Zunaj sklenjeno zazidanega mesta, v vaseh, od posameznih objektov varujemo vse cerkve, saj so pač najbolj dognane arhitekture v svojem okolju, od kmečkih hiš bo treba posebej zaznamovati značilne primere, ki naj se ohranjajo v sedanji podobi; predvsem pa je treba varovati celotni izraz dragocenejših naselij z vsemi nujnimi dodatki: to so znamenja in kozolci. Gotovo je, da ta naloga ne bo posebno lahka, saj moramo pričakovati, da bo mesto ponekod preplavilo nekatere vasi. Toda še zmerom je čas, da se store pametni ukrepi in dale se bodo doseči korektne in zadovoljive rešitve; posebej še zato, ker se prav v zadnjih letih poudarja pomen agrarne produkcije v teh predelih in gredo njeni interesi roko v roki z zahtevami spomeniškega varstva.

Po povedanem je videti, da je spomeniška Ljubljana dokaj širok pojem. Mimo že zdavnaj ustaljenega naziranja o spomeniškem značaju vseh treh delov srednjeveške Ljubljane zajema od urbanističnih kompleksov še Trg revolucije, Prešernov in Marxov trg ter Šentpeter in Krakovo; zunaj mesta sodi k spomeniški Ljubljani z značilnimi vasmii posejana, tudi pokrajinsko mikavna okolica. S tem pa je že rečeno, da je v pojmu spomeniške Ljubljane zajeto tudi tako imenovano domačijsko varstvo, ki stremlja za ohranitvijo in smiselnim vključevanjem v sodobno življenje vseh značilnih črt podobe ljubljanskega teritorija.

Za spomenike arhitekture v posameznem velja, da imajo spomeniško vrednost stavbe in objekti, zgrajeni od prve svetovne vojne in nekateri novejši. Tu si podajata roke zgodovina in sedanost.

Seveda se spomeniški urbanistični kompleksi in spomeniške arhitekture ne krijejo docela. Večina arhitektur je res v zaključenih spomeniških predelih, marsikaj pa je raztreseno po vsem mestnem teritoriju. (Seveda ni mogoče vseh spomenikov tudi ohraniti. Toda ne gre jih spreminjati ali celo rušiti brez pristanka spomeniškega varstva. Vselej je pač treba upoštevati stopnjo vrednosti spomenika, naj bo to že urbanistična celota ali pa posamezen objekt.)

Če bi hoteli po stopnji pomembnosti razvrstiti spomeniško gradivo v Ljubljani, potem bi za urbanistične predele mogli reči, da sodi v prvi red srednjeveška Ljubljana, v drugi Kongresni, Prešernov in Marxov trg, medtem ko sta Krakovo in Šentpeter (tudi vrsta hiš v vznožju Grajskega hriba) spomeniški vrednoti tretje vrste. Za arhitekturo v podrobnem take razvrstitve ni mo-

goče podati na tem mestu, saj bi bilo to preobsežno naštevanje. Toda najsi drži mnenje, da so srednji vek in barok s Plečnikom vred dali Ljubljani najznačilnejše poteze, je iz zgornjega vendarle očitno, da zavoljo tega niso in ne smejo biti za spomeniško varstvo manj pomembni tudi spomeniki drugih dob, saj šele značilne urbanistične celote in značilna arhitektura iz vseh časov objektivno dokumentirajo ljubljansko zgodovino. In če je naša doba kaj novega prispevala k pojmovanju zgodovine, je to pač poglobljena objektivnost — namesto prej pogosto enostranskega navdušenja za to ali ono dobo v umetnosti, za ta ali oni stil.

## II. ZA PODOBO SPOMENIŠKE LJUBLJANE

Stara Ljubljana še zmerom polno živi, je torej živ spomenik. Spomeniško varstvo ne le da mora računati s tem dejstvom, marveč mora s svoje strani storiti vse, da bo dihala in živela še naprej, zakaj samo kot živ spomenik ima stvarne možnosti za obstanek in samo tako je njena podoba polnovredna. — Seveda ne žive vsi deli spomeniške Ljubljane enako.

V srednjeveškem delu mesta je nastanjena mestna uprava, tam so večidel manjše trgovine in delavnice, nekaj kulturnih zavodov v palačah, obenem je to stanovanjski predel. Promet, kolikor se odvija na moderen način, zadeva seveda v tem mestnem delu na ozka grla.

Klasicistično in secesijsko središče sta izrazito prehodna prostora in služita s svojimi parkovnimi jedri za oddih. Medtem ko je Trg revolucije glede na uporabo svojih hiš namenjen skoraj izključno javnemu življenju, prevladuje na Marxovem trgu uporaba poslopij za stanovanjske namene.

Od predmestij je Šentpeter natrpan s trgovinami, Krakovo pa je stanovanjski predel z zelo nehigienskimi razmerami.

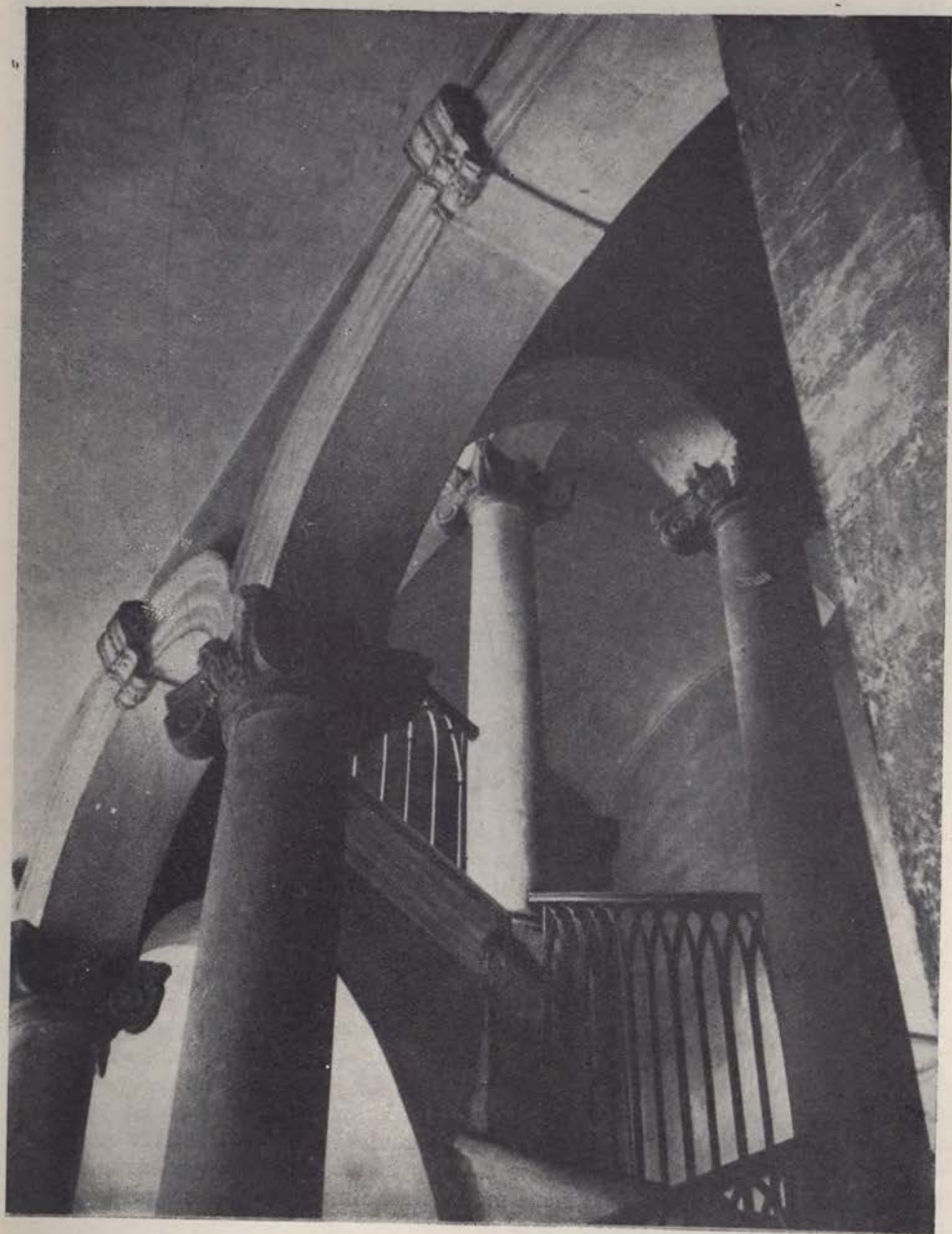
Vasi v okolici Ljubljane niso več izključno agrarni predel, saj se naselja skoraj povsod mešajo s stanovanjskimi enotami, ki so nastala v zadnjih desetdesetletjih.

Moderno poslovno in prometno središče se je že premaknilo iz spomeniške Ljubljane; Titova cesta je moderna magistrala razširjenega centra, deloma vrše to funkcijo tudi Miklošičeva cesta in prečne ulice. Republiško upravno in kulturno središče je našlo prostor med Titovo cesto in Tivolijem, univerzitetna četrt je po zadnji vojni zrasla in se še širi na Mirju. Industrija je v celoti situirana zunaj razširjenega mestnega središča, onkraj svoj čas po Fabianiju projektirane okrožne ceste.

Postavlja se z vsjo resnostjo vprašanje, ki je od njegove rešitve v celoti odvisna usoda stare Ljubljane, prav posebej srednjeveškega dela mesta: ali funkcija, ki jo opravlja danes stara Ljubljana, obeta, da se obdrži tudi za prihodnost in v čem bi jo kazalo spremeniti ali izpopolniti?

V zadnjem času je že prodrlo mnenje, da je treba iz stare srednjeveške Ljubljane napraviti kulturno turističen objekt. To stališče seveda samo na sebi že vključuje dosledno spoštovanje spomeniških načel pri asanaciji in urejanju mesta. Reči je treba takoj, da nekatera mišljenja, ki so se pojavila s tem v zvezi, grobo kršijo načelo kulturne, t. j. spomeniško verne preureditve tega mestnega dela, spet druga zahajajo v težnji po zgolj ozki kulturni funkciji predaleč.

Nekateri na priliko predlagajo, naj se obravnava v prvi vrsti obgrajska Ljubljana izključno na osnovi zelo primitivnega gospodarskega računa: prepusti



Iz baročne Ljubljane: stopnišče na Novem trgu 5 (Foto Sumi)

naj se veleblagovnicam in podjetjem, ki naj bi delno porušila vrsto hiš, postavila ustrezne stavbe in reklamne prostore ne glede na sedanji značaj tega dela mesta; trde, da bi bilo na ta način (na račun donosnosti novih obratov) mogoče obdržati nekaj posebnih znamenitosti. Ni težko videti razlogov za takšno gledišče. Trenutno so možnosti za vzdrževanje ali celo za večje adaptacije v stari Ljubljani zelo majhne, kaka malenkost se da napraviti le tam, kjer so v hiši donosni lokali. Zategadelj se zdi najlažji izhod iz sedanje krize v tem, da se omogoči čimveč takšnih obratov in seveda čim večjih: so ljudje, ki menijo, da je treba enotno in popolnoma moderno preurediti vsa pritličja na Mestnem in Starem trgu v te namene. Seveda so tisti modrijani, ki zastopajo tako stališče, popolnoma slepi za vrednote, ki bi šle potem nujno v nič; lahko rečemo, da bi bila stara Ljubljana s tem uničena. So tudi taki, ki menijo, da bi bilo pametno sploh podreti vse hiše ob Ljubljani, baje iz estetskih in higienskih razlogov. K sreči se taki koncepti porajajo samo v glavah »čisto« ekonomsko usmerjenih ljudi ali slepih za vsakršno lepoto, — teh je pa nenavadno malo.

Nekateri ljudje iz kulturnih krogov nasproti prej navedenim težnjam trde, da je treba staro Ljubljano kratko malo izpremeniti v muzej, češ da itak ni za drugo rabo. Ni mogoče odrekati takim pogledom, da niso v neki meri pametni: zelo gredo namreč na roko spomeniškim zahtevam, saj bi v tem primeru docela odpadel trud, ki ga terjajo nujni kompromisi z živim, recimo kar — s poslovnim življenjem. Toda ali ima skupnost v resnici interes po taki muzejski obravnavi starega mesta? V nekem smislu ga ima gotovo: mikavna je misel, združiti starinski milje s starinsko opremo in muzejskimi zbirkami. Toda če smo storili samo to, smo iz mesta izrinili živo življenje, iz mesta, kjer ljudje stanujejo, prodajajo in kupujejo, jedo, pijo, se zabavajo in opravljajo tisoč vseh mogočih poslov.

V bistvu nič drugega ne bi dosegli, če bi namestili v starem mestu pisarne in urade vseh vrst, ker so tu stanovanja neudobna, vlažna in temna, trgovinski obrati pa zavoljo odmaknjenosti od modernega poslovnega centra baje premalo donosni. In kakor se sliši neverjetno, take misli srečamo zadnje čase celo v tistih krogih, kjer bi jih na noben način ne pričakovali. Podobno kakor v prejšnjem primeru bi taka »rešitev« stare Ljubljane nasilno izrinila ljudi in življenje in omrtvila ta del mesta. Kaj nam pomaga še tako »pravilno« obdelana stara Ljubljana, če v njej ni življenja od jutra do noči, če tam ni tistega, kar ljudi priklepa na prostor, da ga imajo za svojega. Kakor so klavrni računi v primeru čisto muzejske ureditve, kjer naj dotok tujcev vzdržuje staro mesto, tako je še bolj neumestno pričakovati, da si bo kdo ogledoval pisarne; saj bo v obeh primerih pogrešal tisto, kar nujno sodi k vsakemu mestu, v vsako ulico in v vsako hišo: utrip živega življenja.

Na srečo je resnično življenje močnejše od razglabljanj te vrste; če so bila tu navedena, pač zato, ker lahko občutno zavirajo stvarno rešitev najdrago-cenejšega mestnega dela. Ovir pa je že tako in tako dovolj; med drugimi najresnejša vsekakor ta, da so finančne možnosti minimalne in da zaradi tega stara Ljubljana propada.

Kako si torej zamišljamo realno življenje v stari Ljubljani?

Izhajamo iz ugotovitve, da niso vse stavbe enako pomembne; najdrago-cenejše so vsekakor baročne palače, ki jih ni tako veliko: škofijski dvorec, bivši mestni hotel, rotovž, Skabernetova hiša, Jamova, Novyjeva in Zalaznikova hiša, Stiški dvorec in še nekaj drugih, onstran Levstikovega trga Gruberjeva palača. Na Novem trgu jih je tudi nekaj, in to največjih: bivši lontovž, Auerspergova

palača, Prelogova hiša, Barbov dvorec pa obe palači na severozahodnem vogalu Novega trga. Deloma so te stavbe že na uporabo kulturnim zavodom in njihovim upravam. Če pa so nekatere kulturne ustanove (recimo Akademija, republiški muzeji) v stiskah za prostore, potem bi bilo želeti, da dobe na uporabo tiste palače, ki so neprimerno zasedene in teh je dovolj. Na ta način bi bila tudi spomeniško verna podoba teh palač zunaj in znotraj lahko zagotovljena. Od »muzejskih« donosnih obratov, če jih tako imenujemo, so v obgrajski Ljubljani antikvariati in komisijске trgovine; nobenega dvoma ni, da je ta predel zelo prikladen za take vrste dejavnosti. Tu so seveda tudi vsa uslužnostna podjetja, ki ne smejo manjkati v nobenem delu mesta. Mimo tega pa ta predel pogreša še marsikaj, kar bi ga napravilo posebej privlačnega: manjkajo namreč posebne komercialno donosne turistične privlačnosti; res je, da tu posluje podjetje »Dom«, ki prodaja »folklorne« porabne in dekorativne predmete, toda želeti bi bilo, da bi ta predel lahko obiskovalcem nudil posebnosti, ki bi jih mogli nabaviti samo tu; nekako zbirko milkvanih specialitet vseh vrst. Taka misel se je že pred leti pojavila v Ljubljani, menda ne bo težko, da kaj kmalu pride do konkretnjšega programa v tem smislu. Ker bi večina takih obratov bila nameščena po spomeniško manj pomembnih stavbah, je mogoče ob ureditvi glede na podobo mesta doseči korektne kompromise, ki recimo pri baročnih palačah na noben način niso dopustni. Podobno funkcijo bi lahko dali tudi delu Novega trga, recimo židovski četrti ali Križevniški ulici, kar bi bilo zelo prikladno spričo bližine Križank, ki so postale prizorišče vsakoletnih festivalnih prireditvev. Ob vsem tem pa še zmerom morejo in morajo ostati tudi stanovanja v stari Ljubljani.

Kadar bo mogoče doseči pametno funkcioniranje stare Ljubljane, takrat šele bo mogoče začeti s tistimi deli, ki bodo bistveno dvignila estetski in dokumentarni pomen celote in posameznih hiš.

Takšna izpopolnitev srednjeveške Ljubljane bi bila, kakor rečeno, zelo na roko spomeniškim interesom. V čem je ta interes?

V čem so pomanjkljivosti ali okvare na podobi stare Ljubljane, je poznavalcem očitno: pokvarjena so skoraj vsa pritličja stavb, predvsem na cestnem licu, dvorišča so natrpana z različnimi barakami in drvarnicami, zaradi intenzivnejše izrabe hiš v stanovanjske namene so napravljene raznovrstne predelave in dozidave, zazidani so ali vsaj zastekleni arkadni hodniki, deloma tudi svetlobne odprtine na stopniščih, za stanovanja so izrabljeni celo stranski in prehodni prostori.

Iz značaja teh naštetih nakaz je razvidno, da je navadno vzrok nepravilna izraba prostorov, razen tega pa seveda tudi nespoštljiv odnos do arhitektonskih vrednot. Pot, ki vodi iz te zagate do normalnega stanja in do spomeniško korektne podobe, je samo ena: ob dopustnem vgrajevanju sodobnega komforta prodirati do prvotnih ali prvotnejših konstrukcij. Kadar prvotne podobe ne moremo ali nočemo doseči, se ustavimo ob novejši preureditvi ali skušamo doseči ustrezno korektno rešitev. Zato želimo vsaj v dragocene palače namestiti take koristnike, ki omogočajo spomeniško ugodno rešitev. Poglejmo dva primera: Novyjeva in Skabernetova hiša sta — kot večina drugih — na zunanjščini pritličja obloženi z lesenimi škatlami, tako da se za oko zdi, da stojita na slabotnih lesenih podstavkih; za to leseno oblogo pa je še prvotnejša konstrukcija, ki bi jo hoteli odkriti. Dokler bo tam koristnik, ki zahteva tak sistem izloženih odprtin, ki niso v skladu z arhitekturo hiše, ni mogoče najti dobrega izhoda. V takih primerih upravičeno zahtevamo, da se najde koristnik, ki bo hotel in mo-

gel do kraja spoštovati spomeniški interes, saj gre vendar v našem merilu za spomenike prvega reda. Laže bo pri manj pomembnih stavbah, kjer se moremo zadovoljiti tudi s korektnimi kompromisi, s čimer odstranimo večje zlo in se vsaj približamo idealni možnosti. Zaradi vsega tega mora spomeniško varstvo sodelovati in sodločati pri dodeljevanju prostorov v važnejših hišah posameznim interesentom.

Za očiščenje dvorišč je treba zagotoviti nujne stranske prostore za shrambe in delavnice, ki so tam, namestiti drugod. Težava je v tem, da stara Ljubljana skoraj nima kleti, vsaj od daleč ne dovolj. Nekdaj so pritlični prostori okoli dvorišča oz. v globini parcele služili takim namenom, danes pa so tu skoraj redno stanovanja. Razlog je torej prenaseljenost; saj je odstotek gostote, kakor kažejo statistični podatki, celo v primeri z modernejšimi predeli nesorazmerno visok. Da so taka stanovanja nehigienska, je razumljivo; treba je torej razredčiti srednjeveško Ljubljano glede na naseljenost, obstoječe stanovanjske prostore pa asanirati. Tudi iz higienskih razlogov vodi tedaj ena sama pot k ozdravljenju in ta se v doslednih rešitvah popolnoma sklada s spomeniški ideali: pot k prvotnim oz. prvotnejšim zasnovam. Takrat bodo stopnišča spet svetla, dvoriščni hodniki prosti, ker ne bodo več sestavni del stanovanj, stanovanja pa bolje osvetljena, bolj zračna in zdrava.

K asanaciji srednjeveške Ljubljane, predvsem zadeva to vrsto hiš ob Grajskem hribu, sodi seveda še več nujnih del, v prvi vrsti je treba odstraniti vlago in urediti kanalizacijo; primer zračne izolacije je bil izveden na starem delu rotovža in se je dobro izkazal. Toda vse te stvari so hkrati obsežen komunalni problem, kakor tudi promet v tem delu mesta. Končno smo tako daleč, da v najbližnji prihodnosti pričakujemo odstranitev cestne železnice iz obgrajske Ljubljane; predor pod Gradom od Krekovega trga do Karlovške ceste bo dokončno rešil prometno vprašanje. Za zmerom bo konec namer, ki so bile aktualne še pred 50 leti, ko so hoteli vse ulice kratkoma razširiti na toliko in toliko metrov! Takrat je padla le Špitalska ulica (danes Stritarjeva), ki je bila speljana v ozki vijugi od današnjega Trimostja do trga pred rotovžem, zdaj pa je pogled na vodnjak odprt že s Prešernovega trga. In nazadnje se s speljavo prometa pod Gradom skozi predor odpira mikavna turistična perspektiva; v staro obgrajsko Ljubljano ne sodijo niti tramvaj, niti avtomobil ali kako drugo moderno vozilo, doživeti jo je mogoče samo peš ali pa z vozom; kakor po nekaterih drugih starih mestih je to dejstvo tudi pri nas mogoče uspešno izrabiti v turistične namene. — Prikaz pomanjkljivosti v stari Ljubljani ne bi bil zaokrožen, če ne omenimo še nekaj, kar bistveno prispeva k mestni podobi in je sestavni del njene ne samo estetske, marveč tudi dokumentarne vrednosti. barvni izraz starega mesta.

Sprehod po današnji stari Ljubljani je pot skozi sivino; to ni samo patina, ki jo nanese čas, marveč tudi pogosta raba te barve na hišah v starem mestu. Ljudje so tako navajeni nanjo, da si ne morejo drugače Mestnega in Starega trga prav predstavljati. Ko smo začeli lani obnavljati fasade nekaterih hiš v tem delu mesta, so se zato seveda takoj zaslišali dokaj ostri ugovori, da rdeče, rumene in podobne barve ne sodijo semkaj, ker rušijo vtis starodavnosti. Očitno je torej, da nekateri ljudje cenijo predvsem starinsko vrednost stare Ljubljane, da pa nimajo globljega razumevanja zanjo. Ne cenijo vrednot arhitekture, marveč razpoloženje, ki se le-teh komaj dotika.

Toda kakor danes stremimo za tem, da čim bolj verno spoznamo preteklost in njene dokumente, tako se tudi v svojem odnosu do spomenikov ne zadovo-



Iz ljubljanske okolice: kozolci (Foto Sumi)






ljujemo s površnim sentimentalnim čustvom, marveč skušamo spomenik celo restavrirati v prvotno stanje, če imamo za to zadovoljivo dokumentacijo. To delamo v spoznanju, da si s tem spomenik približamo in ga verneje podoživimo. In če je barva med tistimi elementi, ki nam k temu pripomorejo, čemu bi tedaj oklevali spričo enolične sivine, ki prikriva staro mesto? Seveda ne gre za poljubno toniranje, ne gre za kakršnokoli kompozicijo in izbiro barv, marveč za historično verno barvno podobo.

Povedati je namreč treba, da ta siva barva nima nobene zveze s spomeniki. Prišla je v navado z dobo betona pred 50 leti, ko se je začela izgubljeni tradicija živo poslikanega mestnega lica. Morda je prav ta doba kriva, da nimamo pri nas še nobene študije recimo o gotških ali baročnih barvah arhitektur. So pa še ohranjeni ostanki starejših poslikav, prav tako pa tudi arhivski zapiski. Iz vseh teh dokumentov si lahko približno rekonstruiramo barvno skalo za posamezne dobe. Imamo seveda na razpolago tudi veliko množino primerjalnega gradiva na podeželju in v sosednjih pokrajinah. Za gotško dobo in naše 16. stoletje vemo, da sta rabili tople rumene, rdeče, zelene in podobne barve, za 17. stoletje se zdi barvna skala bolj umerjena, 18. stoletje, posebno sredi in druga polovica pa sta razvili spet polno barvno bogastvo, proti koncu dobe seveda v nežnejših rokokojskih niansah. Za zadnjih 150 let je na ljubljanskih fasadah skoraj povsod ohranjena serija barvnih plasti. — Ker pa v Ljubljani po množini in estetski pomembnosti prevladujejo baročne hiše, bo stara Ljubljana nujno dobila tudi baročno barvno podobo in bodo zato manj pomembne stavbe tudi v barvi njej prilagojene ali nevtralizirane. Na noben način pa nočemo umetno ustvarjati patine, to prepuščamo času; želimo pa historično čim vernejše, zato tudi toplejše in bolj živo toniranje stare Ljubljane. — Če si zdaj v predstavi zamislimo prometno razbremenjeno in vse nepotrebne navlake očiščeno staro Ljubljano, brez neokusnih izložb, z urejenimi dvorišči, brez vlage, verno barvno podano, potem je to podoba, ki je, naj je videti še tako odmaknjena, s pametnim preudarkom in zdravo politiko dosegljiva. Še več, zdi se nam edino mogoča, saj smo videli, da vsa pota vodijo k njej.

Da je v Ljubljani perspektiva po ureditvi zanemarjenih predelov realna, nam v zadnjih letih kaže dovolj spodbuden pa tudi poučen primer: Križanke. Iz zapuščenega kompleksa, ki na njem dominira baročna cerkev, je postal bivši samostan nemškega viteškega reda najlepše urejeni del starega mesta, ki se posebno ob nočni razsvetljavi zdi kakor pravljica. Ta primer pa nam obenem tudi pove, da je mogoče zaupati urejanje stare Ljubljane arhitektom-umetnikom, ki znajo zaživeti s starim okoljem in tudi svoje osebne poudarke, kjer so mogoči, dopustni ali zaželeni, postavljajo v harmonijo z obstoječimi vrednotami. Res je seveda, da trenutno drugih takih umetnikov, kakor je Plečnik, ki nam ureja Križanke, še nimamo.

Če smo se malo dalj pomudili pri vprašanjih, ki zadevajo srednjeveško Ljubljano, smo to storili zavoljo tega, ker je njena ureditev zvezana z največ težavami, zakaj okvare in pomanjkljivosti zavzemajo tu največji obseg. Razen tega je očitno, da po ureditvi Križank stoji pred nami podobna naloga v ostalih delih srednjeveškega mesta in na Gradu. Videli pa smo, da na bistveno poseganje v notranjščinah sploh ni mogoče misliti, dokler se tu ne uredi stanovanjsko vprašanje, dokler se ta del stanovanjsko ne razredči, obenem pa se v njem ne izvrše tudi druge funkcionalne spremembe. Dotlej se pač omejujemo na tista dela, ki sodijo k vzdrževanju (strehe, fasade) ter k večjemu na manjša »čiščenja« in manjše korekture. Vendarle pa bi bilo dobro začeti vsaj



-  URBANISTIČNE ENOTE IN SPOMENIKI PRVEGA IN DRUGEGA REDA
-  URBANISTIČNE ENOTE TRETJEGA REDA
-  ZAVAROVANE ZELENE POVRŠINE IN REZERVATI

z enim objektom, da bi ga uredili, kakor je treba. Mogel bi rabiti kot primer za sorodna dela pri drugih spomenikih.

Ureditev vseh drugih delov spomeniške Ljubljane je znatno manj problematična. Od predmestij bo Šentpeter pač še daljšo dobo takšen, kakršen je zdaj, saj bistveno ne moti rednega življenja v mestu. S Krakovim je stvar hujša, saj so nekateri celo menili, da ga sploh ni mogoče asanirati in ohraniti v sedanji obliki; študirajo projekte, da bi se ta del redko pozidal in velja kot rezervat za razširitev univerzitetne četrti, trenutno pa še ni konkretnjših programov. Želeti bi bilo, da se obstoječe stanje ne kviri brez dobro preštudirane in realne perspektive, saj bi tako pri dokončni odločitvi nastale le dodatne težave.

Trg revolucije je dovolj dognana enota, in ne potrebuje bistvenjših dopolnitev ali preureditev. V perspektivi je predvidena njegova povezava z vrtom za kazinskim poslopjem, kar je treba samo pozdraviti, saj bi bila to uresničitev variante Plečnikovih propilej. Morda se bo to vprašanje načelo kaj kmalu, saj je v tesni zvezi s prometno in estetsko ureditvijo okolice nove skupščinske palače in razširjene Na-Me, pri čemer je prizadeta tudi Koslerjeva hiša; o njej pa govori poseben sestavek.

Trg pred sodno palačo je za današnje življenje v Ljubljani popolnoma normalen in se mu v prihodnje obeta le zaključek na južni strani, kadar bo pozidan tako imenovani unionski blok.

Osamljeni spomeniki zunaj zaključenih urbanističnih enot s spomeniškim značajem razen Koslerjeve hiše in Krištofove cerkve nimajo kakih posebnih težav, ponekod je bilo doseženo celo izboljšanje njihove okolice (Cekinov grad).

Bolj pereče je vprašanje nekaterih vasi v ljubljanski okolici. Ker pa je tu še sam študij v začetnem štadiju, ga je treba samo pospešiti, pri čemer mora sodelovati spomeniška služba. Dokler nimamo utemeljenih zazidalnih načrtov, je treba vsaj v splošnih potezah varovati najlepše vasi in ne postavljati v njih ali njihovi okolici novih stavb, ki bi kvarile celotne zasnove; kar je nujno, da se pozida, naj bo v skladu z ohranjeno podobo vasi, ki se tako lepo zliva s prelepo ljubljansko okoliško krajino.

To bi bil kratek pregled obsega in nekaterih temeljnih vprašanj, ki zadevajo podobo spomeniške Ljubljane. Vse drugo sodi med ožja strokovna vprašanja, ki pa presegajo okvir teh vrstic.

## O ARHEOLOŠKEM POMENU LJUBLJANSKEGA TERITORIJA

Podobno kakor je v pripravi nov pravilnik za zavarovanje vidnih spomenikov v Ljubljani, je v zasnutku gotov tudi predlog za zavarovanje arheološko pomembnih zemljišč na področju mesta. V gornjih vrstah je bil pojasnjen obseg današnje spomeniške Ljubljane, zato naj navedemo v grobih obrisih doslej znane arheološke najdbe na ljubljanskih tleh, obenem pa tudi tiste, ki jih arheologi še pričakujejo. Zaradi lažjega pregleda je bil v te namene teritorij Ljubljane razdeljen v 14 sektorjev.

1. »G r a j s k i h r i b« obsega okoliš, ki ga omejujejo: Streliška ulica, Krekov trg, Ciril-Methodova ulica, Mestni trg, Stari trg, Gornji trg, Karlovška cesta in Gruberjev kanal.

Na tem sektorju so doslej znane najdbe: elementi prazgodovinske naselbine, rimski republikanski novci, rimski votivni kamni, razrušene in lepotno na novo prirejene so srednjeveške »šance«, odkriti so temelji sv. Rozalije (iz baročne dobe).

ŌZEMLJE EMONE  
NĀJENIH PREDMESTIJ IN  
NAJPOMEMBNEJŠIH POKOPALIŠČ



Pričakovati je treba: prazgodovinsko naselbino, morebitno rimsko utrdbo, kultno stavbo, morebitno staroslovensko postojanko.

2. »O b g r a j s k a L j u b l j a n a« obsega okoliš, ki ga omejujejo: Karlovška cesta, Gornji trg, Stari trg, Mestni trg, Ciril-Metodova ulica, Ljubljana, Gruberjev kanal.

Na tem sektorju so doslej znane najdbe: iz mlajše železne dobe, iz bronaste dobe, antično grobišče, antična cesta, vodovod, most in temelji stavb, staroslovensko grobišče, znan je srednjeveški obrambni sistem, ki pa ni povsod natančno lokaliziran.

Raziskati je treba: desni breg pristanišča iz prazgodovinske in mlajših dob, prazgodovinske naselbinske objekte, ki so bili v zvezi z domnevano naselbino na Grajskem hribu, obseg antičnega grobišča ter antične stavbe, razsežnost staroslovenskega grobišča in morebitno staroslovensko naselbino pod Grajskim hribom, natančno lokalizirati potek srednjeveškega zidu in nekdanjo zazidavo Levstikovega trga.

3. »N o v i t r g« obsega okoliš, ki ga omejujejo: Cojzova cesta, Ljubljana, Dvorni trg, južna stranica Trga revolucije, Vegova ulica, severni del Emonske ceste.

Na tem sektorju so doslej znane najdbe: prazgodovinski grobovi iz starejše železne dobe, posamične najdbe iz mlajše železne dobe, antični most preko Ljubljane, ostanki antičnih stavb (obrtiške delavnice), vzhodno ozidje Emone z mestnimi vrati na Trgu francoske revolucije, staroslovensko grobišče, staroslovenski silosi, srednjeveško ozidje z vrati, temelji in fragmenti srednjeveških Križank ter predmeti materialne kulture iz srednjega veka.

Raziskati je treba obseg prazgodovinskega grobišča (starejše železne dobe), lokalizirati mlajše železnodobne najdbe, preiskati vzhodno antično (emonsko) predmestje s pristaniškim delom, vzhodno rimsko ozidje, ugotoviti razsežnost staroslovenskega grobišča, lokalizirati istodobno naselbino, podrobno raziskati ozemlje Komende (Križank).

4. »E m o n a« z znanim obsegom med ozidjem.

Pričakovati je treba vrsto najdb, ki bodo doslej znano podobo Emone izpolnile, posebej tudi glede na lego in razčlemba foruma in glede na obrambni sistem; ugotoviti je treba morebitne staroslovenske ostaline in najti temelje cerkve sv. Marije v Gradišču.

5. »A j d o v š č i n a« obsega okoliš, ki njegove meje teko po Dvornem trgu, po južni stranici Trga revolucije, Veselovi ulici, Prešernovi cesti, Celovski cesti do Gasilske ulice, čez železniško progo za Bežigrad, preko Titove ceste po Kalanovi, odtod preko Linhartove ulice po Robbovi, preko glavnega kolodvora po Miklošičevi cesti in Prešernovem trgu na Trg revolucije.

Na tem sektorju so znane najdbe: prazgodovinski grobovi (iz starejše železne dobe), severni obrambni sistem Emone, antično grobišče s cesto, obrtne delavnice, antični vodovodni kanal, srednjeveški grobovi, detajli temeljev samostanske stavbe na Trgu revolucije.

Pričakovati je treba najdbe, ki bodo določile obseg prazgodovinskega in antičnega grobišča, lokalizirale antični cesti, antične zgradbe in vodovod, nazadnje še staroslovenske naselbinske in grobne najdbe.

6. »K r a k o v o« obsega okoliš, ki ga omejujejo: Cojzova cesta, Emonska cesta, Mirje, Jamova ulica, Jadranska ulica, Vipavska ulica v podaljšku na Mali Graben in Ljubljana do Cojzove ceste.

Na tem sektorju je znan južni obrambni sistem Emone ter njeno predmestje.

Pričakovati je treba tudi najdbe barjanske kulture.

7. »V i č« obsega okoliš, ki ga omejujejo: Gradaščica od Jadranske ulice do izliva Glinščice, Glinščica do Večne poti, Večna pot in Cesta na Rožnik, zahodno ozidje Emone, Jamova in Jadranska ulica do Gradaščice.

Doslej so tu znane prazgodovinske najdbe, antično grobišče in kanali ter staroslovenski grobovi.

Pričakovati je treba barjanske prazgodovinske objekte, utrdbe pred zahodnim ozidjem Emone, najdbe, ki bodo določile razsežnost antičnega in staroslovenskega grobišča ter potek antičnih cest in kanalov.

8. »Š i š e n s k i h r i b« obsega okoliš, ki ga omejujejo Večna pot, del Glinščice, Cesta na Rožnik, zahodno ozidje Emone, Prešernova cesta, Celovška cesta, Vodnikova cesta in Pod hribom.

Doslej so na tem sektorju znane prazgodovinske gomile(?), antični vodovodni kanali in kraj, kjer je stal grad Podturn, — vse to pa je treba še podrobneje preiskati.

9. »Š e n t p e t e r« obsega okoliš, ki njegove meje teko po Roški cesti, delu Poljanske ceste, Potočnikovi ulici, preko Kodeljevega, po Zaloški cesti, Holzapflovli ulici, Vrhovčevi ulici, Vidovdanski cesti, Komenskega ulici, Dalmatinovi ulici, Miklošičevi cesti, Prešernovem trgu, Ljubljani, Kopitarjevi ulici do Streliške, po Streliški do Gruberjevega kanala.

Na tem sektorju so znani antični objekti in staroslovenski grobovi.

Pričakovati je treba ostanke še drugih antičnih stavb in nadaljnje najdbe staroslovenskega grobišča.

10. »R a k o v n i k« obsega okoliš, ki ga omejujejo: Livada, Orlova ulica, Dolenjska cesta do Rudnika, od tam do Zg. Hrušice, severni obronki Golovca in Gruberjev kanal od Kodeljevega do Livade.

Doslej na tem sektorju poznamo naselbinske najdbe iz neolitske dobe, mlajše železnodobno grobišče, antično grobišče, kamnolome in ceste.

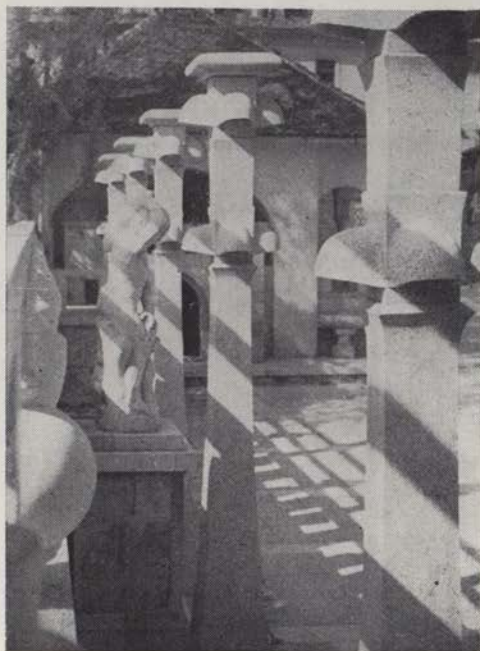
Pričakovati je treba še nadaljnje najdbe iz neolitske naselbine, iz prazgodovinskega grobišča, iz antičnega grobišča; raziskati je treba natančen potek antične ceste in kamnolome.

Ostali sektorji pa se odpirajo od navedenih do meje mestnega ozemlja, in sicer: 11 čez Vodmat, 12 čez Dravlje, 13 čez Kodeljevo in 14 na Barje. Razen v zadnjem, barjanskem sektorju, kjer so bile že izvršene preiskave glede na istoimensko kulturo, je drugod za zdaj treba pričakovati slučajne najdbe.

---

Potemtakem velja vse mestno področje za arheološko zanimiv teren, glede na pomen nekdanje Emone mora veljati najstrožji varstveni režim za sektor 4 (Emona) in okolico, ki je določena takole: severni rob Trga revolucije in njenega podaljška do Ljubljani, Ljubljani do izliva Gradaščice, Gradaščica do Groharjeve ceste, Groharjeva cesta do Verstovškove ulice, Verstovškova ulica, Volaričeva ulica, Idrijska ulica do Postojnske ulice, Postojnska ulica do Tobačne ulice, Tobačna ulica do Levstikove ulice, Levstikova ulica, Šubičeva

ulica in njen podaljšek do severnega dela Trga revolucije; k temu še po 150 m širok pas na vsako stran Titove ceste do ulice za Bežigradom. — Na zadnje omenjenem teritoriju ne bi smeli izvrševati nobenih zemeljskih del brez predhodne prijave Mestnemu muzeju oz. Spomeniškem referatu za Ljubljano, da izjavita svoj interes.



Iz Križank: Plečnikovi kandelabri (Foto Sumi)

# Koslerjeva hiša v Ljubljani

Nace Šumi

Večina spomenikov baročne dobe v Ljubljani, ki slovi kot baročno mesto, je varno situirana v srednjeveškem, nekdanj obzidanem predelu pod Gradom in na Novem trgu. Varno situirana zato, ker je srednjeveška Ljubljana kot celota urbanističen spomenik prvega reda in se tam ne bodo več pretresale možnosti, da se ta ali ona dragocena arhitektura poruši ali okrni.

Nekatere od baročnih stavb pa so postavljene zunaj omenjenega področja; te sodijo med najdragocenejše spomeniško gradivo, saj so to dvorci in cerkve. Graditelji so te svoje dvorce v znani baročni težnji obdali z obsežnimi parki.

Ena od teh stavb je Koslerjeva hiša v Kardeljevi ulici. Umetnostnozgodovinski pomen tega dvorca presega pomembnost večine drugih baročnih plemiških in meščanskih hiš v Ljubljani. Zgradil je hišo dr. Janez Pucher pl. Puchentall v letih 1750—1752, kakor navaja Vl. Fabjančič v svoji Knjigi hiš (rokopis v Mestnem arhivu). O lastnikih te hiše je pisal R. Andrejka v Trgovskem tovarišu (1937, št. 1—2, str.13 ff); po enem izmed njih ima svoje udomačeno ime.

Hiša je očitno projektirana po vzoru dvorcev z dvema stranskima in osrednjim traktom, ki v obliki rizalita stopa iz fronte hiše. Vendar je dvorec okrnjen predstavnik tega tipa, zakaj na južno stran se konča z osrednjim rizalitom; izvedbo stranskega trakta na to stran so pač preprečile posestne težkoče med zidavo poslopja. To trditev dokazuje nepravilnost v izvedbi; na hrbtni strani srednjega rizalita namreč ni glavnega vhoda z vrtno strani (je to vrtni dvorec z dvema glavnima fasadama), marveč je ta premaknjen iz osi proti severu.

Seveda se ta nepravilnost kaže tudi v razvrstitvi stopnišč in razporeditvi prostorov. Namesto osrednjega, pri dvorcih običajno zelo monumentalno oblikovanega stopnišča imamo ustrezno dvema glavnima vhodoma dvojno stopnišč. Vrednost notranjščine je zmanjšana z modernizacijo le-teh, verjetno po potresu leta 1895.

Posebna vrednost pa so fasade dvonadstropnega dvorca, ki je fasadiran na vseh štirih straneh. Rizalit v Kardeljevi ulici je poudarjen z balkonom na kamnitih konzolah in ima železno kovano ograjo; palladijansko oblikovani vhod na balkon je zastrešen.

Fasade Koslerjeve hiše so po svojem plemenitem bogastvu tako dognane, da se z njimi more meriti le malokatera sodobna zunanjščina v Ljubljani. Nad rusticiranim pritličjem s prvotnimi portali sta nadstropji zvezani s pojačanimi pilastri, ki imajo značilne poznobaročne kapitele; nad okni v obeh nadstropjih se menjavata dva vzorca plastičnih zastreškov z različnim štukaturnim okrasjem.

Po svojem stilu je Koslerjeva hiša izredno pomemben zastopnik zadnje faze baročne arhitekture v Ljubljani, ki se ji očitno pozna vpliv avstrijskega baroka iz prvih desetletij 18. stoletja; ta je preračunan na bogate optične učinke. Hkrati je dvorec med prvimi dokumenti te smeri v Ljubljani in vrhutega dovolj zanesljivo datiran. Po opisanih lastnostih sodi med spomenike prvega reda v Ljubljani. Njenega mojstra za zdaj še ne poznamo, moremo pa ga z veliko gotovostjo domnevati.

Koslerjeva hiša žal stoji na tako nesrečnem kraju, da je že pol stoletja kamen spodtike ljubljanskim urbanistom glede na ureditev prometa. Précej po potresu je nastopila zahteva po razširitvi današnje Kardeljeve ulice, pri čemer





Ljubljana: Koslerjeva hiša (Foto Sumi)

so bile poleg Koslerjeve in vseh drugih hiš na zahodni strani ulice prizadete tudi arkade na obeh straneh uršulinske cerkve ter del današnje VII. gimnazije na Trgu revolucije. Tako reševanje pa je za tedanjo dobo bilo skoraj pravilo: bilo je v modi, da je urbanist z ravnilom v roki reguliral ceste in ulice, ne da bi se kaj dosti oziral na škodo, ki jo tak postopek nujno povzroči. Danes nismo niti najmanj navdušeni nad tistim, kar so mestni inženirji po potresu hoteli na ta način doseči. V zadnjih desetletjih so po vsem svetu dragocene spomeniške arhitekture, ki so ovirale promet, reševali drugače: bodisi da so jih obšli in speljali promet ob njih ali pa so jih s predori usposobili za prehod pešcev, tako da je vsa cesta s tlaki vred postala prevozna (primere imamo na Dunaju, v Pragi, Münchenu in drugod).

Tudi v Ljubljani so v tridesetih letih, ko je vprašanje obstoja hiše spet postalo pereče, v natečaju predlagali konkurenti (arh. Mušič je prejel prvo priznanje) rešitev prometnega grla s podhodom skozi pritličje hiše. V zadnjih letih se je problem dvorca ponovno obravnaval, ko je veleblagovnica Na-Ma postavila zahtevo po podaljšanju svoje stavbe proti jugu do Tomšičeve ulice. Na temelju regulacije, ki jo je predložil arh. Ravnikar (objavljena v reviji Arhitekt, 10, 1953) je bila po daljših diskusijah o pomenu vrednosti Koslerjeve hiše izdelana v Uradu za regulacijo (arh. Simčič) varianta regulacije, ki bo menda dokončno obveljala (glej načrt!).

Kakor razodeva načrt, kjer je zarisana situacija projektiranega podaljška Na-Me, je Kardeljeva ulica v celoti prevozna cestišče, ohranjeni so ozki ščitni tlaki ob hišah. Južni dve sosedi Koslerjeve hiše sta odstranjeni, namestu njiju so predvideni kioski. Med dvorcem in poslopjem tiskarne Slovenskega poročevalca ter južno od izolirane hiše je nekak majhen tlakovan trg, ki bi bil na uporabo pešcem. Še drugače je okoliš Koslerjeve hiše prometno razbremenjen: predvidene so pasaže na obeh straneh Kardeljeve ulice: pod vsemi hišami nasproti Koslerjeve hiše — pa tudi za njenim hrbtom, pod prizidkom k tiskarni in skozi blok Na-Me; nebotičnikova pasaža pa že obstoji.

Videti je, da je torej prometna rešitev v danih pogojih zelo zadovoljiva. Kljub temu pa je v nekaterih krogih še vedno bojazen, da širina Kardeljeve ulice po tem projektu ne bo zadoščala za dvostranski promet s trolejbusom in ugotavljajo, da obvoz ogrožene hiše ne bo mogoč. Tem trditvam lahko ugovarjamo z izkušnjami drugih evropskih mest, kjer se dvostranski promet odvija tudi v ulicah, ki ne dosegajo širine Kardeljeve, kakor jo predvideva naš načrt.

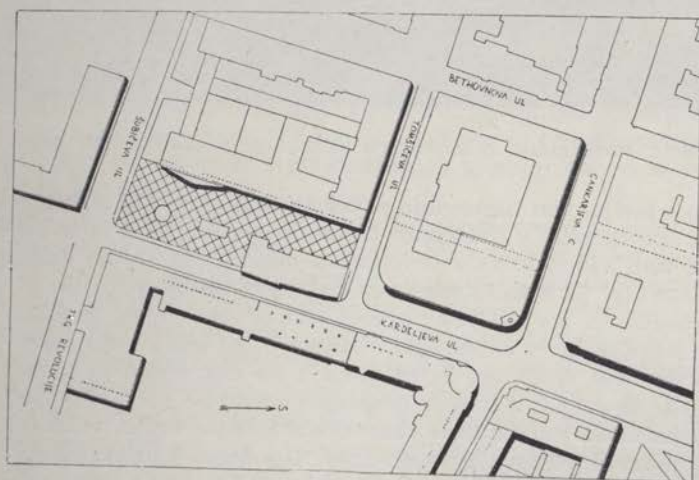
In še nekaj. Kakor je razvidno, je v Ljubljani od dveh možnih variant o izpeljavi magistrale obveljala tista, ki želi magistralo skozi mesto in ne mimo njega, kakor je običaj skoraj pri vseh drugih mestih po svetu. Med drugim navajajo v opravičilo te odločitve interes, ki ga ima mesto v tem primeru, ko se promet in z njimi obiskovalci nekako prisiljeni, da se zaustavijo. Magistrala skozi mesto naj bi bila torej hotena »ovira«. Mislím, da ni nikakor slabo, če stoje na njej take »ovire«, kakor je Koslerjeva hiša; nedvomno bo tudi ta eden od hvaležnih momentov, zaradi katerega se bo kulturnemu popotniku zdelo vredno, da se ustavi; mimo tega je ves ta okoliš resnični center Ljubljane, kjer bo vsak imel tudi kake druge opravke. Zato ni pomislekov proti obstanku Koslerjeve hiše na sedanjem mestu.

Omenjali so mimogrede tudi možnost, da bi jo predstavili na vogal Šubičeve ulice, kjer bi jo bilo mogoče umakniti v novo regulačno črto. Vendar je izvedba takega prenosa oz. prevoza za naše razmere še neuresničljiva, zato je tudi ni nihče resno jemal v pretres. Tudi ne Urad za regulacijo, saj je v načrtu pred-

videl gradnjo prizidka k poslopju tiskarne, s čimer odpade tudi za prihodnost taka možnost. Prizidek je projektiran zato, da se v njem nameste koristniki, ki se bodo morali izseliti iz porušenih hiš v tem okolišu.

Po povedanem se zdi torej ureditev osamljene Koslerjeve hiše korektna. Sta pa seveda še dva pomisleka. Prvi zadeva fasadiranje prizidka, za kar še ne poznamo nobenega projekta, niti ne približnega osnutka. Nedvomno je treba zelo kvalitetno izvršiti to odgovorno nalogo, sicer bi bilo iz estetskih razlogov prikladneje namesto prizidka posaditi vrsto dreves, s čimer bi dvorec dobil nekaj tistega zelenega elementa na »vrtni strani«, ki ga zdaj pogreša. Mogoče bi tudi sicer ne bilo napak, če se predvidijo vsaj osamljena drevesa na dovolj širokem prehodu za hišo, če že ne bi bilo mogoče urediti zelenic. S tem bi namreč historičnemu okolju, ki ga ustvarjajo stare hiše na vzhodni strani Kardeljeve ulice, dodali še tisti element, ki sodi na to mesto.

Nazadnje še pomislek, ki ga vzbuja objavljeni načrt. Nič težko namreč ni, da si odmislimo osamljeno Koslerjevo hišo na skici in pri priči zagledamo majhen trg med palačo Na-Me in Šubičevo ulico, zakaj izolirani dvorec je na oko podoben objektu, ki stoji sredi razširjene ceste. Da povem naravnost: rešitev problema, ki bi upoštevala vrednost spomenika in tudi nereálnost eventualnega prenosa v Šubičevo ulico, rešitev, ki bi brezpogojno računala z njegovo ohranitvijo, ne bi nujno predvidevala, da se porušita južni sosedni hiši. To navajam zavoljo tega, ker je bilo slišati glasove, da predlagana rešitev ni dokončna, da je pravzaprav le poskus. In še to: če naj ima prikazana ureditev sploh kak smisel, je treba Koslerjevo hišo obnoviti, saj je razdejanje na njenih fasadah že zdavnaj sramota zanjo.



Ljubljana: Predlog za ureditev Kardeljeve ulice z ohranitvijo Koslerjeve hiše

# Preureditvena dela v Novem mestu v pogledu regeneracije historičnih mestnih jeder

Marjan Mušič



Sl. 1. Novo mesto iz zraka (Po avionskem posnetku iz l. 1929)

Mesta so z življenjem najtesneje povezani organizmi, ki občutljivo reagirajo na raznolike spremembe v določenih časovnih razdobjih. Vse te spremembe so nujno dobile tudi viden izraz v fizionomiji mesta, posebej se nakazujejo spremembe v strukturi in obliči mesta v sedanjih, novih pogojih, ki temelje na globoki družbeni in gospodarski preobrazbi. Preko nove vsebine, podane v naprednejši tehniki in racionalnejši ekonomiji, se oblikujejo nove prostorske, plastične in likovne vrednote, ki se morajo na nek način prilagoditi historičnemu okolju in se spojiti z njim v organsko celoto na višji razvojni stopnji. Ta prilagoditev pa ni, kot bomo med razpravljanjem ugotovili, takó zelo preprosta in na dlani, marveč zahteva v enaki meri čuječnost konservatorja in kreativnost arhitekta. Povsem razumljivo je, da pripada posebno poglavje spomeniškega varstva zaščiti historičnih urbanističnih spomenikov.

Z eno samcato izjemo so vsa slovenska mesta v svojih osnovah historične urbane tvorbe, ki so se oblikovale v visokem in kasnem srednjem veku, počenši z 12. stoletjem in so v glavnem obdržale na svojstven način izražene značilnosti srednjeveškega urbanističnega sistema zahodnoevropske usmeritve. Zato je morda bolj kot drugod utemeljena spomeniška zaščita, ki se nanaša na sklop historičnega naselja z vsemi urbanistično strukturalnimi in geografsko naselbin-



Sl. 2. Franciscejski kataster Novega mesta iz l. 1826 z vrisanimi kasnejšimi dodatki

skimi značilnostmi; te pa vključujejo v svoj sestav tudi neposredno okolje, vedute in silhuete vse do anonimnega tkiva z dragocenimi posebnostmi ambienta in do arhitekturnih dominant, v odnosu do celote in izrednega položaja v višjo raven dvignjenih prominentnih arhitekturnih spomenikov in njihovih prostorsko plastičnih kompozicij.

Razvojna rast slovenskih mest je izražena v glavnem s temile obdobji: 1. Začetki mestnega razvoja so podani v tlorisni dispoziciji prometnega rastra, gradbenih črt in stavbnih inzul; ta planimetrična urbanistična struktura se je kot najdragocenejša sestavina mesta ohranila do danes. 2. Prvotne stavbe so bile v pretežnem delu Slovenije grajene v neodpornem gradivu in priprostih konstrukcijah, zato jih v starejših mestih ne poznamo; propadle so zaradi primitivne gradnje in pogostnih požarov, ostale pa so gradbene črte in prvotne stavbne parcele. Ohranile so se prvotne hiše do neke mere le v obmorskem predelu, kjer sta jim omogočila daljše življenje kamen kot osnovno gradivo in ugodnejši podnebni pogoji. 3. H koncu srednjega veka se uveljavijo tudi v Sloveniji zakoniti predpisi, ki odredajo gradnjo masivnih konstrukcij, da bi bile hiše na ta način varnejše pred požari in propadanjem. Iz te periode so ohranjene deloma v celoti, deloma v rudimentih, prihajajo pa na dan vsepovsod pri obnovitvenih delih, neredko pa so bili poedini arhitekturni elementi uporabljeni kot gradivo v kasnejših preureditvah. Stilno pripadajo k arhitekturi poznega srednjega veka (gotika), ki izzveneva pri nas zaradi specifičnih pogojev še vse 16. stoletje. 4. Počenši s 17. stoletjem se z barokom prične temeljita preobrazba slovenskih mest. V navidezno enotne kompozicije fevdalnih dvorcev in patricijskih hiš se



Sl. 3. Klobučaričeva (J. Clobucciarich) risba Novega mesta iz l. 1604

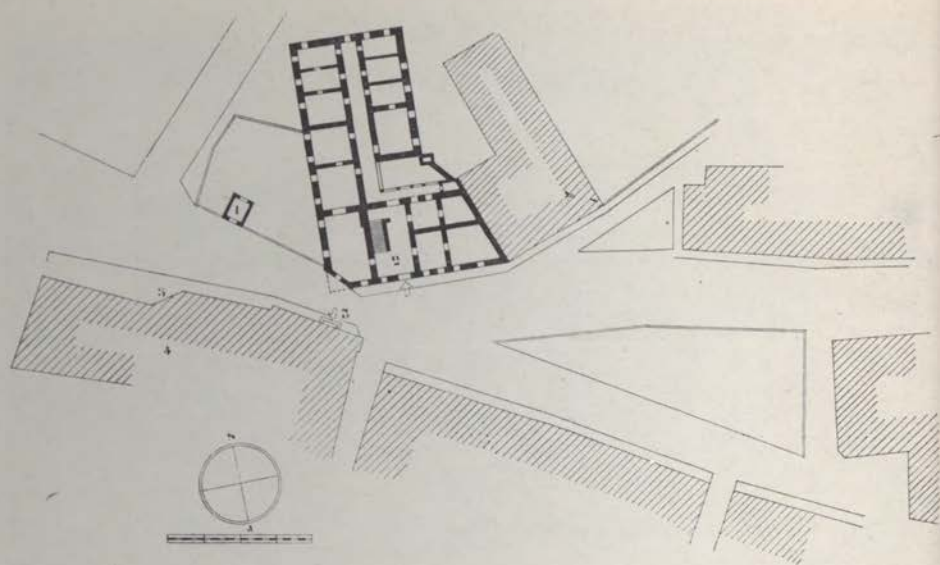
združujejo posamezne srednjeveške stavbe, ne da bi baročna preobrazba bistveno posegla v srednjeveško strukturo mesta. Pa tudi v baročnih arhitekturah vsepovsod bolj ali manj preseva poprejšnja struktura prostorsko skromnejše hiše, tako na primer v ritmu okenskih osi in v prevzetih konstrukcijah nosilnega zidovja in svodov, pogosto pa so vključeni v novi sestav stilni arhitektonski elementi oken, portalov, stebrov, konzol itd. 5. Z izzvenevanjem temperamentne dobe baroka je nastopilo zatišje, ki sovпада s kratkotrajnimi periodami klasicizma, empira in posebno njegove malomeščanske formulacije bidermajerja; vse te periode niso glooblje posegle v mestni sestav in so se le oblikovno odrazile na pročeljih, v interieurjih in predvsem v umetni obrtnem detajlu. V drugi polovici 19. stoletja pa se s pojavom gospodarskega liberalizma pričinja neugnano spreminjati tudi izraz slovenskih mest. Velike družbene preosnove so se s pomočjo novih prometnih in tehničnih sredstev odrazile na najboljčutljivejših partijah mesta. Z razširitvami cest in preusmeritvami prometnih smeri je bila prizadeta prvotna urbanistična struktura mesta, s funkcionalno preobrazbo hiše so v starem mestnem jedru nastajali pridobitni trgovski in industrijski obrati; povečala se je gostota prebivalstva in nastajala so v dotedanjih patricijskih hišah higiensko neustrezna stanovanja obubožanega delovnega sloja. Škoda, ki je bila v tem kratkem, ne mnogo več ko 50-letnem razdobju povzročena na urbanističnem in arhitekturnem izročilu slovenskih mest, je skoroda nepopravljiva. Vzporedno s katastrofalnim poslabšanjem higienskih prilik pa je bila kruto prizadeta tudi spomeniška vrednost.



Sl. 4. Novo mesto iz Valvasorjeve »Topographiae« iz l. 1679

Zato je povsem razumljivo, da je več ko utemeljena asanacija historičnih mest, kjer se je v zadnji preteklosti zaostri la kriza in se je brezobzirno uveljavila težnja po zazidanju dotlej nezazidanih zemljišč, vrtov in dvorišč ter težnja po povečanju gostote prebivalstva v hišah samih. Ta kriza pa se ni odrazila le v poslabšanju sanitarnih prilik v že itak gosto zazidanih inzulah, marveč je odločilno posegla tudi v strukturo hiše in preko nje v dragoceni historični sestav mesta. Pojem asanacije je postal preozek, problemi so postali kompleksni in najtesneje medsebojno povezani. Poleg ozdravitve nevzdržnega stanja v higien-skem in spomeniško varstvenem področju, pa se je nujno pojavila tudi težnja po prilagoditvi k novim življenjskim pogojem, ki se mora zrcaliti v pravilno usmerjenih novih idejah; te se morajo namreč na nek poseben način odraziti, ne da bi bil pri tem narušen spomeniški karakter mesta ali hiše. Na višji razvojni stopnji zajeta asanacija je dozorela v pojem **regeneracije**. Povzpela se je preko analize raznolikih problemov, med njimi tudi spomeniško varstvenih do sinteze, a sinteza pripada v pogojih živega mestnega organizma v kreativno področje urbanistične odnosno arhitekturne kompozicije.

Problemi konservacije so torej sestavni del široko zasnovane regeneracije, ki je kompleksna in ni omejena le na najnujnejšo asanacijo, s katero smo doslej skušali reševati pereče probleme v historičnih naseljih. Z regeneracijo oživljamo zastrte vrednote ne le poedinih objektov in večjih organizmov, marveč — kar je predvsem važno — tudi vrednote, ki utripujejo zelo svojevrstno v anonimnem tkivu celotnih mestnih predelov (ambientni spomeniki). Vendar pri regeneraciji ne gre zgolj za obujanje zastrtih historičnih vrednot, gre prav tako tudi za obzirno in občutljivo prilagoditev k novim funkcionalnim zahtevam, ki jih terja življenje na višji razvojni stopnji. Zato v historičnih naseljih ne prevladujejo zgolj konservatorski problemi, ampak se le-ti dopolnjujejo s čisto kompozicijskimi vrednotami. To je ona nepogrešljiva *l'art vivant*, ki se mora na poseben način vključiti tudi v historični urbanistični sestav in jo srečamo enako pri Trouvelotjevi velikopotezni ureditvi Vincennesa, pri Forlatijevi oživitvi in



Sl. 5. Situacija mestnega predela »Na vratih« pred preureditvijo

- 1 — Trafika
- 2 — »Stara kresija«
- 3 — Prvotni vhod v gostilno »Na vratih«
- 4 — »Skabernetova hiša«
- 5 — Rudiment desnega obrambnega stolpa, vključenega v sestav hiše

dopolnitvi Palladijevega S. Giorgia v Benetkah ali pa končno v nekoliko tvegani Plečnikovi dopolnitvi ljubljanskih Križank. Tam pa, kjer so v takem sestavu odločilni spomeniško varstveni problemi, se morajo razumljivo naši posegi omejiti zgolj na dosledno izvedeno konservacijo; naše delo mora biti povsem podrejeno in v službi spomenika, ki ga ne smemo v ničemer preglasiti.

Regeneracija pa nima nič ali pa le bore malo skupnega s tako imenovanim »hajmatšucem« (Der Heimatschutz), legaliziranim gibanjem v pretežno alpskih deželah (Avstrija, Nemčija, Švica), ki se je iz prvotnih pozitivnih pobud ob prelomu stoletja sprevergel v kar reakcionarno stremljenje, kljubovati za vsako ceno napredku in ohranjovati brez kritične presoje vse staro, zanikrno in zaprašeno, a vse novo zasnovati v tako imenovanem domačijskem slogu.

Specifičnost v pogledu zaščite in preobrazbe urbanističnih spomenikov, ki sem jo poizkušal na osnovi naše problematike osvetliti v svojem referatu na splitskem posvetovanju konservatorjev, obsega kompleks intervencij, od strogo konservatorskih preko restavracijskih in restitucijskih do kreativnih ali kompozicijskih. Ponekod je razmejitev med navedenimi ostro podana, drugod zopet prehaja druga v drugo brez določene ločitve. So namreč naloge, pri katerih bi narušili celotni organizem s samim konservatorskim prijemom, a prav tako bi tudi grešili, če bi le-téga zanemarili in pustili svobodno pot edinole kompozicijski usmeritvi. Glede same metodike pa je vsekakor izven diskusije, da mora biti konservatorska intervencija, kadarkoli je namreč nesporno utemeljena, zasnovana na dokumentaciji in izvedena s sodobnimi tehničnimi sredstvi najdoslednejše, upoštevajoč pri tem sodobna načela, po katerih so vsi naporji usmerjeni v službo historičnega spomenika, da se ta v svoji prvobitnosti nikjer ne oškoduje. Podoben je postopek tudi glede restavracije ali celo restitucije, pri





Sl. 6. Pogled z zunanje strani na »Stare Kresije« tik pred preureditvijo

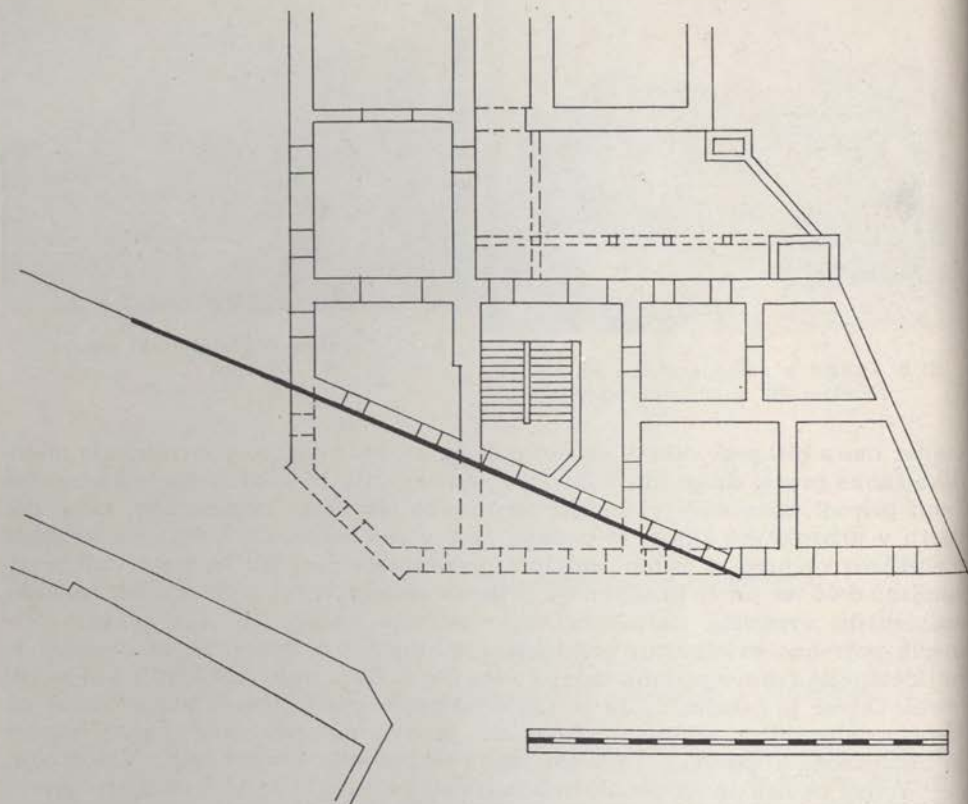


Sl. 7. Porušeni obcestni trakt »Stare Kresije«

čemer mora biti prav tako v osnovi podana dokumentacija, a je vendarle metodika lahko precej drugačna kakor pri konservaciji. In končno glede sinteze po svoji naravi često zelo raznolikih prostorsko plastičnih organizmov, ki so do-rastli v urbanistični sklop, so podana pota v svojevrstno kompozicijo, ki mora občutljivo vključiti v celoto konservatorsko, restavracijsko in često tudi resti-tucijsko delo ter preko kreativnega prijema ohraniti ali celo potencirati značilne ambientne vrednote. Zaradi raznolike narode intervencij je v takšnih pri-merih potrebno sodelovanje arhitekta z arhitektom konservatorjem, vendar je najidealnejša rešitev podana tedaj, če sta obe ti dve stroki združeni v eni in isti osebi. Odveč je poudariti, da je takšen kompliciran problem nujno vezan na tesno sodelovanje z ostalimi strokovnjaki, predvsem z zgodovinarjem arhitekture in historikom, ki poznata dobro tovrstno problematiko obravnavanega področja.

V tem okviru želim podati in analizirati primer, ki je bil realiziran v pre-teklem letu v Novem mestu. Realizacija je neodločljivo izzvala preurejena transitna cesta, ki si je izsilila svoj razširjeni profil in spremenjeni višinski po-tek skozi osrčje mesta po trasi nekdanje srednjeveške magistrale. Kot bomo videli kasneje, so historični urbanistični spomeniki predvsem ogroženi zaradi transitnega prometa in moramo zato vselej stremeti za tem, da ga vodimo ne le izven historičnega mestnega jedra, ampak po možnosti tangencialno k nase-litvenemu področju nasploh. Tega pa ne zahtevajo le spomeniško varstveni vidiki, ampak v enaki meri tudi čisto prometni vidiki in skrb za mirno in varno življenje meščanov.

Geografsko naselbinsko pripada Novo mesto k oni skupini slovenskih mest, za katere je značilna naslonitev na pomol, ki se dviga iznad okolnega reliefa v okljuki reke. (Slika 1.) Pri izbiri položaja so bili odločilni poleg prometnih tudi varnostni vidiki, pri čemer je že izoblikovitost tal sama po sebi, posebej pa še zaščita, ki jo je nudila globoka in široka reka, dobro varovala mesto; z oklepom obzidja, okrepljenim z obrambnimi stolpi, je bilo Novo mesto glede varnosti konsolidirano. V nemirnih časih, ki jih označuje borba za utrditev fevdalne po-ستي, pa kasneje predvsem pogostni vpadi Turkov, je Novo mesto na svojem dobro izbranem položaju krepilo in dopolnjevalo svoj urbanistični sestav. Poleg dobro izbranega varnega položaja pa je bila za nastanek mesta odločilna glavna prometna magistrala, ob kateri se je izoblikovalo lijakasto razširjeno tržišče, današnji glavni trg, ki prednjači po svoji razsežnosti vsem ostalim trgov daleč naokrog. Prometna magistrala s trgov je postala hrbtenica urbanistične kompo-zicije, iz nje se razpreda ožilje ulic z majhnimi intimnimi trgi, ki dozori v pri-

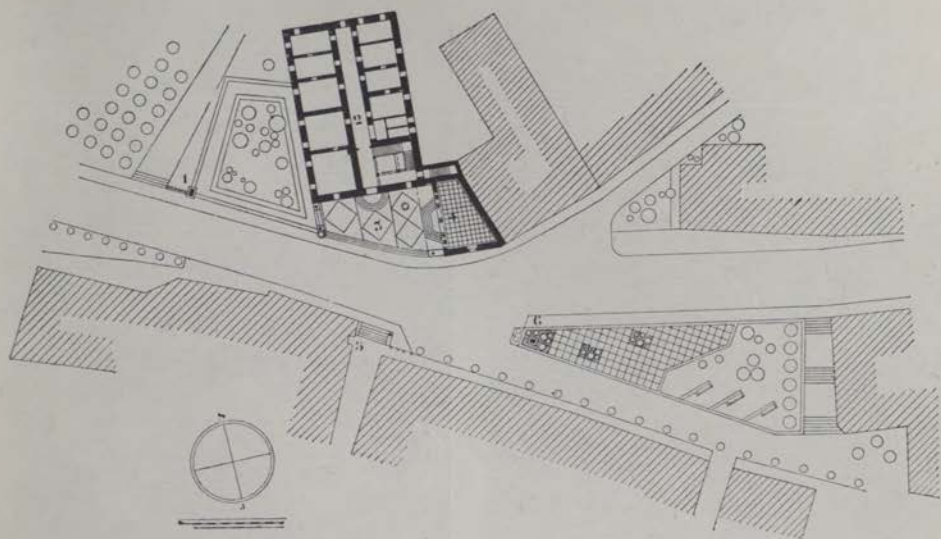


Sl. 8. Nesprejemljiva rešitev za preureditev »Stare Kresije«

lagodljivosti k razgibanemu reliefu v zanimiv in razumen sistem planimetrično iregularnega mesta. (Slika 2.)

Preko eksponiranega pomola pa so se odrazile tudi urbanistične vrednote pročelja in silhuete (Slika 3), oblikovale pa so se tudi arhitektonske dominante, med njimi gre prvo mesto arhitektonski monumentalizaciji pomolovega temena s stolnico in ostalimi, funkcionalno k nji priključenimi objekti, ki oblikujejo resnično velikopotezno in temperamentno prostorsko plastično kompozicijo (Slika 4)

Glavna cesta je oblikovala dvoje utrjenih mestnih vrat, od katerih so Gorenja ali Ljubljanska vrata utrdila in nadzirala vstop v mesto na najbolj ogroženi kopenski strani, a Dolenja ali Vodna, kasneje tudi Karlovška vrata imenovana, so utrdila prehod preko reke Krke na onem mestu, kjer se je cesta mogla kar najbolje višinsko približati obrežju. Vhod v obzidano mesto je bil nedvomno s posebno skrbljivostjo utrjen in je bila v njegovi arhitekturi podana ena izmed dominant, ki je odločilno sodelovala pri pogledu na mestno pročelje. Ko je postalo obzidje nepotrebno, se je kot prvo razširilo grlo mestnih vrat in omogočilo prometu neoviran prehod. Razvoj prometa in prometnih sredstev je na najbolj občutljivejšem mestu posegel v strukturo in videz historičnih urbanih tvorb. V iskanju premočrtnega poteka glavne komunikacije je bil z novimi tehničnimi sredstvi l. 1898 izsiljen smerno in višinsko nov prehod preko reke. Dotlej prostorsko zaključeni trg je bil prebit na spodnjem koncu, njegova podolžna os se

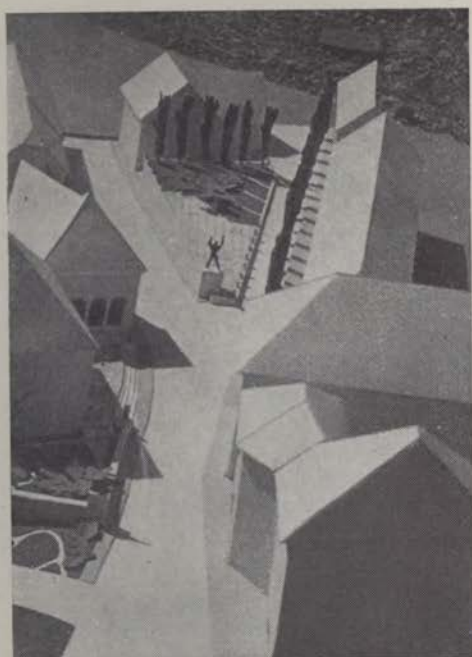


Sl. 9. Projekt za preureditev mestnega predela »Na vratih«

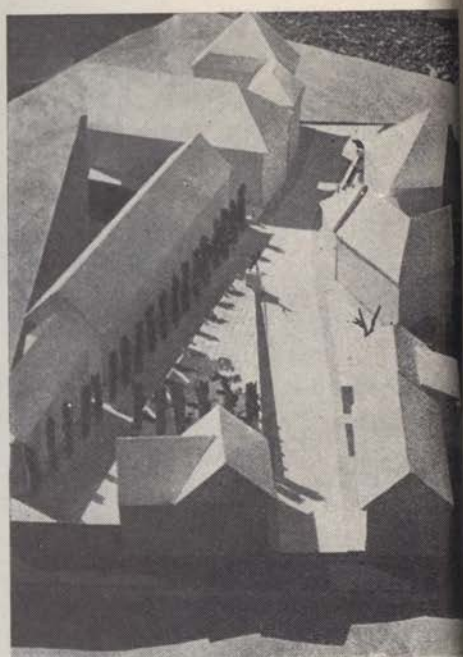
- 1 — Spomenik talca, ki stoji na položaju levega obrambnega stolpa
- 2 — Preurejena »Stara Kresija«, sedanja Studijska knjižnica
- 3 — Ploščad z ornamentalnim tlakom
- 4 — Stebriščna spominska lopa
- 5 — Novi vhod v gostilno »Na vratih«
- 6 — Spomenik Svobode

je razpotegnila preko okornega železnega mostu na desni rečni breg. Stari leseni most, ki je lebdel skromno tik iznad vodne gladine, je bil odstranjen, prav tako pa je tudi izginila sled prvotnih utrjenih Dolenjih vrat. V primeri s temi je nekoliko boljša usoda bila dodeljena Gorenjim vratom vsaj glede smernega in v glavnem višinskega poteka prometne magistrale, da si je bila utrjena arhitektura mestnih vrat bistveno odstranjena in je bila v svojih rudimentih priključena v sestav novejših stavb; ostal pa je do neke mere ohranjen vtis, ki ga je nudilo tudi v tej preureditvi ozko grlo z ohranjenim, plastično rahlo poudarjenim stolpom v sklopu »Skabernetove hiše«.

Zvezna cesta Ljubljana—Beograd se je pred preureditvijo v močnem vzponu dvignila iz ljubljanske smeri do ozkega grla in se odtod v lahni krivini zopet spustila navzdol. (Slika 5) Grlo so oblikovale levo in desno od njega stoječe stavbne gmote: na desni se dviga masiv »Skabernetove hiše« z rudimentom obrambnega stolpa, ki ga dopolnjujejo substrukcije odstranjenih, še bolj v cesto segajočih obrisov stolpa; ti so prišli na dan pri preureditvenih delih. Na vzvišini ob samem grlu stoji po svojem položaju značilno nazvana gostilna »Na vratih«. Vhod je bil s cestne strani in je bil nekoliko dvignjen, kar priča o rahli, kasneje izvedeni korekturi na vrhu klanca; korektura višinskega poteka ceste je bila pri preureditvenih delih tudi resnično dokazana. Na nasprotni, to je na levi strani grla stoji zajetno poslopje »Stare kresije«. (Slika 6) To poslopje je bilo v prvi tretjini 19. stoletja preurejeno iz starejše hiše, ki je bila l. 1779 prezidana iz nekdanjega »mestnega špitala«. Pred »Staro kresijo« leži lahno navzven nagnjen vrt, obdan s kamnitnimi škarpami, ki posredujejo višinsko razliko med niže ležečo glavno cesto in ulico, ki se močno spušča h Krki. Na prelomu stoletja je



Sl. 10. Pogled z zunanje strani na preurejeni mestni del »Na vratih« (maketa)



Sl. 11. Pogled z notranje strani na preurejeni mestni del »Na vratih« (maketa)

bila ožina grla še dosti bolj kritična; s posnetjem ogla pa je bila tudi arhitektura »Stare kresije« temeljito predelana v nepomembnem, skoroda brutalnem »bajmajsterskem« slogu in je bil tedaj tudi odstranjen portal s še sedaj ohranjenim sklepnikom z vklesano letnico 1779; ta sklepnik je bil ob preureditvi vzdignjen v novo, glavno pročelje, portal sam pa je bil verjetno pri prejšnji preureditvi uničen.

S stalnim odlaganjem preložitve transitne ceste izven mesta in s postopnim povečanjem motorizacije je postala ožina grla zaradi nepreglednosti kritična. Vkljub urbanistično dobro argumentiranim opozorilom je bil leta 1950 izdelan projekt za modernizacijo prvotne srednjeveške ceste in predložen Revizijski komisiji pri Svetu za gospodarstvo LRS v odobritev. Vsi pomisleki, ki so bili z vso skrbnostjo urbanistično in spomeniško varstveno utemeljeni, niso bili usvojeni. Niti ni olajšala kritičnega stanja v načrtu predvidena avtocesta, ki naj bi prevzela ves tranzitni promet niti ni bil usvojen predlog, da se začne s študijem obvozne bazenske ceste v neposredni bližini mesta.

Nova regulacijska črta razširjene ceste se je v loku globoko zarezala v »Staro kresijo«, a tudi višinska kota preurejene ceste je bila odrejena za celih 0.95 m izpod nivoela na vrhu klanca. Ne da bi bil študij v vsej zamotanosti raznolikih problemov dovršen, so porušili občestni trakt »Stare kresije«. (Slika 7) Za preureditev ogroženega poslopja pa je bil na hitro izdelan na Okraju načrt, ki je na primitiven način skušal rešiti konstruktivno in estetsko zamotan problem. (Slika 8)

Le težko sem se lotil v zmedo različnih mnenj naročenega dela, posebno še, ker sem bil načelno proti takšnemu neutemeljenemu kirurgičnemu posegu v historičnem mestnem jedru. Tudi časa za študij je bilo bore malo na razpolago.



Sl. 12. Pogled na celotno kompozicijo z zunanje strani

ker so bila preureditvena dela vezana na bližnji termin slavnostne proslave obletnice ustanovitve prvih slovenskih brigad. Da so bila dela kolikor toliko skrbno rešena in izvedena, gre nemajhna zasluga uvidevnosti in tvorni pomoči s strani vodstva, pri čemer moram posebej imenovati tovariša Jožeta Borštnarja, F. Kolarja in B. Andrijanića, a med sodelavci predvsem ravnatelja Dolenjskega muzeja in zaupnika spomeniškega varstva LRS profesorja J. Jarca, ki je stal ves čas tvorno in z dragocenimi nasveti ob strani, ter študentov arhitekture Miloša in Danila Lapajnetja in Vladimira Mušiča, ki so pomagali risati načrte in nadzorovati dela na terenu.

Dejstvo je, da je bil dragoceni arhitekturni motiv mestnih vrat že mnogo prej uničen in ni ohranjen spomin nanj ne v načrtih in ne v grafikah. Pa tudi arhitektura iz srede in druge polovice 19. stoletja, ki je prekrila preostale rudimente utrjenih vrat in ostale objekte, ni bila v ničemer kvalitetna. Dragocen je bil edinole ambient z zanimivo in živahno grupiranimi plastičnimi gnotami; te so se namreč zgostile na vrhu klanca in so oblikovale grlo, ki je obdržalo vizualno do neke mere značaj mestnih vrat. Vsa ta spoznanja delno opravičujejo izvršeni poseg, ki je bil skoraj zatem tudi izvršen.

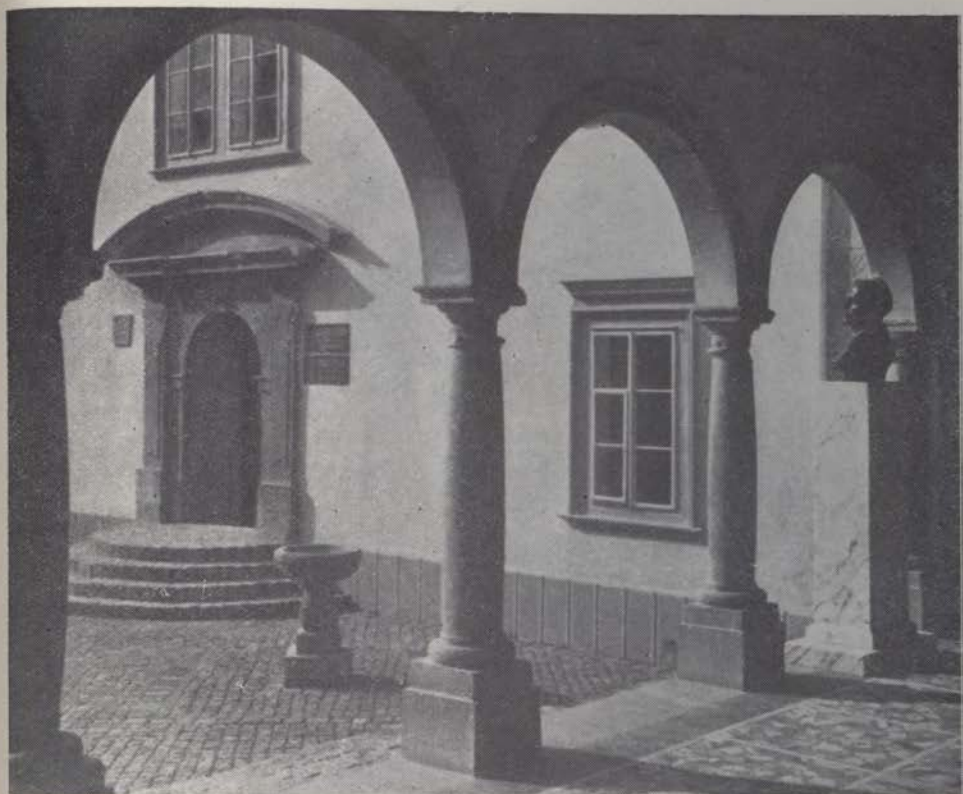
Sočasno z neodločljivo modernizacijo ceste pa je Novo mesto reševalo tudi svoj spomeniški problem. Kot enemu najvažnejših žarišč odpora in po številnih žrtvah, ki jih je dalo za svobodo, je bil dan temu vprašanju poseben poudarek; poleg tega pa je, kot je bilo že omenjeno, silila k hitri rešitvi in realizaciji pre-



Sl. 13. Pogled na dominantne arhitekture preurejenega mestnega dela »Na vratih«

ureditvenih del v zvezi s cesto ter spomenikov tudi bližnja obletnica ustanovitve brigad, S tem, da se je povežalo nujna preureditvena dela »Na vratih« s spomeniško problematiko, je bilo tudi možno izvesti skrbnejšo in arhitektonsko dragocenejšo ureditev prizadetega mestnega dela. V tej težnji naj bi bila pri vходу v mesto izvršena koncentracija spomenikov, ki so bili določeni za različne, ne še povsem odrejene položaje v mestu, a bi tu, na tem mestu z ustrežajočo arhitektonsko ureditvijo dobili monumentalnejši izraz. Treba se je bilo torej nemudoma dokopati do rešitve, zakaj del »Stare kresije«, ki je bil prizadet z novo regulacijsko črto, je bil že porušen in tudi znižanje klanca je bilo v delu ter je pričakovalo tlakovalce.

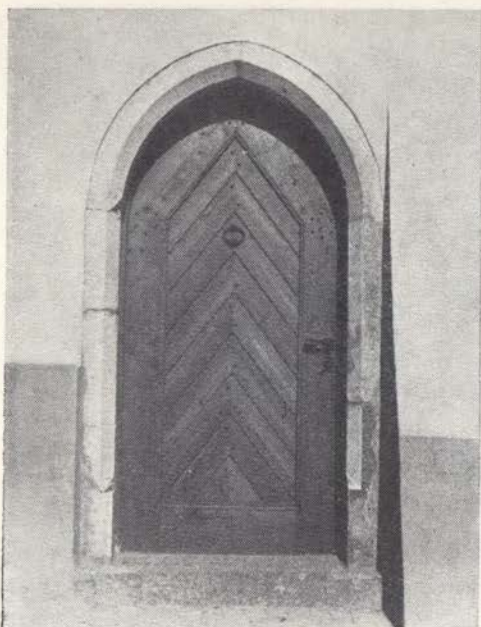
Izven dvoma je bilo, da je nemogoče osvojiti več ko primitiven predlog za preureditev »Stare kresije«. V težnji po ohranitvi lepe stavbne gmote z mirno učinkujočo strmo streho in z ustrežno tlorisno rešitvijo je bil v obsegu korekture odstranjen občestni trakt. (Slika 9) S tem naj bi postal srednji nosilni zid občestnega trakta bodoče glavno pročelje, a preostali del trakta, ki ni bil prizadet z novo regulacijsko črto, naj bi bil kompozicijsko priključen k sosedni hiši in dopolnjen z arkadno arhitekturo, ki bi bila smiselno preurejena v spominsko lopo vojnih žrtev. (Sliki 10 in 11) Občutljive vedute pri vstopu v mesto bi na ta način dobile arhitektonski zaključek v oplemeniteni vrtni fasadi »Stare kresije« in v plastično izmaknjeni arkadni arhitekturi. Vrzel, ki je nastala po razširitvi grla, pa naj bi zapahnil glavni spomenik, postavljen na konici trikotne ploščadi.



Sl. 14. Pogled iz stebriščne lope na pročelje preurejene »Stare Kresije«, sedaj Studijske knjižnice

Vodilo kompozicije je bilo, da se z arhitekturnimi in skulpturnimi motivi oblikuje razgibano prostorsko grupacijo in se na ta način ublaži zevajočo vrzel na najboljčutljivejšem grlu pri vstopu v mesto. Prostorska kompozicija je zasnovana torej na razporedbi le-téh ravnin: 1. Čelna fasada »Skabernetove hiše«, ki je bila med preureditvijo spoznana za prvotni bastion; 2. Spomenik talca, ki monumentalizira vrtno teraso in stoji na položaju prvotnega, v substrukcijah ugotovljenega levega obrambnega stolpa; 3. Vrtno pročelje »Stare kresije«, ki stoji, kakor je bilo prav tako ugotovljeno med delom, na srednjeveškem mestnem obzidju in 4. Glavni spomenik na konici ploščadi z zelenim zastorom topolov v ozadju.

Podrobnejša analiza in interpretacija arhitekturne kompozicije presega okvir te študije, ki ji je poglobilni poudarek dan v spomeniško varstveni in znanstveno proučevalni problematiki. Vendar je treba omeniti vsaj še nepravilne in pozitivne strani, ki jih je povzročilo znižanje ceste na klancu. Med zniževanjem ceste je bilo namreč ugotovljeno, da so prizadete hiše brez dovolj globokih temeljev. Za »Staro kresijo« je bila v tej zvezi zelo ugodna rešitev z više ležečo ploščadjo, z zanimivim motivom stopnic v lahnem loku regulacijske črte, ki posreduje višinsko razliko med novim nivojem ceste in vhodom v prenovljeno »Staro kresijo«, a hkrati oblikuje dve talni ploskvi, pri čemer je v ploščadi ohranjen spomin na prvotno, dasi nekoliko znižano višinsko stanje. Zato pa je ostal tlak v stebriščni lopi na prvotni višini, ker so to zahtevale stare svodne



15. Pogled na novo odkriti gotski portal gostilne »Na vratih«



Sl. 16. Pogled na pročelje novo odkritega bastiona s kasnejšo dozidavo

konstrukcije kleti, ki je bila vključena v funkcionalni sestav »Stare kresije«, sedanje Študijske knjižnice. (Slike 12, 13, 14)

Med zniževanjem ceste pa so prišli na dan preostanki, doslej nepoznane utrdbene arhitekture in je bilo pri tem tudi ugotovljeno, da je bil višinski potek ceste v preteklosti večkrat spreminjan, o čemer bo govora kasneje v zvezi z novimi arheološkimi odkritji.

Dospeli smo torej do restavracijskih in konservatorskih problemov, ki so specifični in zato nujno ponekod odstopajo od klasičnih spomeniško varstvenih načel. Neodložljiva kirurška operacija »Stare kresije« je odprla vprašanje arhitektonske dopolnitve obeh novih pročelij in preoblikovanja doslej odprtega arkadnega dvorišča. Vprašanje ni torej niti restavracijsko in niti konservatorsko v ožjem smislu, marveč je nakazana pot v svojevrstno rekompozicijo z ohranitvijo osnovnega arhitekturnega in ambientnega značaja. V izhodišču rekompozicije je bila nedotaknjena vrtna arhitektura »Stare kresije«, ki ni bila na srečo prizadeta s slabotno in naravnost škodljivo obnovo v smislu arhitekture fin de siècle in je še obvarovala spomin na prvotni baročni traktman.

V neposredni bližini Novega mesta je več gradov, ki so bili v tej vojni požgani in se postopno spreminjajo v brezoblične razvaline, a hkrati so postali kamnolomi za gradbene potrebe okoličanov, ponekod pa se je celó znesla nadnje zloba in so bili v uničevalnem besu brez vsakršne potrebe in koristi uničeni dragoceni portali, grbi, stebri ipd. Vkljub menehnim opozorilom ni uspelo, da bi nekatere najbolj ogrožene grajske kompozicije obnovili, niti ni uspelo, da bi jih le z najskromnejšimi sredstvi vsaj zasilno zavarovali in s tem podaljšali proces razkroja. Izven vsakega dvoma je, da je pravilno načelo, po katerem mora ostati vse na svojem prvotnem mestu, pa četudi gre samo za razvalino; tudi razvalina je namreč spomeniški objekt, ki zahteva celó aplikacijo najdelikatnejših zaščit-





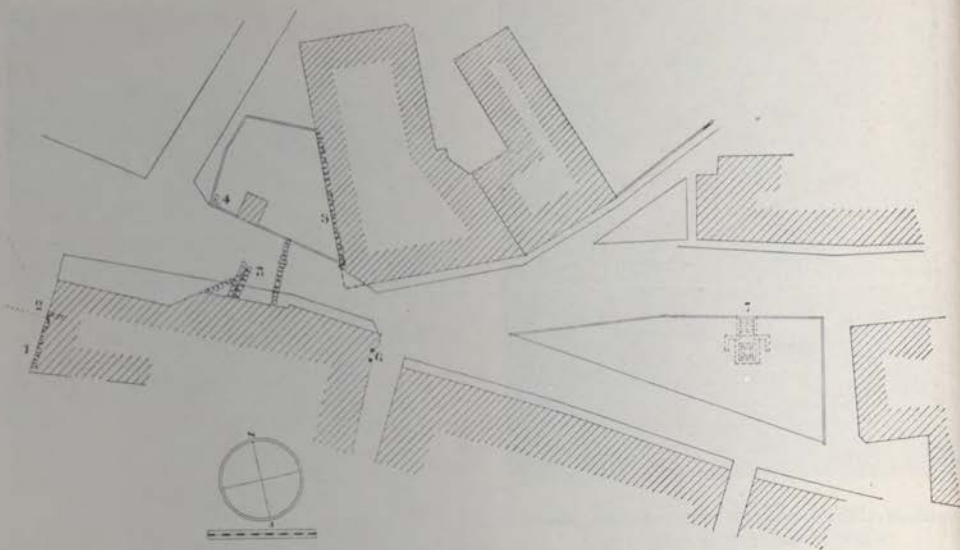
Sl. 17. Novo odkrita strelna lina po izvršeni restavraciji



Sl. 19. Pogled v novo odkrite substrukcije srednjega zidu v sklopu nekdanjih utrjenih mestnih vrat

nih metod. Vendar morajo biti za takšno dosledno izvajano načelo podana vsa zagotovila takó glede najnujnejše začasne zaščite, konstruktivne konsolidacije in najosnovnejših varnostnih ukrepov. Žal je treba ugotoviti, da vsega tega ni bilo in je zato velik del spomeniškega gradiva uničen za vselej. Spremljajoč aktivno skrb za usodo teh spomenikov ves čas po osvoboditvi, pa okrepljen s spoznanjem, ki je dozorelo v najtesnejši povezavi s terenom, da iz dneva v dan izginjajo iz grajskih sestavov arhitekturni členi, sem v sili razmer predlagal, da se reši, kar se še rešiti da, in da se kljub kršenju klasičnih načel izlušči iz razvalin vse tisto, kar predstavlja nele kulturno, marveč tudi veliko materialno vrednost; v primeru namreč, da bi bilo mogoče kasneje le delno obnoviti in restavrirati gradove, ne bi bilo težko prenesti z varnega mesta rešene arhitekturne elemente in jih namestiti na svojih prvotnih položajih. Žal so bila mnenja različna in je danes izgubljeno za vedno mnogo menadomestljivega dragocenega gradiva. V rahlih perspektivah pa se je obetala vsaj zasilna obnova nekaterih gradov, medtem ko za večino njih ni bilo prav nikakršnih možnosti. Vkljub neštetim opominom in naporom lokalnega muzejskega vodstva pa ni bilo mogoče dobiti niti sredstev niti delovne sile in možnosti prevoza, ki bi bili potrebni za rešitev poedinih arhitekturnih detajlov na varno mesto. Ta možnost se je pojavila šele v zvezi z obnovitvenimi deli »Na vratih« in v zvezi s sočasno preureditvijo »Križatije« v Dolenjski muzej. Bil je vsekakor že skrajni čas, da se reši, kar se rešiti da. Iz bližnje razvaline gradu Ruperčvrha je bil z veliko težavo rešen iz ruševnega se pročelja že močno poškodovan glavni portal. Ta je dobil svojo novo funkcijo v novem pročelju obnovljene »Stare kresije«, medtem ko je ostala ureditev fasade povzela motiviko in ritem obstoječega vrtnega pročelja, pri čemer so bili arhitektonsko dopolnjeni le okenski okviri, izvršeni v ometu in oblikovno naslonjeni na profilacijo fasade gradu Ruperčvrha.

Prvotni srednjeveški gradovi so bili v 17. stoletju temeljito preoblikovani v rezidence fevdalcev in ena izmed značilnih arhitektonskih dopolnitev so postali arkadni hodniki. Stebriščna arkadna arhitektura pa je bila zaradi svojega krhkega konstruktivnega sestava kot prva zapisana propadu. Od stotine stebrov lokalno preoblikovanega toskanskega reda se jih je rešilo le nekaj deset in še



Sl. 18. Situacija mestnega predela »Na vratih« z vrisanimi arheološkimi odkritji

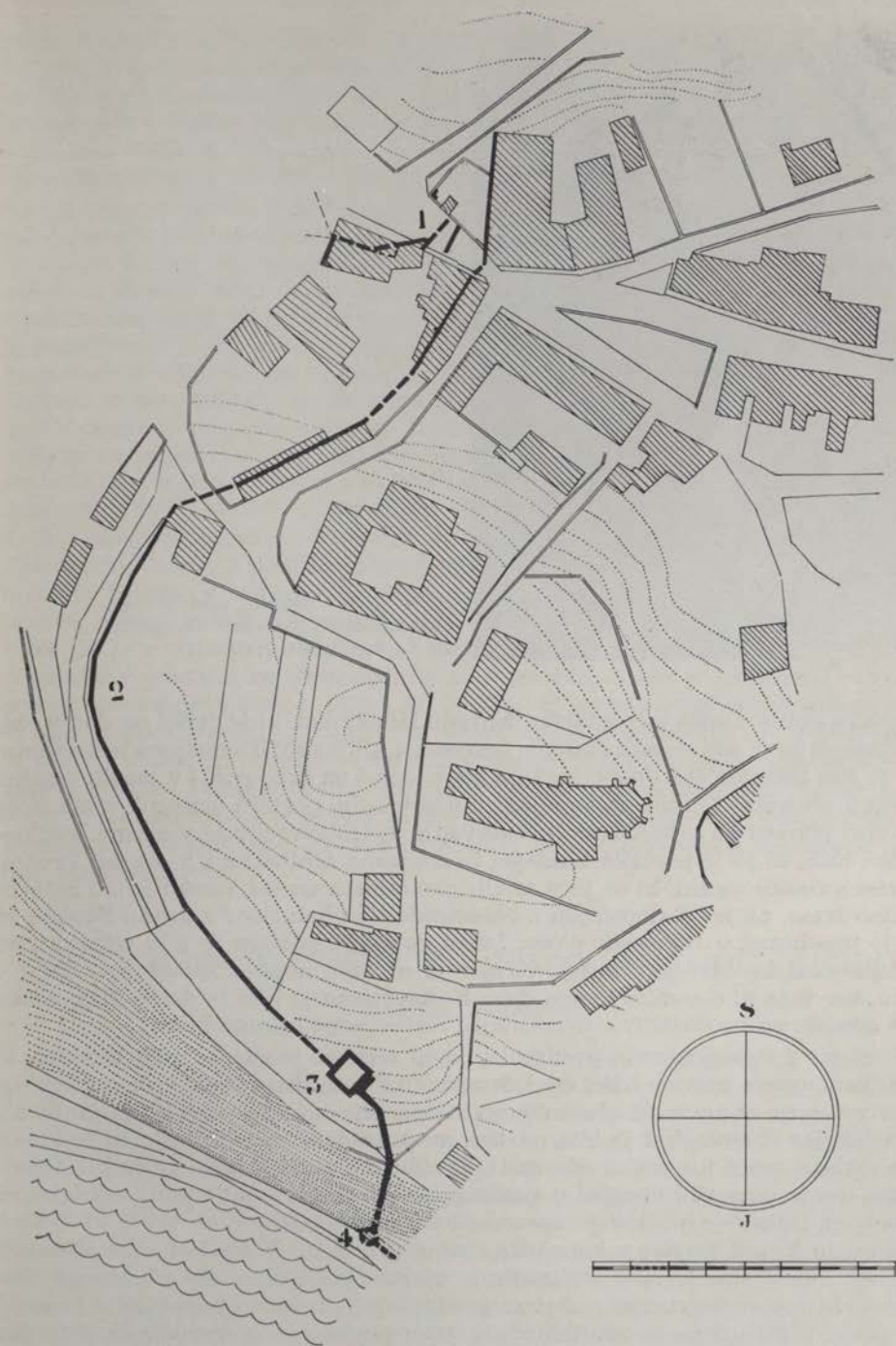
- 1 — Novo odkriti bastion
- 2 — Strelna lina
- 3 — Substrukcije utrjenih mestnih vrat
- 4 — Ogel levega obrambnega stolpa
- 5 — Del mestnega obzidja
- 6 — Novo odkriti gotski portal
- 7 — Substrukcije kapele z znamenjem

ti so se deloma zdrobili in poškodovali med ruševinami ali pa so bili uporabljeni na nepravem mestu kot gradivo. Kaj je bilo bolj na dlani, kakor da se jih v stiski s časom uporabi v stebriščni lopi in se jih s tem v novi funkciji reši pred propadom. Ohranjen je bil s tem tudi sicer zelo skromen spomin na velikopotezno arkadno arhitekturo gradu Soteske, odkoder so bili preneseni. Od tam je bil na varno mesto v sklopu nove kompozicije rešen tudi prvotni portal, zdaj okno v lopi, kamen z letnico 1636, nanašajočo se nedvomno na baročno preobrazbo gradu in skromna fontana, ki je stala svojčas na vrtni terasi grajskega dvorišča.

Arkadno dvorišče »Stare kresije« je bilo preoblikovano v stopniščno avlo. ne da bi bila pri tem spremenjena njegova arkadna arhitektura, a glede tlorisa je bila izvršena le nujna asanacija, ki pa ni bistveno posegla v prvotni ustroj hiše.

S to preureditvijo je bilo mogoče rešiti ambient tudi glede strmih streh, ki so se v novi formulaciji ubraneje medsebojno povežale in so dorastle v dominantno silhueto. Streha stebriščne lope je bila priključena k sosednji stavbi, a streha nad »Staro kresijo« je dobila čistejšo rešitev dvokapnice s čopoma.

Nasproti »Stare kresije« je gostilna »Na vratih«. Z znižanjem ceste je bilo treba poiskati nov vhod za oglom, ki bi bil dostopen iz prvotnega nivoja. Slučaj je hotel, da se je pri odstranitvi ometa prav na iskanem mestu pokazal prvotni srednjeveški šilastoločni portal s posnetimi robovi, izvršen v lokalnem peščenju, ki pa je bil pri kasnejši preureditvi hiše takó zelo uničen, da je bila konservacija otežkočena, ker je tudi čas in sredstva niso dopuščala. Pomagati smo si



Sl. 20. Situacija obzidja in utrdbene arhitekture na kopenski strani mesta. 1. Utrjena Gorenja ali Ljubljanska vrata. 2. »Na šancah«. 3. Nekdanji obrambni stolp, preurejen v stanovanjsko hišo. 4. Vodni stolp, ohranjen v substrukcijah



Sl. 21. Novo odkriti ogel levega obrambnega stolpa pri Gorenjih ali Ljubljanskih vratih

morali s povsem enakim portalom iz gradu Hmeljnika, ki je prišel na dan v razvalinah in ta je nadomestil starega, uničenega. (Slika 15) Utemeljena je domneva, da je ista kamnoseška delavnica bila zaposlena i na gradovih i v mestu samem. Naloga arhitekta je bila, da komponira h gotskemu portalu ustrezna vrata in da opozori javnost na neodložljivo proučevanje in restavracijo te v osnovi srednjeveške hiše, ki jo je prekrila kasnejša brezizrazna arhitektura v ometu. Prvotni portal s cestne strani, ki se je v novih okoliščinah znašel visoko iznad znižane cestne trase, pa je bil dopolnjen z balustrado tipa balustrov z gradu Soteske in se je preobrazil v francosko okno. Iznad gotskega portala je bila odkrita sled gotske okenske vdolbine (niše), vendar je ni bilo mogoče zasledovati dalje v zidu, ker tega ni dopuščal tempo dela. Restavrirana je bila le delno in je ostala kot opomin na neodložljivo, temeljitejšo restavracijo celotne hiše.

V zvezi z velikopotezno preureditvijo in obnovo mesta so bile očiščene in poslikane ostale mestne hiše, med drugimi tudi »Skabernetova hiša«, ki vključuje v svojem sestavu del obrambnega stolpa. Njeno čelno pročelje je zahtevalo temeljitejšo obnovo, ker je bila na tem mestu razpredena glicinija in je zaradi nje sprhnel omet ter pričel odstopati od zidu. Ta razkroj zidu pa je bil dobrodošel, ker je omogočil vpogled v anatomijo zidu. Pričakovanje je bilo potrjeno z uspehom. Odkrit je bil doslej nepoznan bastion pred Gorenjimi vrati, ki je kontroliral in branil pristop s kopenske strani. (Slika 16) V čelnem zidu »Skabernetove hiše« se je po odstranitvi ometa pokazal stik prvotnega bastiona, ki je karakteriziran s skrbno gradnjo velikih kamnitnih klad s kasneje, ob preureditvi utrdbene arhitekture v stanovanjsko hišo dozidanega zidu. Na pročelju bastiona je bila odkrita povsem ohranjena pravokotna, ležeča strelna lina z asimetričnima špaletama, med katerima je bilo mogoče pošev na cesto streljati. (Slika 17) Ob preureditvi v stanovanjsko hišo pa je bil zid bastiona

prebit z okenskimi odprtini, okenski okviri pa so bili zazidani z opeko in drobirjem, a v zidnih dopolnitvah so bile kot gradivo uporabljene tudi kamnitne spolije gotskih okenskih rožancev. Spričo teh odkritij je bil zid v prvobitnem izgledu restavriran; odstranjen je bil skrbno ves prepereli omet in zid je bil zaščiten z vezilom živega apna in lokalnega peska. Staro vezilo je bilo za spoznanje odmaknjeno v globino, da je prišla struktura zidu bolj do veljave.

Prvotna fortifikacijska zasnova mestnih vrat pa je bila v znatni meri pojasnjena z arheološkimi odkritji, ki so prišla na dan med poglobljanjem ceste. (Slika 18) Ob tej priložnosti so bile odkrite substrukcije treh skoraj vzporednih zidov, ki so oblikovali motiv utrjenih vrat; (Slika 19) notranji zid se ujema z mestnim obzidjem, ki je potekalo v liniji vrtnega pročelja »Stare kresije« ter se je nadaljevalo po strmini navzgor in se stikalo z ohranjenimi preostanki mestnega obzidja »Na šancah«. (Slika 20) Po odkritih sledovih, po zgodovinskem pričevanju in po analogiji še ohranjenih ali v grafikah podanih utrjenih mestnih vrat v ostalih slovenskih, odnosno srednjeevropskih srednjeveških mestih, je do neke mere mogoče rekonstruirati, seveda le v predstavi, prvotna utrjena mestna vrata, ki so bila vključena v dobro zavarovano nadstropno stavbo in so bila flankirana z obrambnima stolpoma, okrepljenima še z enim ali morda celo dvema nasproti stoječima bastionama. Prevladoval je nedvomno masiv zidovja s strelnimi linami, v utrdbeni sestav pa je bilo iznad vrat samih vključeno stanovanje čuvaja, v obrambnih stolp pa orožarna, skladišče municije in ječe; prav v obsegu nekdanjih vrat sta bili najdeni dve kamnitni topovski krogli. Stolp, ki je v rudimentu ohranjen v sklopu »Skabernetove hiše«, je dobil svoje dopolnilo v odkritih substrukcijah, a na nasprotni strani je prišel na dan ogel levega obrambnega stolpa. (Slika 21) Škoda, da zaradi tesno odmerjenega časa ni bilo mogoče izvršiti nadaljnjih in temeljitejših proučevanj, zakaj nedvomno je zidovje stolpa in obzidja ohranjeno v obsegu terasno dvignjenega vrta pred »Staro kresjo«. Poleg pročelja bastiona s strelno lino je bilo tudi restavrirano obzidje, na katerem stoji stavba »Stare kresije«; vse ostalo pa je bilo izmerjeno, izrisano in fotografirano, za tem pa zasuto, zakaj kakršnakoli konservacija ni bila več izvedljiva.

## Restavracija cerkve v Zgornji Dragi pri Stični

Marijan Zadnikar

Med Višnjo goro in Stično leži ob železniški progi sredi travnikov podružnica sv. Martina. Čeprav je tod svet nižji kot v sosednji Spodnji Dragi, ki leži na gričku, velja zanjo pridevek Zgornja. Kraj Draga se omenja že v 13. stoletju, ko ga leta 1250 »Herandus miles« podari stiškemu samostanu (1). Čeprav ni povedano ali gre za Zgornjo ali za Spodnjo Drago, smemo iz naslednjenga podatka domnevati, da je mišljena Zgornja Draga »prope Abbatiam«. Leta 1318 se namreč omenja 10 kmetij »ad villam draga non procul Ecclesia Sancti Martini sitis...« (2). Za naš namen je važen ta vir predvsem zato, ker je z njim izpričan obstoj Martinove cerkve že vsaj na začetku 14. stol. Vendar je njena arhitektura še sto petdeset let starejša, kakor potrjuje predvsem stilni momenti in z veliko verjetnostjo tudi zgodovinska dejstva. Po l. 1136 so namreč v bližnji Stični v okviru novo ustanovljenega cistercijskega samostana pričeli z gradnjo redovne cerkve, velike triladijske slopne bazilike s prečno ladjo in tridelno korno partijo s tremi apsidami. Kot njen graditelj velja neki

Mihael, ki naj bi bil skupaj s prvim opatom prišel iz Francije. Pripis v neki listini iz zadnjih desetletij 12. stoletja (3) ga označuje »homo nomine Mihael natione latinus arte vero cementarius, tempore antecessorum nostrorum (opata Aldepranda) de longinquis provinciis adveniens etc.« Isti vir pripoveduje nadalje, da je Mihael s svojim delom samostanu mnogo koristil, za kar mu je ta poplačal z zemljo in lastnim domom. V takih pogojih se je Mihael poročil z neko Matildo, ki je bila poprej podložnica višnjegorskega grofa, preden ji je Mihael odkupil svobodo. Zato se je grof čutil dolžnega, zagotoviti njeni družini prihodnost in poskrbeti za svobodništvo njenih otrok. Vplival je na stiškega opata Aldepranda, da je ta izdal omenjeno listino, kar se je zgodilo kmalu po njegovi izvolitvi za opata l. 1168. Mihael naj bi zaključil svoje delo v Stični kot arhitekt in stavbenik bazilike z njeno posvetitvijo 8. VII. 1156 (4), nato pa si je na zemlji, ki jo je dobil od samostana, postavil dom. Čeprav ta kraj ni podrobno označen, bi lahko domnevali neposredno bližino Stične in posebni razlogi bi lahko kazali na to, da prihaja v poštev prav Zgornja Draga. Tamkajšnja še obstoječa cerkev ima namreč neke posebnosti, s katerimi se bistveno razlikuje od vseh ostalih tipsko sorodnih spomenikov romanskega obdobja pri nas. S talno ploščvijo se sicer uvršča v »kranjsko« skupino romanskih podeželskih podružnic s pravokotno ladjo in polkrožno obokano apsido, vendar se med njimi odlikuje po nekaterih detajlih in zlasti še po tem, da je ena redkih stavb v vrsti naših romanskih spomenikov, ki je bila že prvotno tudi v ladji obokana. Ta posebnost in pa izpostavljena lega ob dveh prometnih poteh sta jo naredila za skoraj najbolj poznani romanski objekt naše domovine. Njena arhitektura že nad 60 let priteguje pozornost strokovne literature in vabi k vedno novim omembam in študiju.

Prvi jo je seznanil z znanstvenim svetom K. Črnologar (5), ki je zmotno trdil, da je bila šele v novejšem času obokana, iz česar je tudi mogel sklepati, da je imela v oseh obeh vzdolžnih sten romanski okni, kar pa je zaradi romanskih konzol na tem mestu izključeno. Pozneje so stavbo večkrat omenili še F. Stelè (6), I. Cankar (7), V. Steska (8), J. Gregorič (9) in p. Maver Grebenc (10).

Cerkev obsega v tlorisu romansko pravokotno ladjo z ožjo polkrožno apsido, lopa in zvonik pa sta baročna dodatka. Čeprav je barok z napravo dveh parov oken v ladji in dveh stranskih v apsidi močno spremenil osvetljavo in z njo občutje prostora, je stavba ohranila še vse bistvene romanske elemente. Od ostalih primerov istega tipa podeželske podružnice romanskega obdobja (Draga pri Beli Cerkvi, Glinek, Podvrh pri Raki, Sv. Vid nad Brežicami itd.) pa se razlikuje zlasti po tem, da je bila že prvotno obokana tudi v ladji, po čemer se odlikuje celo med vsemi spomeniki naše romanske arhitekture, in da je zunanjščina apsida obogatena z zobčastim vencem in podzidkom. Vse te posebnosti so lahko razložljive s poprej omenjenimi zgodovinskimi okoliščinami, v katerih je cerkev po sredini 12. stol. nastala.

Poleg baročnih posegov v arhitekturo je zlasti novejši čas z napravo lesenega pevskega kora, z mizarškimi klopmi in kredenco, pa tudi z oltarnim nastavkom obrtniške kvalitete iz leta 1867 in različnim okrasjem po ljudskem okusu poskrbel, da je svetlobno že tako razbita prostornina poleg izgube svoje plastike in zaključenosti s tako opremo zelo neugodno učinkovala. Večkratni beleži so poleg ometov ne samo zakrili profile kamnitih delov, temveč tudi miso upoštevali dane členitve notranjščine na konstruktivno poudarjene dele in indiferentne stenske ploskve med njimi.

Ko je bila poprej s preložitvijo opeke urejena streha in pospravljeno podstrešje, ki je v pogledu stavbne zgodovine zelo zgovorno, je bil napravljen

restavracijski program, ki se je nanašal zlasti na notranjščino, medtem ko je bila zunanjščina predvsem v baročnem delu le zidarsko popravljena.

Ker je barok iz nerazumevanja občutja srednjeveškega prostora bistveno posegel v način in jakost njegove naravne osvetljave in je z novimi velikimi okenskimi odprtinami prostor na vse strani odprl ter mu s tem vzel prvotno plastičnost, ni mogla ob restavraciji biti za vsako ceno ohranjena »dokumentarnost«  
posegov poznejših dob v stavbo, če smo hoteli poudariti nje romanski značaj, pri katerem pa je prav na izrazu prostora tudi glavni umetnostni poudarek. Če je bil pred restavracijo prostor s šestimi velikimi pravokotnimi okni pod pravim svetlobnim preprihom in je zlasti polkrožna apsida z obema svojima stranskima oknom popolnoma izgubila prvotno oblošč, naj bi restavracija notranjščini po možnosti vrnila prvotni prostorni izraz, ko sta jo razsvetljevali verjetno le dve majhni romanski okenci v južni steni ladje in ohranjeno okence v osi apsida. Z zazidavo obeh baročnih severnih oken in obeh stranskih v apsidi je bilo to le delno doseženo, saj sta morali prav zaradi dokumentarnosti ostati v južni steni obe veliki baročni okni, ker spričo pomanjkanja vsakršnih podatkov o prvotnih okencih na njihovem mestu slednjih ni bilo mogoče rekonstruirati, čeprav bi mnoge analogije in ohranjeno okence v apsidi za to nudili precej dobro oporišče. Kljub še vedno obilni svetlobi, ki jo dovajata ti dve okni z južne strani, pa je dobil prostor nazaj vsaj del svoje zaključčenosti v sebi, apsida pa je z osvetlitvijo z ene strani spet zaživela kot plastično polnovredno prostorno telo.

Da se poudari konstruktivna funkcija prečne oproge v ladji in hkrati doseže tonska diferenciranost, so bili njeni kamniti deli iz lehnjaka očiščeni beležev in pokazani v svojem značilnem rumenkastem tonu, pri čemer so v profilih in skromni dekoraciji konzol podčrtali svoj romanski izvor.

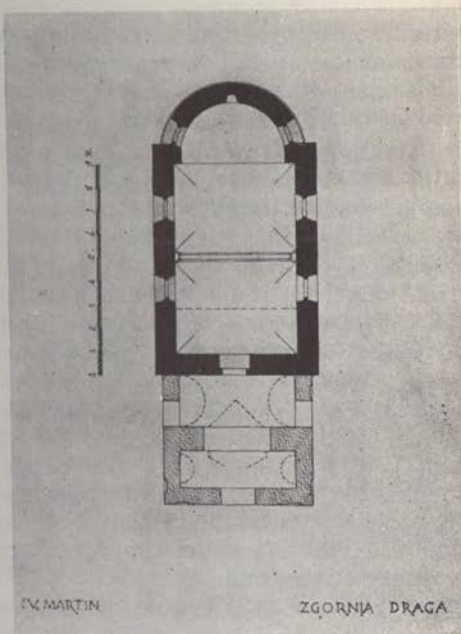
Pri odstranjevanju več plasti beležev so se ponekod na stenah in obokih pokazale barvne liše, izvršene na belež na spodnjem ometu, kar bi lahko vzbudilo sum, da gre za ostanke prvotne slikarije. Najbolje je ta slikana dekoracija ohranjena v vzhodni obočni poli v ladji. Tu spremlja pozitivne oziroma negativne robove oboka v vsakem polju zelena vejica, sredi polj so rozete, kote pa izpopolnjujejo veliki stilizirani cvetovi rdečih lilij oziroma tulp. Tako tudi slikarija podčrtuje konstrukcijo oboka. Ob stenah so ob baročno prebitih oknih na obeh straneh vidni ostanki stoječih moških figur, ki so bolj ohranjene le v zgornjem delu, spodaj pa zaradi vlage močno uničene. Svetniške glave z nimbi in delno vidnimi atributi kažejo na to, da gre za vrsto apostolov, ki so se zaradi skromne prostornine v apsidi v višini obočne konzole zvrstili po ladijskih stenah. Razmeroma dobro je ohranjena draperija figure levo od prvega, sedaj zazidanega baročnega okna na severni strani, ki se izraža v velikih plastičnih gubah, medtem ko je na nasprotni strani dobro ohranjena le glava z nimбом. Osnovna barva inkarnata je angleško rdeča, v draperijah pa



Zg. Draga pri Stični — Zunanjščina od JV pred restavracijo (Foto Mesesnel)



Zg. Draga pri Stični — notranjščina ladje  
z obočno oporo po restavraciji  
(Foto Zadnikar)



Zg. Draga pri Stični — tloris romanske  
podružnice pred restavracijo l. 1954  
(Risala M. Detoni)

prevladuje temno zelena. Ob vrhu stene spremlja obočni lok spet svetlo zelena listna vejica, ki oklepa nad oknom s šestilom zarisan rdeč krog z monogramom IHS. V apsidi poteka 75 cm od tal vodoraven pas, sestavljen iz temnordečih, črnih in rumenih trakov. Na stenah so ohranjene le manjše rdečkaste lise, v polkupoli pa so stilizirani oblaki s sv. Trojico.

Kljub fragmentarni ohranitvi je iz celotnega sistema poslikanja, pa tudi iz detajlov (s šestilom včrtani koncentrični krogi z monogrami, draperija monumentalno učinkujočih figur itd.), gotovo, da ne gre več za srednjeveški slikarski koncept, temveč da imamo opravka s slabo ohranjenimi ostanki renesančne slikarske dekoracije, za kar govori celotni stilni izraz, značilna stilizacija cvetov in uporaba geometričnih elementov. Stilno in verjetno tudi časovno ji dobro odgovarjajo ostanki slikarske dekoracije na grebenastih križnih obokih sedaj za klet uporabljenega renesančnega hodnika v Gornjem gradu, kjer se pojavljajo popolnoma geometrično s šestilom izvršene rozete. V bližnji Stični, pod katere vplivom nastaja romanska arhitektura našega spomenika, je spet od 2. pol. 16. stoletja dalje zavladata večja gradbena dejavnost, ki pomeni prelom s srednjim vekom in je prinesla barokizacijo romanske bazilike, pozidavo tako imenovane »stare prelature« l. 1605 ter nastanek trakta, ki ga je leta 1555 v renesančnih formah pozidal opat Wolfgang Neff. V pritlični veži, ki vodi na vrt, je ohranjena na renesančnem oboku slikarija z gostim vzorcem rastlinskih vitic, med katerimi so med cveti razporejene ptice. Po že ugotovljeni odvisnosti Drage od Stične torej ne bi bilo izključeno, da je bila okrog l. 1600 pod vplivom velike stavbne in splošne umetniške dejavnosti v Stični slikarsko okrašena tudi notranjščina našega spomenika. To še toliko bolj, ker je bila tudi





Zg. Draga pri Stični — notranjščina  
podružnice pred restavracijo  
(Foto Zadnikar)



Zg. Draga pri Stični — pogled v apsidu  
po restavraciji (Foto Zadnikar)

v samostanski cerkvi ob njeni restavraciji najdena figuralna slikarija, ki je verjetno zelo blizu sedaj v Dragi ugotovljenim fragmentom. Na ometu romanskih slopov pod pevskim korom so bili l. 1927 odkriti ostanki ornamentalne slikarije, izvršene na belež, obstoječe iz vzorca dotikajočih se krogov (11), pod sosvodnicami v srednji ladji pa so bile odkrite figuralne slike iz 1. pol. 17. stol. »Predstavljale so na belež slikane stoječe svetnike in svetnice«, pri katerih se je z odstranitvijo beleža odstranjevala skoro povsod tudi barva, zaradi česar ni bilo misliti na njihovo ohranitev (12). Ob tem poročilu se je težko otresti vtisa, da obstaja med stiškimi in našimi slikarji, ki jih vežejo poleg tehničnega momenta tudi ikonografski in časovni odnosi, celo ožja zveza in smemo tudi ornamentalne, dekorativne in figuralne slikarije v Dragi postaviti v 1. pol. 17. stol.

Kljub zelo slabi ohranitvi, ki ima bolj dokumentarno kot estetsko vrednost, so bili odkriti fragmenti zaenkrat ohranjeni in vključeni v restavrirani izgled notranjščine. Zaradi tehnično zelo slabega stanja slik, ki so izvršene na krhek belež, je bilo po predvidenem odkrivanju takoj potrebno utrjevanje barvne plasti s ponovnim in večkratnim brizganjem z apneno vodo, po popolni osušitvi pa je bila barvna plast fiksirana še z redkim kazeinom. Ker je odstopal tudi omet, je bilo treba vanj izvrtati luknje in skozi nje izprašiti vezivo ter po isti poti nato vbrizgavati apneno mleko in kazeinsko apneno malto, da bi se odstopljeni omet spet trdno sprijel s svojo podlago, kar je bilo mogoče doseči z mehničnim pritiskom s posebnimi kovinskimi stiskalnicami. Ranjena mesta in razpoke so bila nato zaplombirana z maso, zgneteno iz marmornega prahu in apna ter v skladu z okolico primerno tonirana. V kolikor zlasti po stenah in v apsidi niso ohranjene slikarije, so bile te ploskve enotno tonirane, pri čemer je bila upoštevana skladnost s tonskim izrazom poslikanih delov. Zaradi izredno velike vlage, ki je posledica močvirnega terena, na katerem stavba stoji, pa tudi zato, ker so bile večje okenske odprtine na novo zazidane in so se te ploskve že po površini razlikovale od ostalih sten, pa učinkuje to barvanje

tonsko zelo neenotno in so se pojavile velike vlažne lise, ki neugodno učinkujejo, ker motijo enotnost. Vlaga pa je začela že kmalu vplivati tudi na poslikane površine, utrjene s kazeinom, ki je s svojim organskim sestavom ustvaril ugodne pogoje za razvoj plesni, katere so pokrile slikarije zlasti na severni steni in v manj zračnih kotih, medtem ko je obok suh in se plesni na njem niso naselile. V poletnem času bo zato treba prostor temeljito zračiti in sušiti, vendar ni upanja, da bi vlaga iz prepojenih kamnitih sten popolnoma izginila, ne da bi ji z vodoravno izolacijo in drenažo porezali korenine. V kolikor pa to ne bo moglo biti izvedeno, bo treba poiskati načinov, da se kljub temu doseže v notranjščini tonska enotnost in skladnost, ki bo podprla arhitekturo, katere spomeniška pomembnost je v tem primeru prvenstvena in odločilna.

Po odstranitvi oltarnega nastavka obrtniške kvalitete iz 19. stoletja je pridobila apsida na svoji prostorni plastičnosti, do izraza pa je prišlo tudi ponovno odprto in zastekleno romansko okence v njeni osi. Z odstranitvijo lesene obloge se je pokazala iz kamna zidana oltarna menza, v kateri so stilki neobdelanih kamnov zamazani in izvlečeni po dobro znanem načinu romanskega fugiranja, kot ga lahko vidimo na površini obeh stranskih sten cerkve na zunanjščini in ga poznamo tudi iz drugih romanskih objektov pri nas (Laško, Ptuj, Legen itd.). Te, z ometačo potegnjene tanke fuge, so bile prvotno rdeče obarvane. Da se izravna vrhnja ploskev in ustvari zaključek menze, ki je ostala nezakrita v svoji prvotni obliki, je bila nanjo položena opečna plošča iz starih kvadratnih tlakovcev. Namesto oltarnega nastavka je dobil na menzi svoje mesto restavrirani leseni kip sv. Martina iz 17. stol., kjer je bil že pred preureditvijo v 19. stoletju.

S temi deli je bil napravljen poskus restavracije majhnega spomeniškega objekta, kar pa bo morala biti v bodoče vedno bolj splošna in prvenstvena naloga naših spomeniškovarstvenih prizadevanj. Želeti je, da bi bilo vsaj v doglednem času mogoče misliti na spomeniško restavracijo naših najpomembnejših objektov, n. pr. kapele kamniškega Malega gradu, ptujske proštije cerkve, Špitaliča in drugih, s čimer bi Zavod končno dosegel pravo obliko svojega dela in bi se hkrati domači umetnostni zgodovini odprla nova, doslej nepoznana obzorja.

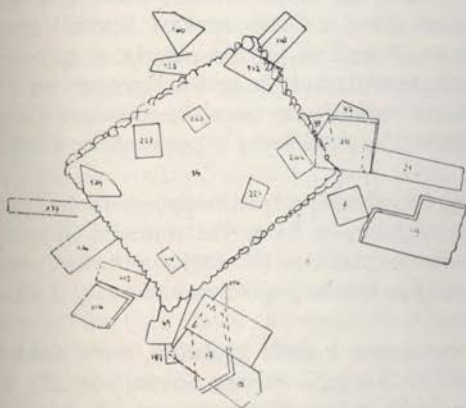
1. P. Puzel: *Idiographia etc.* str. 25, ODAS
2. P. Puzel: o. c. str. 50
3. Rokopis 688, f. 183, Dunajska nac. biblioteka
4. prim. p. M. Grebenc: *Aus der Gründungsgeschichte von Sittich, Festschrift zum 800-Jahrgedächtnis des Todes Bernhards von Clairvaux*, Wien—München 1953, 162 sq
5. K. Č. *Über ältere Kirchenbauten in Krain*, MZK NF XVII, 1891, 193; isti: *Kunstgeschichtliches aus Unterkrain*, MMK 1891, 6
6. DiS 1923, 184; Oris; Lj. 1924, 17; *Umetnost Zapadne Evrope*, Lj. 1953; 186; *Zgodovina narodov Jugoslavije*, Lj. 1953, 735
7. *Razvoj stila II*, Lj. 1931, 114
8. *Rom. cerkve na Slovenskem*, ZUZ XVI, 1939/40, 88
9. *Umetnost na Dolenjskem*, rokopis za *Kroniko 1941*; *Srednjeveška cerkvena arhitektura v Sloveniji do 1430*, ZUZ N. v. I, 1951, 19
10. o. c. str. 164
11. F. Stelè: »*Varstvo spomenikov*«, ZUZ VII, 1927, 178
12. F. Stelè: »*Varstvo spomenikov*«, ZUZ VIII, 1928, 64

# Konserviranje temelja rimske grobnice v Šempetru v Savinjski dolini

Josip Klemenc

Ko so delavci sredi januarja l. 1952 v Šempetru v Savinjski dolini naleteli pri kopanju gramoza na mnogo antičnih spomenikov, večinoma iz marmora, so našli med drugim tudi velik zidan blok, za katerega v pričetku nismo vedeli, kaj predstavlja. Nismo se mogli odločiti, ali je to del porušene močne zidane stene, del podnožja ali temelj kakšne zgradbe. Da ne gre tukaj za močno steno, je pokazala že zidava same plošče, ki ni bila enakomerna. Sredina je bila izpolnjena z manjšimi kamenčki, drobnim peskom in z živim apnom. Ob straneh, posebno pa na vogalih so bili vzdani večji in močnejši kamni, ki so bili vezani med seboj tudi z živim apnom. V izkopanem svetišču na Sadnikovem vrtu v Celju je bilo vzdolž zadnje stene v celi zgrajeno zidano podnožje podobno našemu, na katerem so stali kipi božanstev. Da bi bilo tudi tukaj nekaj podobnega, je posebno potrjevalo dejstvo, da smo našli v neposredni bližini te zidane gmote kip sedeče žene, ki bi jo lahko smatrali za boginjo. Šele, ko je bila naša zidana gmota popolnoma odkopana, smo ugotovili, da leži pred nami cel temelj manjše samostojne zgradbe. Navadno je spodnji del temelja nekoliko širši, kar smo pri naši gmoti ugotovili na vseh štirih straneh. Na sliki 1. leži najvišje jugovzhodni rob. Njegov vogal sestavljajo veliki kamni, a na spodnji strani je videti tudi spodnji odebeljeni del temelja. Desno od temelja je nagrmadeno kamenje, ki ga je verjetno oviralo, da ga voda ni vlekla s seboj in ga uničila.

Iz zadnjega časa poznamo več temeljev manjših antičnih zgradb. Tako je n. pr. izkopal H. Vetters leta 1951 v Lauriacu (Enns, Gornja Avstrija) temelj manjše kapelice (2.95 × 2.10 m), ki je točno datirana s srebrnikom cesarja Gete (201—209 po Kr.). V bližini te kapelice so našli tudi mali bronasti kip boginje Diane (H. Vetters, Forschungen in Lauriacum, Bd. I. 1953, str. 15). A. Fischer (»Römischer Sarkophag mit Grabmal bei der Universität Mainz« v Mainzer Zeitschrift 1952 str. 19 sqq. sl. 2) omenja temelj spomenika, oziroma grobnice, ki je dolg 6.40 m, širok 3.75 m, a debel 60—70 cm (o. c. str. 21.). Ta temelj je



Sl. 2. Načrt I. temelja grobnice. Pod njim in okrog njega ležeči spomeniki so označeni z inventarnimi številkami izkopavanja



Sl. 1. Odkopani temelj prve grobnice »in situ«



Sl. 3. Temelj z zaščitno streho v času podzidavanja



Sl. 4. Isti temelj konec leta 1952

močno poškodovan in je ležal v njem nekoliko okrušen sarkofag. Temelj je zgrajen iz lomljenega apnenca; v spodnjem delu je pa tudi nekaj rečnih oblic. Iz nadaljnjega opisa tega spomenika, posebno pa iz fragmentov najdenih arhitektonskih kosov sledi, da gre v tem primeru za temelj grobne kapelice. Iz načina, kako je zgrajen naš temelj, ki je v mnogem zelo podoben že omenjenim v Lauriaku in Mainzu, posebno pa iz kasneje najdenih kosov antične arhitekture, smo prišli do zaključka, da je pred nami temelj rimske grobne kapelice (aediculae).

Površina našega temelja je pa posebno važna za nas zaradi tega, ker so nam z njenim obsegom dane tudi mere, ki jih ima nad njim stoječa grobnica. Ker je bil temelj razmeroma še dobro ohranjen, smo sklenili, da ga dvignemo nad najvišjo površino talne vode. Med nadaljnjim izkopavanjem smo našli še toliko kosov antične grobnice, da smo jo sklenili na vsak način postaviti na starem odkopanem temelju. Ker pa ta zaradi starosti ni bil za to dovolj močan in ker ni ležal v prvotni legi, smo ga sklenili tako utrditi, da bo na njem lahko stala prvotna stavba.

Temeljni zid prve grobnice (inv. štev. 14) je ležal v kvadratih A4-B3-B4. Z gornjim robom 82 cm globoko izpod sedanje površine, precej poševno nagnjen proti jugozahodu za ca 25 stopinj. Dolg je 4.35 m, širok 3.75 m, visok 1.10 m. Sezidan je iz rečnih oblic, ki so vezane med seboj z živim apnom. Spodaj ima ca 15 cm močan napust, ki je visok ca 70 cm. Površina je bila pokrita s tlakom iz apna, katerega ostanke smo na nekaterih mestih tudi še našli. Zgrajen pa ni bil enakomerno. Ob robovih, posebno pa na vogalih, so porabili močne velike oblice. Proti sredini je bilo pa manjše kamenje pomešano s peskom in živim apnom.

Pod tem temeljem je ležalo še precej fragmentov raznih spomenikov. Na sl. 1. je spredaj del reliefa, ki predstavlja vojaka, ki bi moral umoriti Oresta. Desno od njega je velik fragment prednje stene grobnice (št. 139) z akantusovim ornamentom, imitacijo zidu itd. Vsega skupaj je ležalo popolnoma ali vsaj delno pod temeljem 18 inv. kosov.

Najdbe teh spomenikov, ki spadajo večinoma k prvi grobnici, nam dokazujejo, kako je prišlo do uničenja teh stavb ob Savinji. Struga Savinje je bila v neposredni bližini tega pokopališča in je tekla v smeri zahod—vzhod. Zaradi neke velike uime, bodisi da je Savinja zaradi velikega deževja počasi naraščala ali zaradi tega, ker se je utrgal oblak, je nenadoma zdivjala in izpodkopala



Sl. 5. Rekonstruiran in učvrščen temelj leta 1954



Sl. 6. Južni zabetonirani del temelja do prvega levega stebrička. Vidi se originalni del temelja, ki ga loči od zgornjega dopolnilna vrsta drobcov iz opeke

obalo. Zato je prišla struga že popolnoma pod stavbe, ki so se počasi začele nagibati. Posledica tega je bila, da so najvišje ležeči arhitektonski kosi, sleme, timpanoni itd., zleteli precej daleč, skoraj na desni breg Savinje. Sleme druge grobnice je ležalo ca 20 m od mesta, kjer je stala druga edicula na levi obali struge Savinje. Drugi kosi so padli nekoliko bliže v sredino struge ali čisto na njen levi breg. Ko je bil pa temelj popolnoma podkopan, je sam zdrknil zaradi svoje teže v vodo in prekril nekaj v rečni strugi ležečih kosov. Verjetno bi se temelj pomaknil še bolj proti vzhodu, pa je velika množina nagrmdenega kamenja to preprečila. Voda je tekla na tem mestu dolgo časa naprej in je zasipavala vse kose tako dolgo, dokler jih ni popolnoma prekrila. Kasneje se je struga pomaknila proti jugu in je le od časa do časa nanosla na posameznih mestih drobnega peska.

Potrebno je bilo vse to kamenje, ki je ležalo pod temeljem, izkopati in dvigniti. Najgloblje sta ležala spomenika št. 21 in 97, ki sta bila še pod spomenikom št. 20. Že sam spomenik št. 20, kvadrast marmorni blok, je ležal vodoravno pod temeljem, 175—202 cm globoko. Pod njim je bil spomenik št. 21, tudi kvadrast marmorni kos, na dveh straneh profiliran, v globini od 180—218 cm pod današnjo površino. Spomenik št. 97 pa je bil 225 cm globoko (Sl. 2). Kopali smo v globino pod temeljem tako, da smo bili globlje, kakor vsak do tedaj izkopani kos, t. j. 3.80 m pod sedanjo površino.

Kakor hitro smo dobili pod temeljem prazen prostor, smo podenj položili debele deske, tako da je ležal do konca junija cel na njih. Do 15. avgusta smo imeli neprestano lepo vreme. Šele takrat se je pričelo prvo deževje, ki pa ni dvignilo talne vode, ki je bila med vsem izkopavanjem takrat najnižja. Temelj je ležal še vedno poševno v prvotnem položaju. Zaradi tega se je začel njegov gornji rob na površini kručiti in se je bilo bati, da se bo močno poškodoval. Sklenili smo učvrstiti tudi vse štiri njegove stranske stene z deskami. Ob stene smo položili močne deske. Čez te smo pričvrstili močne železne vezi, okrogle palice, ki so bile na vogalih zvezane med seboj z vijaki in maticami, tako da ni bilo nevarnosti, da bi te popustile. Naslednji deževni dnevi so nam dokazali, da je bilo vse to zelo potrebno.

Temelj ni bil z ničemer pokrit. Zaradi močnega deževja 15. avgusta in naslednje dni je pa sredina pričela popuščati vodo in je postajala mehkejša. Spodnji leseni tlak in močne stranske stene so pa to preprečile in mi smo zaradi zavarovanja od vseh strani pričeli misliti, kako bi ga spravili v vodoraven

položaj in dvignili nad najvišji nivo talne vode. Poleg tega smo ga prekrili še z leseno streho in strešno lepenko. Tako smo bili zavarovani tudi pred deževjem.

Tako močno zvezani in zavarovani temelj smo pričeli počasi dvigati s pomočjo ameriških dvigal. Za kolikor smo ga dvignili, za toliko smo ga tudi podložili z močnimi hrastovimi kladami. Nato smo ga dvignili na drugi strani do iste višine in ga zopet podložili. Počasi, decimeter za decimetrom smo skrbno dvigali dragoceni temelj, dokler ga nismo imeli v vodoravni legi in nad višino talne vode. Šele tedaj se je pričelo pravo zavarovanje in podzidavanje.

Načrt za to nam je naredil inž. Berce od »Betona« iz Celja, ki se je zelo zanimal za izkopavanje. Z zavarovanjem je bilo treba rešiti tri probleme: I. Temelj mora ležati vodoravno nad najvišjo površino talne vode; II. Biti mora tako močno utrjen, da se ni bati, da bi se utrgal kak del in mora k temu biti še tako pojačan, da lahko stoji nad njim cela rekonstruirana antična grobnica; III. Temelj mora vendar videti vsak obiskovalec.

Prvo točko smo dobro rešili, ker tudi najvišja talna voda pozimi l. 1952-53 in 1953-54 ni dosegla dvignjenih temeljev. Pod dvignjeni temelj je bilo treba narediti tudi zelo močno podlogo. To podlogo je po Bercetovem načrtu tvoril 50 cm širok betonski zid. Njegova zunanja polovica naj bi z nekaterimi stebri ob strani v gornjem delu segala do gornjega roba temelja. Drugi notranji del tega podpornega zidu bi pa segal samo do dolnjega roba in bi nosil notranji del. Notranjost tega okvira bi pa izpolnili z gramozom, tako da bi tudi srednji del ležal na trdni podlagi. Med prej omenjenimi stebri, ki so držali vse štiri vogale od zunaj in deloma tudi stene, bi pa moralo biti toliko prostora, da bi se videl precejšen del originalnega zidanja. Na teh stebrih bi pa ležala dovolj močna plošča iz armiranega betona, na katero bi lahko brez skrbi postavili celo prvo grobnico.

Prvo leto se nam ni posrečilo, da bi dokončno izpeljali ta načrt. Pričeli smo zidati obrobne betonske podporne zidove. Kjer smo jih zgradili, smo odstranili začasne, lesene klade. Na ta način nam je uspelo na severni, južni in vzhodni strani dvigniti betonske zidove precej visoko. Na zahodni strani pa so bili samo najgloblji deli gotovi, ko se je pričela dvigati talna voda, ki je za to leto preprečila vsako nadaljevanje. Na srečo so bili hrastovi kosi tako dobro postavljeni in je bilo vse tako dobro zvezano med seboj, da je temelj pod zasilno streho prav dobro prestal to zimo (Sl. 3 in 4).

Leta 1953 smo nameravali končati zavarovanje temelja, pa nam to ni uspelo, ker nas je pri tem talna voda močno ovirala in smo morali celo izkopavanje prekiniti za nekaj mesecev. Tudi zima 1953-54 je za temelj srečno minila, vendar je zelo trpela streha zaradi snega in vlage. Tudi podporne lesene klade so se pričele sumljivo nagibati, čeprav so bile med seboj zvezane z železnimi spojkami in pričvrščene na lesene hlode pod deskami. Pokazalo se je, da moramo l. 1954 na vsak način dovršiti zavarovanje temelja.

To leto nas je talna voda precej dolgo zadrževala in smo pričeli s podzidavanjem šele 17. avgusta. Stene smo dvignili tako visoko, da je temelj ležal popolnoma na njih in na vmesnih deskah ter tramovih. Ker se je pokazalo, da bi preprosto nasipanje gramozu v prostor pod temeljem ne bilo dovolj močno za doljno oporo, smo sklenili podbetonirati ves temelj. Ker se je izkazalo, da lesenih tramov in desk ne smemo pustiti nad betonom, smo jih kos za kosom izvlekli izpod temelja, a prazni prostor podzidali z opeko. Na ta način je kocka, ki nosi antični temelj, masivna, setavljena iz betona in deloma iz opeke. Višina te kocke je 3.20 m (Sl. 5).

Antični temelj je bil precej poškodovan, vendar nam je bila znana njegova prvotna višina. Zaradi tega smo ves temelj zgradili in nadopolnili do njegove prvotne višine. Razliko med dopolnjenim in originalnim zidom smo natančno zaznamovali s črto iz drobcev moderne opeke, tako da tudi nestrokovnjak takoj loči originalni del temelja od nadopolnjenega. Stranske zaščitne stebričke v višini 70 cm smo postavili po dva na krajših straneh, po tri pa na daljših. Vsak vogal je pa še posebej zaščiten od dveh na zunanjem robu se stikajočih beton-skih plošč (Sl. 6). Stebrički so visoki 70 cm. Na njihovi gornji strani in tudi na antičnem temelju pa leži 15 cm debela plošča iz armiranega betona, močna dovolj, da bo na njej stala prva grobna stavba, večinoma sestavljena iz originalnih kosov.

Ko bo na tem temelju stala grobnica, bo ob njem vodil širok tilakovan hodnik, čigar zunanje stene bodo obložene s ploščicami. Notranjo steno pa bo nadomestoval konservirani temelj, čigar posamezne originalne dele bo vsakdo lahko videl in študiral. Na ta način je rešena tudi tretja zahteva, ki jo je stavilo na nas zavarovanje tega temelja.

## Nova odkritja na spomenikih romanske arhitekture

Marijan Zadnikar

Ob sistematičnem proučevanju romanske arhitekture na Slovenskem se je zlasti s pregledom terena število spomenikov močno pomnožilo. Odkritjem, ki so bila dosežena z izkopavanjem ali siceršnjim tehničnim posegom v spomenik in ki sem jih nekaj navedel že v zadnji številki tega glasila, se je v letih 1953 in 1954 pridružilo še nekaj novih, za katere menim, da je prav, če ne ostanejo le v popotnih zapiskih, ker bi utegnili kdaj zanimati tistega, ki bo stopal po takrat že bolj izhujenih stopinjah v čas našega romanskega stavbarskega obdobja. Seveda ti izsledki niso edini in sta tudi arhivsko gradivo in pregled literature prispevala svoje; toda naj navedem le tiste nove momente, ki so se pokazali na obstoječih spomenikih z uporabo lopate, kladiwa ali skalpela, ki so bili torej doseženi s posegom v stanje spomenika, kar pa nedvomno zadeva spomeniško-varstveno službo in naj torej ostane zabeleženo tudi v spomeniškem glasilu.

Med najpomembnejša odkritja te vrste sodijo prav gotovo rezultati »arheoloških«  
metod raziskovanja v Stični, v Stari in Škofji Loki.

Najprej v Stični. Poleg barokizirane romanske triladijske bazilike in delov prvotnega samostana okrog križnega hodnika, se je od stare redovne naselbine deloma ohranil še en prostor z romanskimi arhitekturnimi značilnostmi, ki je važen zlasti za rekonstrukcijo obsega prvotnega kompleksa in poteka samostanskega ozidja vsaj na vzhodni in severni strani. Gre za del tako imenovane »vhodne kapele«, ki je stala tik pri vhodu v samostan in ki se v sklopu redovne naselbine v starih listinah imenuje »capella ante portam«  
ali »juxta portam«  
in podobno. Bila je namenjena laikom, ki jim ni bil dovoljen vstop v redovno cerkev in je izgubila svoj pomen, ko se je z omiljenjem redovne strogosti odprla samostanska cerkev tudi za laike (G. Müller: Die Kapelle bei der Klosterpforte, Cist. Chronik 33, 1921, 81).

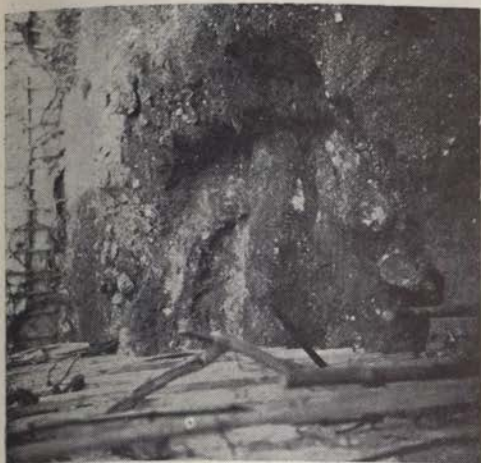
Stiško kapelo je prvi opazil K. Črnologar in jo je v letih 1891 in 1895 omenil tudi v literaturi skupaj z opisom samostanske cerkve (K. Č.: Kloster Sittich, MZK NF XVII, 1891, 232; isti v MMK 1891, 4; isti: Cerkev in samostan v Stični,

IMK V, 1895, 234). Sodil je, da je morala imeti apsido, ki pa so jo podrli zato, da ni motila zunanje samostanske fasade. Opazil je romanska okna in sakralne forme, vendar njene prvotne funkcije ni poznal. V zadnjem času jo je omenil tudi F. Stele (Umetnost od 12. do 16. stol., Zgodovina narodov Jugoslavije, Lj. 1953, 734). Valvasorjev bakrorez Stične (I. W. Valvasor: Die Ehre etc. XI, 530), objavljen v tujih publikacijah (Cistercienser Chronik 7, str. 67 in G. Müller: Vom Cistercienser Orden, Bregenz 1927) pa je bil povod, da so na njem v bližini vhoda v samostan upodobljeno samostojno kapelo s tristranim zaključkom nekateri tuji avtorji smatrali za prvotno stiško vhodno kapelo, tako že omenjeni G. Müller (o. c. str. 81) in po njem celo M. Aubert v svojem velikem delu o cistercijanski arhitekturi v Franciji (M. Aubert: L'architecture cistercienne en France I, Paris 1947, 144 op. 1), kot mi je l. 1953 ljubeznivo sporočil.

Ker torej okrog objekta ni bilo dovolj jasnosti, a je njegov pojav močno zanimiv in so podobne kapele tudi v ostali Evropi le izjemoma ohranjene, je bilo terensko arheološko proučevanje toliko mikavnejše. Najprej je šlo za ugotovitev vzhodnega zaključka za sakralni prostor označene arhitekture. Ker je njena prostornina obrnjena proti vzhodu in je ohranjen romanski polkrožni slavalok v steni, ki tvori danes zunanjo vzhodno fasado v 17. stoletju pozidanega glavnega vhodnega trakta ob potoku in cesti, je kazalo zastaviti lopato tik zunaj ob fasadni steni v vrtu poleg zgornjega stolpa s štukiranim prehodom. Kmalu so se pokazali temelji nekega zidu, ki so se po celotnem izkopu izkazali za substrukcijo polkrožne apsida kot oltarnega prostora naše kapele, ki je s tem tudi v funkciji popolnoma potrjena. Njena največja notranja odprtina je v liniji fasadne stene 2.50 m, globina 1.25 m pri debelini zidu ca 80 cm. Temelj je zidan iz lomljenega apnenca z mnogo peščene malte in je ca 50 cm pod nivojem tal. Iz središča polkroga apsida potekajoči kanal seka zid v jugovzhodni smeri. Če s rekonstruiramo stanje pred pozidavo dvonadstropnega vzhodnega trakta na začetku 17. stoletja, si moramo zamisliti vzdolž potoka od severa proti jugu potekajoče samostansko obzidje, iz katerega sega zraven takrat še edinega vhoda v samostan polkrožna apsida vhodne kapele, ki je orientirana popolnoma točno proti vzhodu. Po pozidavi novega trakta na srednjeveškem obzidju pa bi izstopajoča rom. apsida motila enotno renesančno fasado in so jo zato podrli.

Izredno kratek prostor delno ohranjene ladje kapele, ki je danes baročno obokan, in zlasti še dejstvo, da je gotška freska iz sredine 15. stol. na njeni severni zunanjščini, predstavljajoča stoječega sv. Eligija, ikonografsko nepopolna in torej nedvomno pozneje odrezana, sta kazala na to, da je bila ladja kapele na zahodu skrajšana. Z izkopavanjem se je res pokazal temelj podrte stene, ki sega od sedanje nove fasade še 8.80 m proti zahodu, tu pa tvori pravokoten ogel in zavije proti jugu. Ca 40 cm pod sedanjim nivojem tal je kamnit tlak iz mačjih glav, s katerim so po pozidavi vzhodnega trakta in »stare prelature« tlakovali ves prostor, ko so poprej srednjeveško kapelo občutno skrajšali, ker bi motila skladnost novo pozidane arhitekture. Temelji podrte stene so še ca 15 cm pod tem tlakom in torej ca 55 cm pod sedanjo površino, debeli spodaj 95 cm in grajeni iz obklesanega apnenca, položenega v plasteh, kakršne so pod odpadlim ometom vidne tudi v spodnjem delu še ohranjenega dela severne stene. S temi podatki rekonstruirana je bila kapela znotraj 13.40 m dolga, kar je v primeri z njeno širino nenavadno. Tako sorazmerje talne ploskve bi kljub še vedno polkrožni apsidi kazalo na bližajoče se gotško prostorno občutje in ni izključeno, da imamo opravka s kapelo sv. Pavla, o kateri poroča stiški kronist p. Pavel Pucelj, da je bila posvečena l. 1254 (Idiographia etc., rokopis v ODAS, str. 29) in bi





Stična — izkopani temelji polkrožne apside nekdanje »vhodne kapele«  
(Foto Zadnikar)



Škofja Loka — Kranclj — odkopani zid z urejeno zidavo v plasteh  
(Foto Zadnikar)

se z našimi ugotovitvami lahko dobro skladala tudi opomba, da je bila v njegovem času že podrti (Pucelj je končal Idiographio l. 1719), kar se lahko nanaša na skrajšanje ladje in odstranitev apside v 17. stol.

O izkopavanjih v Stari Loki v Škofji Loki l. 1954 je obsežno poročal že C. Avguštin (Loški razgledi I, Škofja Loka 1954, 107 sq), vendar naj jih omenimo tudi tu, ker gre v obeh primerih za pomembna nova odkritja na področju romanske arhitekture. Zlasti važno je bilo izkopavanje na Kranclju nad loškim gradom, kjer je značilna klobučasta oblika terena dala slutiti, da se v zemlji skriva preživelo in odsluženo delo človeških rok. Poskusni prerez kopastega grička sredi umetno izkopanega jarka je pokazal že koj pod rušo ohranjeno debelo zidovje. Po delnem izkopu severozahodne in jugovzhodne stranice je postalo kmalu jasno, da gre za temelje in spodnje dele neke srednjeveške stavbe na manjši, približno kvadratni talni ploskvi, obdane z obzidjem. Izkopani zidovi stolpaste arhitekture so visoki do 2 m ob povprečni debelini 2.60 m. Nad pravokotnim nizkim podzidkom so grajeni v načinu polnjene zidave iz pravokotno prisekanih kamnov sivega apnenca, večje ogelne klade pa so iz peščenca. Zunanjščina tudi prvotno verjetno ni bila ometana in so bili le stiki kamnov široko zamazani s tankim ometom iz barvastega rečnega peska. Posamezne stene so usmerjene po stranskih straneh neba. Nekako vzporedno z njimi poteka krog in krog v razdalji 5.30—8.40 m obzidje, debelo povprečno 1 m, v enakem načinu gradnje. V severnem oglu je obzidje z zahodne strani rahlo zalomljeno.

Upoštevaljoč dominantno lego izkopanega objekta na hribu nad sotočjem obeh Sor in stikom njunih dolin, od katerih je zlasti po Poljanski vodila v srednjem veku važna prometna pot, nadalje dejstvo, da leži spomenik v središču freisinske zemljiške posesti na Kranjskem, katere temelj so bile zaporedne darovnice krone od l. 973 dalje omenjeni bavarski škofiji, in končno stilne momente v najširšem pomenu besede, od talne ploskve, strukture zidu in urejenega načina gradnje v vodoravnih plasteh obdelanih kamnov, — po vsem tem smemo domnevati, da je izkopana arhitektura, ki je stilno romanska, ostanek visoko-

srednjeveškega stolpastega gradu, ki ga zgodovinski vir že l. 1315 označuje kot starega: »turris antique super castrum« (P. Blaznik: Kolonizacija in kmečko podložništvo na Sorškem polju, Razprave II SAZU, Razred za zgod. in družbene vede, Lj. 1953, 143). Njegov nastanek je zgodovinsko mogoč vsaj od 11. stol. dalje, propadel pa je zelo verjetno v velikem potresu l. 1511. V 14. stol. je bil še obljuden, kakor dokazuje najdba zanimivega bronastega svečnika gotskih oblik omenjenega obdobja.

Že delno odkopana arhitektura se po vseh opisanih momentih uvršča med najzanimivejše spomenike našega romanskega stavbarstva, ki je s profanimi objekti vsaj spomeniško razmeroma slabo zastopano. Njeno pomembnost dviga posebno še dejstvo, da je stolpasti grad propadel v obliki svojega nastanka, da torej vmes ni bil bistveno prezidan, in da se bo časovno kot resen tekmeč približal arhitekturam naših prvih samostanov sredine 12. stoletja, ki so se doslej potegovali za romanski primat, v kolikor jih ne bo celo kar za več desetletij prehitel. O vsem tem bo mogoče kaj več povedala celota, ko bo v letu 1955 spomenik predvidoma popolnoma odkopan.

Podobno je tudi sondiranje terena okrog župne cerkve v Stari Loki, čeprav ni dalo pričakovanih arheoloških rezultatov, prineslo novo odkritje na področju srednjeveške arhitekture. Izkopani temelji zidov ob vhodni lopi sedanje stavbe, ki je nadomestila l. 1863 podrti srednjeveško cerkev, pripadajo namreč slednjim in se dobro ujemajo s tlorisom stare cerkve, ki je skupaj z njenim prečnim in vzdolžnim prerezom ohranjen v Osrednjem državnem arhivu Slovenije. Ob izkopavanju je prišel na dan temelj južne stene stranske ladje cerkve, ki je bila kot triladijska slopna bazilika domala točno vzhodno orientirana in s svojo vzdolžno osjo torej pravokotno postavljena na smer sedanje stavbe. Kot vzhodni zaključek njene južne stranske ladje je bila odkopana poligonalna gotška apsida, sočasna z gotskim prezbiterijem — torej stanje, kot ga kaže ohranjeni tloris. Situacijo tega izkopa in njegov odnos do lege sedanje stavbe ilustrira fotografski posnetek iz line sedanjega zvonika, ki pokaže, da je stala gotška južna apsida tik ob južni stranici sedanjega prvega vzhodnega slopa nove lope sedanje cerkve. Zid je v substrukcijah debel 100 cm. Poleg potrditve pravilnosti historičnega tlorisa pa se je pri izkopavanju pokazal nov moment, ki se ga je dalo na osnovi umetnostno-zgodovinske primerjave le rekonstruirati, a zanj doslej ni bilo dokaza. V gotski apsidi je bil namreč izkopan tudi temelj polkrožne apsida, ki je umaknjena od notranje linije vzhodne stene gotskega zaključka za 120 cm proti zahodu. Ta apsida je s polkrožno obliko formalno romanska in je lahko še istočasna z jedrom l. 1863 podrte cerkve, ki je v triladijski obliki s slopi in že šila stimi arkadami nastala nekje v 13. stoletju. Odkopana polkrožna apsida dobro potrjuje poprej samo domnevano obliko vzhodnega dela cerkve, ki je bila zaključena v isti vrsti s tremi polkrožnimi apsidami in se tako ni oddaljila od drugih triladijskih cerkva romanske dobe v Srednji Evropi, med katere spada z Ljubljano, Mariborom, Ptujem, Mošnjami itd. razen Primorja in Istre v tem času tudi slovensko ozemlje. Taka oblika vzhodnega zaključka je tudi v skladu z odnosi Stare in Škofje Loke do Freisinga, ki pa je opisano triladijsko baziliko obogatil še z vzhodnim zvonikom, postavljenim tik pred srednjo apsido, kar je kot v tem delu Slovenije sicer osamljen motiv vplivalo na nekatere enoladijske podružnice celo v širši loški okolici, da so nad njihovimi gotskimi prezbiteriji postavili zvonike, ki so deloma še ohranjeni (Gosteče), ali pa v vizitacijskih poročilih 17. stoletja arhivsko dokumentirani (Samotorica). Z vsemi temi momenti je zdaj tudi spomeniško dokazan obstoj poznoromanske arhitekture, ki je z got-



Stara Loka — pogled iz zvonika na izkopane temelje gotske in v njej romanske južne apsida stare cerkve (Foto Zadnikar)



Dovže v Mislinjski dolini — odkrito staro okno s štukiranim okvirom (Foto Zadnikar)

skimi in baročnimi prezidavami bila leta 1863 v celoti podrta, časovno pa je navzdol verjetno vzdrževala kontinuiteto s cerkvijo, ki je skupaj z drugimi na loškem ozemlju freisinške posesti omenjena že leta 1074 (F. Kos: *Gradivo III.*, štev. 284).

Romansko obdobje v naši arhitekturi pa so po svoje osvetlili še nekateri manj velikopotezno izvršeni »arheološki« posegi v ohranjene spomenike. Predvsem gre za vrsto zazidanih okenc, ki so po odpretnju pokazala svoj romanski izvor ali vsaj neposredno časovno bližino in tradicijo. Tako me je D. Komelj na osnovi konservatorskih ogledov spomenikov svojega področja ljubeznivo opozoril, da je opaziti v ladji podružnice sv. Miklavža na Taboru pri Grosuplju in cerkvice sv. Primoža na Gradišču nad Želimljami v zunanjem ometu sled majhnih zazidanih oken. Z odbitjem ometa in odstranitvijo materiala, s katerim so okence zazidali, se je na Taboru v južni ladijski steni 2.85 m od njenega zahodnega ogla pokazalo majhno pokončno okence (80 × 30 cm), ki je polkrožno zaključeno in z vseh strani poševno lijakasto vrezano v steno, da je njegova svetlobna odprtina zmanjšana na 40 × 10 cm. Po romanskem načinu je postavljeno značilno zelo visoko v steni, da je njegov polkrožni vrh le 30 cm pod vrhom stene in je tako polica 2.65 m nad tlemi. Ob zunanjem robu poteka okrog okna temno rdeč okvir, iz katerega segajo v okensko ostenje na trikotnikih postavljeni svetlordeči križci. Ta slikarska dekoracija, ki v načinu in tonu ni osamljena, je lahko prvotna, verjetneje pa je plod poznejše gotske obnove, ko je cerkev dobila namesto polkrožne apsida, ki je v tem geografskem prostoru v romanski dobi običajna, sedanji gotski prezbitერიj in je bila tudi figuralno poslikana. Svetlobna odprtina okenca nima posebnega okvira in je kot drugo ostenje izvršena v ometu. Z najdbo tega okenca je romansko jedro taborske podružnice prvič dokumentirano.

Nasprotno pa je odpretnje zazidanega okenca na Gradišču samo potrdilo že poznani romanski izvor tamkajšnje cerkvene ladje, pri kateri je prvotna polkrožna apsida z vizitacijskim poročilom iz leta 1654 kot »Chorus ad modum

medij globi concavus« dobro dokumentirana. Tudi mere ladje, ki jih navaja vizitacija, se ujemajo z obsegom obstoječega ladijskega prostora, kateremu so prav na pobudo vizitatorja ob koncu 17. stol. namesto apside prizidali sedanji prostornejši kvadratni prezbitერიj. Odprto okence je z osjo 4.60 m od zahodnega ogla južne ladijske stene, njegova polica je 2.60 m od tal in polkrožni vrh 110 cm pod vrhom 4.50 m visoke stene. Zunanje mere okenca 80 × 60 cm se z vrezanostjo v steno zmanjšajo na 50 × 20 cm. Vse ostenje je ometano in svetlobna odprtina nima posebnega okvira. Zunanji rob okna obroblja rdeč okvirni pas, v ostenju pa raste z desne strani navzgor naslikana stilizirana vejica, ki se boči preko polkrožnega vrha in končuje spet v levem spodnjem robu police. Ta način dekoracije bi z vegetabilnim motivom morda kazal na poznogotsko obdobje, okence samo pa je po obliki ponoven dokaz romanskega nastanka ladje.

V Šmarju na Dolenjskem, kjer je ohranjena gotško obokana romanska slojna bazilika, je bilo vprašanje prvotnih bazilikalnih oken doslej še popolnoma nepojasnjeno. V bazilikalni steni so na južni strani majhne pravokotne odprtine z leseno preklado, ki jih od znotraj deloma zakriva gotški obok in ki same po sebi stilno niso opredeljive. Medtem ko je vsa stena v lepem plastenju lehnjakovih blokov brez ometa, je okolica teh odprtin grobo ometana. To je dalo slutiti spremembo njihove prvotne oblike in že poskusna odstranitev ometa pod eno teh odprtin je pokazala obris spodnjega dela pokončnega okna, ki se v steno zožuje in je njegov vrh uničen z omenjeno pravokotno odprtino. Polica starega okna je 60 cm nad pobeljenim delom stene, ki je bila pred gotskim obokanjem pod ravnim lesenim stropom ali pa odprtim ostrejšem vidna v stranski ladji. Okno je široko 65 cm in je domnevno doseglo višino 150 cm. Ostenje sestavljajo bloki rezanega lehnjaka kot nadaljevanje enake strukture ostale stene. Na vsaki strani so bila v osi nad arkadami po 4 taka okna, vendar je zadnji zahodni par uničen z vzdavo zvonika, ki je vključen v pravokotni ladijski tloris.

V Dovžah v Mislinjski dolini sta najdba in odkritje zazidanih oken v južni ladijski steni sicer na videz popolnoma nezanimive podružnice sv. Urha slednji dala spomeniško cenovno. V primerni stranski osovjetljava so se v neenakomernem ometu pokazali sledovi zazidanih odprtin, ki so se že po delnem odkritju izkazale za srednjeveška okna. Vzhodni dve sta pokončni, zahodno pa je okroglo s svetlobnim okvirom iz sivoga peščenca, ki ima posnete robove. Okrog oken je v finem ometu izvršen okvir kot imitacija kamnitega. Ta okvir se pri pokončnih dveh oknih nad njunim polkrožnim vrhom trikotno zaključuje in iz vsakega tako nastalega zgornjega ogla raste pecljati list, izvršen v ometu, ki oblikovno spominja na liste v slikanih borduri na zunanjšini prezbitერიja na Gabrški gori v Poljanski dolini in z njimi ne bo daleč od podobno stiliziranega lista, naslikanega na kamnitnem fragmentu iz prve križanske cerkve v Ljubljani. Gre za romansko-gotsko stilno občutje okrog leta 1300, s katerim se dobro veže tudi oblika oken, ki ima pri vzhodnem okencu že rahlo zalomljen vrh, pa lahko tudi slikana dekoracija, ki uporablja na okviru okroglega okenca cikcakasto črto med dvema koncentričnima krogoma v rdeči barvi in končno tudi zidava stene, ki veže rečno kamenje v plasteh z mnogo malte. Odkritje pomeni novo obogatitev tega spomeniškega izredno bogatega predela Slovenije.

Na Planinici nad Jezerom, kjer ima podružnica sv. Tomaža še ohranjeno polkrožno apsidno, je bilo v severni ladijski steni zunaj dobro vidno romansko okence, zelo značilno zloženo iz velikih blokov lehnjaka in je polkrožni vrh izklesan iz enega velikega kosa. Za polico je položena čez širino okna segajoča apnenčeva klada. Po odstranitvi vzdane materiala se je tudi na notranji



Planinica pod Krimom — nezavarovana  
romanska arhitektura počasi propada  
(Foto Zadnikar)



Planinica pod Krimom — romanska  
okence v severni steni ladje  
(Foto Zadnikar)

strani pokazal sestav ostenja, ki je zloženo iz ležečih apnenčevih kosov, vrh pa pokriva tanka plošča tako, da je odprtina znotraj pravokotna. Zunanje mere okenca so  $66 \times 36$  cm, svetlobna odprtina pa se zmanjša na  $42 \times 13$  cm. Vanjo je bil vložen lesen okvir s polkrožnim vrhom, izrezan iz deske tako, da sta se obe polovici ob vrhu stikali. To okence je spet po romanskem načinu v steni zelo visoko postavljeno, komaj 40 cm pod njenim vrhom. Zaradi izredno slabega stanja spomeniškega objekta, ki že več kot desetletje brez strehe kljubuje času, je v polkupoli apside močno odpadel omet, kar pa je pokazalo spet nove momente. Dobro je vidno, da je bil spodnji omet, v katerega je zidar polagal kamne kupolastega oboka, nalozhen na lesen opaž, katerega deske se v odtisu poznajo v tem ometu. Čez ta »konstruktivni« omet je nanescena do 2 cm debela plast močno peščenega ometa, ki je pobeljen in je bil pozneje močno naključvan, da se je nanj bolje prijel zgornji, ca 1 cm debel omet, ki je nosilec slikarije. Od nje je ohranjena samo še sled glave stoječe figure, morda apostola, nad njo je vodoraven rdeč pas, v dnu polkropole pa je ostanek rdečega in rumenega kroga, v katerem je bil verjetno naslikan Kristus. Slikarija je izvršena na belež in spričo dejstva, da se nahaja na najmlajšem ometu, pod katerim je starejši pobeljeni in naključvani omet, nikakor ni prvotna in zelo verjetno tudi ne sega več v romansko dobo, kakor se je doslej mislilo, temveč je lahko nastala v sklopu večjih predelav in prezidav (okna, zvonik) v 17. stol., ko so neravne srednjeveške površine znotraj samo pobeljenih sten znova ometali in zgladili, kar so na zunanjsčini dosegli z značilnim baročnim oblaganjem sten z ometano strešno opeko. — Zaradi svoje arhitekture, ki je v romanski obliki z značilno »kranjsko« polkrožno romansko apsidno še popolnoma ohranjena in ki se izraža s konstruktivnimi posebnostmi grajenja prvotnih okenskih odprtín, bi stavba zaslužila, da jo vsaj z napravo strehe rešimo propada.

Medtem ko so v vseh opisanih primerih na novo odkrita okna dokazala vsaj še delni obstoj romanske arhitekture, pa je n. pr. odkrivanje gotskih stenskih slikarij v notranjsčini romanske cerkve v Hrastovlju dalo drugačen rezultat.

Okence v obliki križa, ki odpira pogled iz prostora pod zvonikom v ladjo in ki bi bilo formalno že samo po sebi in zlasti še v primerjavi s podobnimi okenci v Zgornji Dragi, v Turnišču itd. lahko romansko, se je po odkritju slikarij izkazalo za pozneje prebito, ker je uničilo gotske slikarije iz konca 15. stol v svoji neposredni bližini.

In še Prem. Gre za grad na okljuku notranjske Reke, ki se v virih posredno omenja že na začetku 13. stol. (leta 1213 nastopa v neki oglejski listini »Udo de Prem« — Gr. V št. 213, leta 1234 pa se omenja Henrik iz Prema — Gr. V št. 617). Čeprav celotna arhitektura še ni podrobno preiskana, je že pri bežnem pregledu vzbudil pozornost pritlični prostor, ki s svojim obokom dokazuje, da je vsaj del gradu ohranjen še iz časa, ko ga omenjene listine prvič posredno arhivalno izpričujejo. V tem prostoru je ohranjen križni obok z rebri iz lehnjaka, ki imajo kvadratni profil 25 × 25 cm s posnetimi robovi. Križajo se brez sklepnika in je obok s temi posebnostmi stilno in tudi časovno soroden značilnim obokom v poznoromanskih arhitekturah prve polovice 13. stol., ki se geografsko vežejo na ozemlje takratnega laškega gospodstva pod Babenberžani z domnevnima izhodiščema teh arhitektur v Jurkloštru in v Laškem. Pri našem oboku je romansko občutje, ki se izraža v skoraj kvadratnih obočnih polah, v profilu reber, njih nepoudarjenem križanju in končno tudi v gradivu, ki je za romansko dobo značilni lehnjak, motilo edino to, da so se rebra v kotih in združena v simetralah stranskih sten podaljševala neprekinjeno do tal in prehajala v opečni tlak. Ta moment je bil z romanskim občutjem tako v opreki, da ni bilo nobeno presenečenje, ko se je že po nekaj udarcih s kladivom pokazalo, da so kamnita rebra, ki so prvotno bodisi na konzoli ali brez nje solnela na steni, v nerazumevanju romanske konstrukcije v novejšem času podaljšali do tal z opeko in vse skupaj ometali in dekorativno črno-belo poslikali. Šele prihodnja raziskavanja bodo pokazala, če je bil prostor, ki je danes menavadno nizek, ob tej predelavi tudi nasut in morda se bo potem laže pojasnila njegova prvotna funkcija.

Tako bi s podobnimi ugotovitvami, ki bi jih prinesle s seboj arheološke metode terenskih proučevanj, lahko napolnili še vrsto strani. Že samo odpiranje še vedno zazidanih starih oken in portalov, ki so se pokazali ob študiju naših romanskih spomenikov, bi bilo hvaležno delo za več delovnih sezon. Potem bi bil marsikateri za romanskega proglašeni spomenik trdneje dokumentiran, pa tudi marsikakšnega bi morali verjetno za vedno črtati iz seznama spomenikov naše romanske arhitekture.

## Za pravilno obravnavo ometa na arhitekturnih spomenikih

Marijan Mušič

Vkljub izkušnjam in spoznanjem na našem in tujem konservatorskem terenu zadnjih dvajset let, se vsepovsod, posebno pa na najboljčutljivejšem področju ljubljanskega spomeniškega varstva, pojavlja iznova pogrešno obravnavanje ometa na arhitekturnih spomenikih. S temi nepravilnimi posegi se uničujejo spomeniške in estetske vrednote, obenem pa se po nepotrebnem večajo stroški zaradi prekomerne uporabe gradiva, a še posebno se bodo ti stroški množili, ko bo kasneje treba takšen neustrezen omet odstraniti in ga nadomestiti s pravnim.

Na tem mestu priobčeno dokumentarno gradivo se nanaša na Ljubljano in obravnava konservatorske intervencije, ki so bile izvršene večidel v preteklem letu. Ker postanejo posledice lahko usodne v nadaljnji praksi in se bodo nujno pričele odtod kazati tudi na drugih arhitekturnih spomenikih in zaščitenih naselbinskih ambientih v naši domovini, zato je več ko utemeljeno opozorilo in je potreben napotek za bodoče delo.

Glede neometanih in ometanih arhitekturnih spomenikov se je pri nas pojavila zmeda, odkar čestokrat brez vsakršne utemeljitve odstranjujemo prvotni omet in obravnavamo zid kot dokončni arhitekturni in likovni element, z razgaljeno strukturo in z nanovo dodanim stičenjem (fugiranjem). To je sicer lahko v gotovih primerih utemeljeno:

1. če je dan poudarek težnji po arheološki ponazoritvi razvojnih razdobj, ki so se zanimivo pokazala v strukturi zidu in so ti sledovi takó pomembni, da bi jih bilo škoda znova prekriti; v tem primeru se raje odločimo za delno oškodovanje na enoten vtis uglašene arhitekture, vendar je to dopustno le pri bolj ali manj povprečni vrednosti spomenika in se nikakor ne sme uveljaviti pri najboljših primerkih;

2. če je v gotovih primerih dan poudarek širšim kompozicijskim vidikom, predvsem v urbanističnih ansamblih, a tudi tu le na anonimnih in po umetnostni vrednosti manj pomembnih organizmih;

3. če posegamo v pokrajine, ki mejé na obmorsko področje in odkrivamo značilnosti, ki so se v določenih stilnih razdobjih uveljavile pod okrepljenimi vplivi mediteranske arhitekture, a jih je kasnejši čas s prevladujočimi vplivi s severa zabrisal in jim odvzel prvotno jasnost in trdoto. V tej zvezi je potrebno krajše načelno razmotrivanje.

Omet je zaščitni sloj, ki varuje konstrukcije in izolira uporabne prostore, hkrati pa dopolnjuje lepotni poudarek, ki ga ni mogla dati estetsko nezadovoljiva struktura zidu. Uporabljen je bil torej v historičnih arhitekturnih razdobjih povsod tam, kjer so bile konstrukcije grajene iz neodpornega gradiva ali pa ni struktura zidanih konstrukcij dosegla želenega lepotenega učinka. Pri tem pa je seveda sodelovalo več činiteljev, med njimi oba najvažnejša, ki ju odrejajo talni in podnebni pogoji. Naj navedem le nekaj primerov, dasi bi bilo zanimivo o tem podrobneje razpravljati.

Do malega vse arhitekture orienta so gradile prvenstveno iz čerpiča in opeke; neodporno in oblikovno neizrazito gradivo so prekrivali z ometom in raznimi oblogami. Tudi arhaična grška arhitektura je zid iz čerpiča in lomljenca oblagala s klesancem, lesene in strukturno neizrazite kamnitne konstrukcije h koncu 7. in v začetku 6. stoletja pa s keramično oblogo. Te tehnike so se posluževali tudi Etruščani. Tudi uporaba ometa (apneno vezilo se prvič pojavi v stari perzijski arhitekturi) kaže na dobo, ko Grki še niso obvladali skrbne obdelave kamna. Kadar so uporabljali travertin (Paestum) ali grobozrnati apnenec (Agrigent), so ga oblagali s štukom in so ga potem poslikali. Neometan je ostal edinole marmor. Prav tako so ravnali tudi Rimljani v dobi republike; prevlekli so konstrukcije, ki so jih gradili iz grobo zrnatega ali luknjičastega kamna, s štukom. V imperialni dobi, ko so se prvenstveno posluževali konkretije (rimski beton), so zunanje površine zidov oblagali z marmornimi ploščami, v njih pa so posneli konstruktivno zvezo zidov in pilastrsko arhitekturno členitev, notranje površine zidov pa so oblagali z raznobarvnim marmorom, v skromnejših primerih pa so stene ometavali in slikali. Srednjeveška arhitektura je gradila iz lokalnega kamnitnega gradiva, ki je bil ponekod dober, drugod zopet neodporen in estetsko nezadovoljiv. Zid romanskih stavb teži za videzom velikega, grajen je na vidnih površinah z vestno obdelanimi kladami, medtem ko je jedro kon-



Baročno okno je utonilo v debelem sloju fasadnega ometa, ki mu je na zgornjem delu zmalčilo arhitekturno značilnost; pa tudi omet sam je spomeniško varstveno nesprejemljiv, ker je podan v sodobni tehniki tako imenovanega umetnega ometa (terra nuova). (S pročelja Zoisovega dvorca v Ljubljani, obnovljenega leta 1938)

strukcij amorfno (polnilni zid). S preosnovno statično določenih konstrukcij v dinamično zasnovane konstrukcije obočnega skeleta v arhitekturi visokega srednjega veka (gotika), se preobrazi tudi konstrukcija zidu. Poprejšnji romanski zid, ki le povzema videz monumentalnosti, se v svojem prerezu in izgledu bistveno spremeni. Vezni sloj nima več le-te vloge, da povezuje gradivo, ampak odslej prenaša in uravnava pritiske, ki so se nujno pojavili v vezanem konstruktivnem sistemu skeletnih konstrukcij. Zato postane zid tudi v jedru homogen in celó skrbneje zidan kot na zunanjščini. Prvotna smerna zidava se preobrazi v vezno. Zato pa tudi nima v večini primerov zid gotskih stavb na zunanjščini več onega monumentalnega izraza, kakršnega podaja v romaniki večji format pravokotnih klad in stroga vodoravna slojevitost, dasi je v celoti sedaj bolje in skrbneje konstruiran. Medtem ko je v romaniki v večini primerov omet nepotreben, pa postane pri gotskih konstrukcijah pogostnejši. Ves čas razvoja arhitekture se krepí tudi načelo ekonomije glede gradiva, transporta in gradbenih postopkov. V renesanci je izveden prehod iz kamnitnih v opečne konstrukcije; te pa je potrebno na vidnih površinah oblagati. Na zunanjščini prvenstveno s kamnitnimi oblogami, v notranjščini pa z različnimi ometi in inkrustacijami. Zid razpade v konstruktivno jedro in oblogo, ki ga varuje in monumentalizira. V baroku prihaja še bolj do izraza gospodarstveni vidik, a sočasno se krepí tudi težnja po plastičnosti arhitekturnega izraza, ki le še povzema prvotne konstruktivne oblike in jih podaja v imitacijah, pri čemer pa še vedno ostaja videz tektonske gradnje; prvobitne oblike, ki so bile doslej tesno vezane na konstruktivno osnovo, so odslej podane le še v oblogah, prvenstveno pa v ometih.

In pri nas? Morfološko in klimatsko takó raznolika dežela je na križišču in stikališču vplivnih področij izoblikovala tudi glede konstrukcij samostojne enote, ki jih je mogoče v glavnem opredeliti na obmorska in celinska področja. V obmorskem področju, ki je tudi v arhitekturnem pogledu le del velikega mediteranskega bazena, je osnovno gradivo dober lokalni apnenec in se je v posebnih talnih in podnebnih pogojih izoblikovala značilna arhitektura v kamnitni gradnji, ki prevladuje in pušča v manjšini uporabo ometa. Nasprotno pa prevladujejo v celinskih področjih ometane zgradbe in so povsem kamnitne le slabše zastopane. Kamnitna arhitektura je vezana na odporno in zdravo kamnitno gradivo, pa še to le v gotovih stilnih razdobjih. Medtem ko prevladuje v romaniki čista kamnitna gradnja, pa se v gotiki javlja le še v izjemnih primerih, kadar je bil pri gradnji uporabljen dober kamen, predvsem apnenec in so se prekó zidarjev uveljavili vplivi gradbene tehnike iz obmorskih področij. V renesansi in baroku je kamen kot arhitekturni element reduciran na arhitekturne detajle portalov, okenskih okvirov, konzol in šivanih oglov, sicer pa prevladuje



Na tem primeru je več napačnih posegov: a) omet pročelja je enako kakor pri prejšnjem primeru predebel in napačno podan v sodobni tehniki ometa. Posledica tega je neorganska povezava s poznogotskim portalom, ki je utonil v ometu; b) obroba ometa na gotskem portalu je v opreki z njegovo oblikovno značilnostjo; c) zastičeni (fugirani) podstavek je tuj element v celotni kompoziciji; č) nadaljevanje podstavka v temnejši tonaciji v obsegu zazidane odprtine portala je nesprijemljivo; d) pilaster je napačno obnovljen v umetnem kamnu, ki je v tem primeru tuj element. (S pročelja dvoriščne arhitekture v Škofijskem dvorcu v Ljubljani, ki je bila obnovljena leta 1954)



omet nele kot varovalni sloj, ampak tudi kot izraziti oblikovalni element, ki ga oživljajo plastični motivi pilastrov, lizen, rustike, vencev ipd.

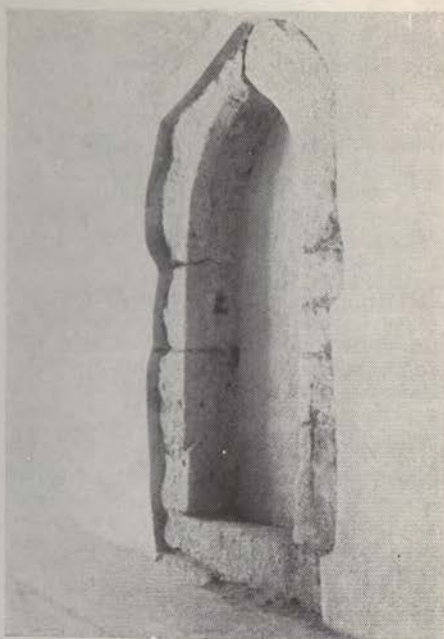
Omet na arhitekturnih spomenikih je bil v vseh stilnih razdobjih vselej apnen in tenak. Zanj je bilo uporabljeno čisto, belo, skrbno gašeno in dobro uležano staro apno, ki je kot glavna sestavina ometa tanko prekrivala konstrukcije in se nanje vsepovsod v enaki debelini prilagajala. Skozenj je rahlo prosevala struktura konstrukcij. Dobro se je prilagodil kamnitnim površinam, ki so ostale vidne in ni nikjer izstopal iz osnovne ravnine.

Praktičnega spomeniškega varstva si ne moremo zamisliti brez dobrega, starega uležanega apna. Tega danes skoraj ni mogoče nikjer dobiti in se tudi v spomeniškem varstvu žal vsepovsod uporablja sveže gašeno apno, čeprav bi moralo biti pred uporabo že najmanj 2 leti uležano. Vsaktero historično naselje in večji spomeniški objekt bi morala imeti v neposredni bližini zadostno množino starega uležanega apna. Dr. Pfister<sup>1</sup> priporoča, da bi si naj vsaktero mesto, ki ima v svojem sestavu obilico arhitekturnih spomenikov oskrbelo najmanj dve večji apneni jami, od katerih ena bi se uporabljala, a druga počivala. Za naše potrebe, ki jih narekuje iz preteklosti podedovano, prilično zanemarjeno stanje našega spomeniškega patrimonija, bi bilo vsekakor potrebnih več takšnih jam. Vsaka apnena jama naj bi imela 10 m<sup>2</sup> površine (4 × 2,5 m), pri čemer ustreza vsaki dm višine 1 m<sup>3</sup> apna. Jame naj bi bile zidane ali betonirane, ker se v nasprotnem primeru ne bi v njih zadržavala voda in bi se apno prezgodaj osušilo. Pravtako bi bilo treba obvarovati uležano apno v jami pred zmrzovanjem, zato bi morale biti jame čez zimo prekrte z lesenim pokrovom iz brun, nad njim pa bi morali nasuti 30—50 cm visoko peska ali slame. Posebno skrb zahteva ga-

<sup>1</sup> Praktische Denkmalpflege, München 1941



Na tem detajlu so še bolj opazne pogrške, ki so bile obravnavane v prejšnjem primeru. Dobro je posebno opazno neustrezno zastičenje zidnega podstavka, v katerem so poedini kamni nestruktivno podani in plavajo v cementnem vezilu. (S pročelja dvoriščne arhitekture v Skofjiskem dvorcu v Ljubljani, ki je bila obnovljena leta 1954)



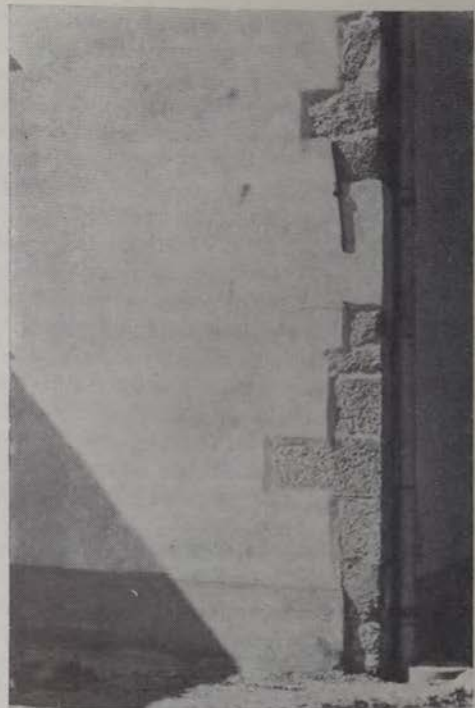
Posledica nepravilne obravnave ometa v tem občutljivem primeru odkritega gotskega portala je ta, v vsakem primeru odklonilna rešitev. Na gotškem portalu je namreč ohranjen prvotni tanki omet, ki je bil v času barokizacije naključvan. Novi omet bi se moral prilagoditi v prav takšni tanki izvedbi prvotnemu in spremljati s svojim notranjim obrisom portalovo odprtino, toliko bolj, ker je sled tega obrisa še ohranjena in je dobro vidna na levi strani šilastoločnega zaključka. (Iz veže meščanske hiše na Starem trgu v Ljubljani, ki je bila obnovljena leta 1954)

šenje in uležanje apna. Vse te podrobnosti, ki so nujno potrebne in da o njih vemo v praktičnem spomeniškem varstvu, so žal pozabljene, zato bi bilo treba vse te postopke nanovo oživiti in priučiti za takšna dela nekaj zidarjev in fasaderjev. Prostor ne dopušča, da bi opisal podrobno vse postopke, a bi bilo vsekakor dobro, da bi Zavod za spomeniško varstvo izdal poleg drugih tudi te napotke v posebni, poljudno pisani brošuri, ki naj bi obsegala vsa važna in za naše potrebe specifična poglavja iz praktičnega spomeniškega varstva.

Historična tehnika apnenega ometa je poznala tudi postopek, ki je šel kot marsikaj v pozabo, namreč, da so še sveži apneni omet napojili z apnenim mlekom. Na ta način je nastala tanka apnena freskantska kožica, ki je varovala trdnost ometa in je dala idelno osnovo za preslikanje. Skratka, apnu je treba zopet vrniti sloves, ki ga je izgubil, odkar so se začeli uporabljati novi, umetni materiali, predvsem cement in so tehnike v apnu postopoma degenerirale. Za praktično spomeniško varstvo pa vemo, da je vse, karkoli ukrepamo pri ometih na historičnih spomenikih v smislu novih tehničnih predpisov, neustrezno in da je dobro edinole to, kar je drugod sicer že zastarelo, a v tem občutljivem po-



Napačna obravnava ometa je dovedla do pohabljenja spomeniške arhitekture. Površina ometa je zravnana in mrtva, za njo ni čutiti zidu, a posebno neustrezna je obravnava »šivanega« oгла. (Codellijev grad v Ljubljani, obnovljen leta 1954)



Podrobnost »šivanega« oгла dovolj zgovorno ponazaruje v osnovi in podrobnostih napačno obravnavo ometa na tem arhitekturnem spomeniku

dročju skoraj tako staro kot zidanje sploh. Obuditi moramo torej pozabljene izkušnje; te pa soglašajo celó s tistimi napotki, ki jih dajeta v svojih dragocenih, vse preveč pozabljenih traktatih, Plinij in posebno Vitruvij.

Ker ne poznamo več neoporečne priprave apnenega ometa in nismo več občutljivi za prednosti dobro uležanega apna, zato se iz neke komoditete zatekamo k cementu in si pomagamo v najboljšem primeru s tako imenovanim podaljšanim ometom, če ne sploh le s cementnim ometom. Cement pa ima poleg drugega tudi to hibo, da povzroča nenehno propadanje historičnih konstrukcij, posebno tistih, ki so grajene iz manj odpornega gradiva. Mariborska stolnica je dobila svojčas cementni omet na zunanjščini, ki je prekril zidovje, grajeno pretežno iz peščencev. Omet je sčasoma razpokal, na gotovih mestih je odstopil, ponekod je celó odpadel, a ne sam, marveč z deli peščenca vred. Ko smo pred vojno pregledali kritično stanje, smo se nujno morali odločiti, da ves omet odstranimo in ga nadomestimo s tankim, apnenim. Pri tem smo ugotovili, da je cementni omet med vezanjem oddal vodo suhemu peščencu, a ko je zvezal in otrdel, je zaprta vlaga postopoma razkrajala konstrukcije in je zaradi tega razkroja pričel pokati in odpadati omet; odpadel pa ni le sam, marveč je potegnil s seboj tudi vrhnje dele peščenca, ki jih je cementni omet neločljivo pritegnil.

Druga hiba novodobnih ometov, ki jo opažamo danes vsepovsod na našem spomeniškem terenu pa je ta, da izravnavamo ne povsem ravne in često od

deformacij izbokle zidne površine. Posledica tega je, da se ponekod odebeli omet tudi za 20 cm in več in s tem izzove nesoglasje pri stiku s kamnitimi arhitekturnimi detajli, ki se znajdejo globoko za ravnino ometa. Eden izmed osnovnih pogojev je, da je sloj ometa vsepovsod enako tenak in da občutljivo spremlja zid v vseh neravnostih. Posledica nepravilne obravnave ometane površine je lahko katastrofalna. O tem nas prepričajo že sami ljubljanski primeri, od zunanjščine Zoisovega dvorca počeni, ki je bila obnovljena pred vojno do zadnjih realizacij na pročeljih Codellijevega gradu, v dvorišču Škofijskega dvorca in drugod. Oglejmo si otipljiv primer nepravilne obravnave, ko želimo v ometani površini odkriti starejši, morda srednjeveški arhitekturni člen, postavim, nek gotski portal, ki je prišel na svetlo med obnovitvenimi deli ali pa je preostal v prvotni funkcionalni uporabi po veliki baročni preosnovi, ki je vključila v svoj sestav srednjeveške masivne konstrukcije. Ravnina gotških konstrukcij je za več centimetrov odmaknjena za novi omet. Posledica tega? Gotski portal je dobil obrobo ometa, ki spremlja poedine kamne portala in podaja nenavaden obris, ki ga ni historična arhitektura nikdar imela. V takšnem primeru je edino pravilno, da s tankim, pa tudi, če treba, z najtanjšim ometom povsem vskladimo gotške arhitekture; stik pa mora vselej potekati vzporedno k notranjemu robu portala. V izjemnih primerih, če je to utemeljeno, lahko obravnavamo zid brez ometa; tedaj je seveda celotna struktura kamnitne gradnje anatomsko prepričljivo podana.

Neustrezen, novodoben omet pa ni nesprijemljiv le zaradi teh detajlov, marveč je z njim uničena spomeniška vrednost arhitekture v celoti. Takšen omet je sicer tehnično lahko neoporečen, a je v spomeniškem varstvu mrtev zaradi svoje eksaktnosti površin, ki je vsiljena rahlo vzvalovljeni površini zidov in zaradi hermetske skorje, ki ne dopušča, da bi za njo zaslutili žilavost dragocene in pristne strukture. Toliko huje pa je še, če je takšen omet na svoji površini grebén, ostrgan v smislu novodobne obravnave tako imenovanih žlahtnih ometov (terra nuova) in ni h koncu obeljen ali toniran. Skratka: Arhitekturni spomeniki minulih dob ne smejo biti obnovljeni z novodobnimi ometi, pa tudi prvotni omet ne sme biti brez globlje utemeljitve z njih odstranjen vse do anatomske površine zidu. Omet ne sme biti debel, ali celó v večjih plasteh nanesen in kruto zravnán, ampak mora biti čim tanjši in povsod enako prilagojen zidnim površinam; predpogoj pa je, da ej vselej prirejen iz dobro uležanega apna. Arhitekturnim spomenikom ne smemo dodajati novodobnih ometov, ne smemo pa tudi iz starih razvalin delati nove.

Vprašanje beleža in tonacije, skratka poslikanja arhitekturnih spomenikov pa odpira nov, zelo važen problem, ki bo obravnavan v eni izmed naslednjih številčk, ker se tudi glede tega na našem spomeniško varstvenem terenu mnogo in grdo greši.

## Konservatorske fotografske metode

Marijan Vidmar

Pričujoči spis ima namen, v poglavitnih potezah pokazati praktično uporabo in vrednost raznih fotografskih načinov pri preiskavi umetnostnozgodovinskega gradiva. Spodnja izvajanja se omejujejo zgolj na štiri najpomembnejše konservatorske fotografske načine, in sicer infrardečo, ultravioleto, fluorescenčno in röntgensko fotografijo, ki pri nas še niso v uporabi, bodo pa postale sčasoma nepogrešljive. S pomočjo Narodne galerije v Ljubljani, Tehniškega muzeja Slove-

deformacij izbokle zidne površine. Posledica tega je, da se ponekod odebeli omet tudi za 20 cm in več in s tem izzove nesoglasje pri stiku s kamnitimi arhitekturnimi detajli, ki se znajdejo globoko za ravnino ometa. Eden izmed osnovnih pogojev je, da je sloj ometa vsepovsod enako tenak in da občutljivo spremlja zid v vseh neravnostih. Posledica nepravilne obravnave ometane površine je lahko katastrofalna. O tem nas prepričajo že sami ljubljanski primeri, od zunanjščine Zoisovega dvorca počeni, ki je bila obnovljena pred vojno do zadnjih realizacij na pročeljih Codellijevega gradu, v dvorišču Škofijskega dvorca in drugod. Oglejmo si otipljiv primer nepravilne obravnave, ko želimo v ometani površini odkriti starejši, morda srednjeveški arhitekturni člen, postavim, nek gotski portal, ki je prišel na svetlo med obnovitvenimi deli ali pa je preostal v prvotni funkcionalni uporabi po veliki baročni preosnovi, ki je vključila v svoj sestav srednjeveške masivne konstrukcije. Ravnina gotških konstrukcij je za več centimetrov odmaknjena za novi omet. Posledica tega? Gotski portal je dobil obrobo ometa, ki spremlja poedine kamne portala in podaja nenavaden obris, ki ga ni historična arhitektura nikdar imela. V takšnem primeru je edino pravilno, da s tankim, pa tudi, če treba, z najtanjšim ometom povsem vskladimo gotške arhitekture; stik pa mora vselej potekati vzporedno k notranjemu robu portala. V izjemnih primerih, če je to utemeljeno, lahko obravnavamo zid brez ometa; tedaj je seveda celotna struktura kamnitne gradnje anatomsko prepričljivo podana.

Neustrezen, novodoben omet pa ni nesprijemljiv le zaradi teh detajlov, marveč je z njim uničena spomeniška vrednost arhitekture v celoti. Takšen omet je sicer tehnično lahko neoporečen, a je v spomeniškem varstvu mrtev zaradi svoje eksaktnosti površin, ki je vsiljena rahlo vzvalovljeni površini zidov in zaradi hermetske skorje, ki ne dopušča, da bi za njo zaslutili žilavost dragocene in pristne strukture. Toliko huje pa je še, če je takšen omet na svoji površini grebén, ostrgan v smislu novodobne obravnave tako imenovanih žlahtnih ometov (terra nuova) in ni h koncu obeljen ali toniran. Skratka: Arhitekturni spomeniki minulih dob ne smejo biti obnovljeni z novodobnimi ometi, pa tudi prvotni omet ne sme biti brez globlje utemeljitve z njih odstranjen vse do anatomske površine zidu. Omet ne sme biti debel, ali celó v večjih plasteh nanesen in kruto zravnán, ampak mora biti čim tanjši in povsod enako prilagojen zidnim površinam; predpogoj pa je, da ej vselej prirejen iz dobro uležanega apna. Arhitekturnim spomenikom ne smemo dodajati novodobnih ometov, ne smemo pa tudi iz starih razvalin delati nove.

Vprašanje beleža in tonacije, skratka poslikanja arhitekturnih spomenikov pa odpira nov, zelo važen problem, ki bo obravnavan v eni izmed naslednjih številčk, ker se tudi glede tega na našem spomeniško varstvenem terenu mnogo in grdo greši.

## Konservatorske fotografske metode

Marijan Vidmar

Pričujoči spis ima namen, v poglavitnih potezah pokazati praktično uporabo in vrednost raznih fotografskih načinov pri preiskavi umetnostnozgodovinskega gradiva. Spodnja izvajanja se omejujejo zgolj na štiri najpomembnejše konservatorske fotografske načine, in sicer infrardečo, ultravioleto, fluorescenčno in röntgensko fotografijo, ki pri nas še niso v uporabi, bodo pa postale sčasoma nepogrešljive. S pomočjo Narodne galerije v Ljubljani, Tehniškega muzeja Slove-

nije in Zavoda za spomeniško varstvo LRS smo uspešno opravili nekaj zadevnih preiskav domačega umetnostnozgodovinskega gradiva, ki pa zaradi svoje pomembnosti terjajo posebno objavo in jih zato pričujoči spis ne upošteva.

R. Mancija je l. 1936 v svoji knjigi »L'esame scientifico delle opere d'arte ed il loro restauro« poleg raznih mikroskopskih in kemijskih metod obdelal tudi štiri poglobitve fotografije: infrardečo, ultravioletno, fluorescenčno in röntgensko, ki so se pri smotrnem konservatorskem delu izkazale kot nepogrešljive. Isto snov je l. 1941 obravnaval S. Keck v Brooklyn Museum Journal, v razpravi »The technical examination of paintings«. Infrardečo fotografijo je podrobno opisal M. Plotnikov v svojem delu »Infracrvena fotografija i njena primjena« (1946). P. W. Danckwortt je l. 1940 v svoji knjigi z naslovom »Luminescenz-analyse im filtrierten ultravioletten Licht« obdelal ultravioletno osvetljevanje in s tem zvezane pojave.

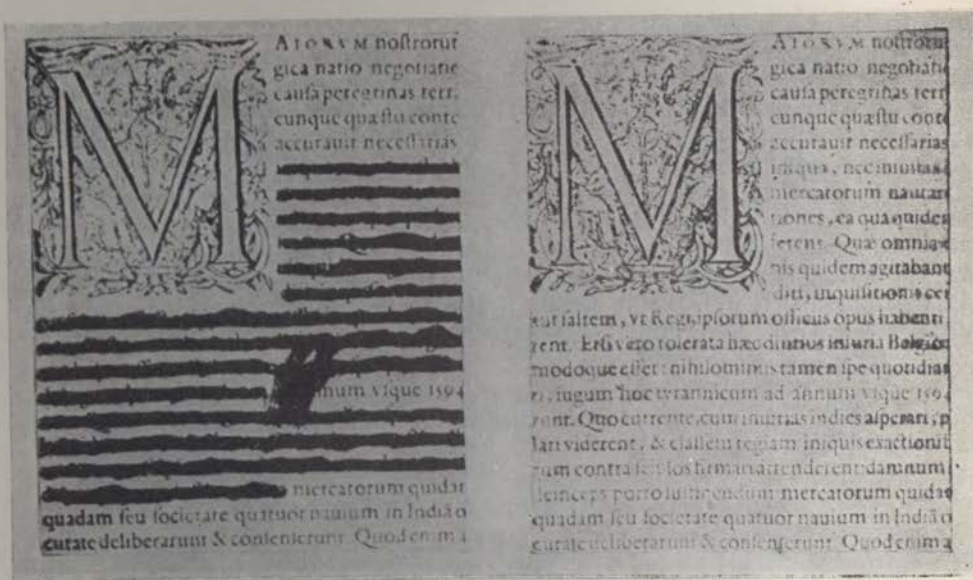
Poleg praktičnih rezultatov teh štirih vrst fotografij bomo povsod opisali tudi tehničen postopek in fizikalne lastnosti, kar šteujemo zaradi lažjega umevanja za neogibno potrebno.

### INFRARDEČA FOTOGRAFIJA

Infrardeči žarki so na lestvici elektromagnetskih valovanj takoj za vidnimi žarki, tam kjer postanejo rdeči žarki za nas nevidni. Njihovo območje je od 700 milimikronov do 500 mikronov, vendar jih uporabljamo za fotografiranje najpogosteje na valovni dolžini 1100 milimikrona. Infrardeče žarke lahko imenujemo tudi ultrardeče ali toplotne, čeprav ta dva izraza nista tako pogosta.

Pri vsakem fotografiranju potrebujemo izvor svetlobe, ki je specifična za vsako vrsto fotografije. Pri infrardeči fotografiji potrebujemo izvor infrardeče svetlobe oz. žarkov, za kar pridejo v poštev vsa tako imenovana toplotna svetila. Toplotna svetila pa so tista svetila, ki pri določeni stopnji segrevanja prično oddajati žarke, ki delujejo na fotografsko emulzijo. Prava toplotna svetila so sonce, razne električne žarnice, acetilenski plamen, goreča magnezija, staljene kovine itd. V razliko od toplotnih poznamo še luminescenčna svetila, ki pa oddajajo žarke neodvisno od temperaturnih sprememb, kot n. pr. fluorescenca in fosforescenca.

Tehnika infrardeče fotografije je precej preprosta. Lahko uporabimo katerikoli fotoaparāt, n. pr. Leica, Contax ali Roleiflex. Film oz. plošča pa ne smeta biti navadna ortohromatska ali panhromatska, ampak posebna, izredno občutljiva za infrardeče žarke. Znana pa je predirnost infrardečih žarkov skozi les, ebonit ali kožo in se moramo zato ogibati lesenih in ebonitnih škatlic za filme ali kožnatih mehov pri aparatu. Fotografska emulzija pa ni občutljiva samo za infrardeče žarke, ampak tudi za žarke drugih valovnih dolžin, n. pr. modre ali zelene. Temu se izognemo na ta način, da namestimo pred objektiv rdeč ali črn filter, ki propušta samo infrardeče žarke, vse ostale pa vsrka.<sup>1</sup> Čas eksponiranja je malo daljši kot pri navadni fotografiji, vendar nam ne bo delal pregelavic, saj so za infrardeče filme in filtre izdelane ustrezne tabele.<sup>2</sup> Zaradi kromatske aberacije, pojava, ko pri aparatu žarišče infrardečih žarkov ni v žarišču vidnih žarkov, ki nastane zaradi različnega odklona žarkov skozi lečo, moramo popraviti naravnavanje ostrine. To ni težko in nam mora uspeli po nekaj poskusih. Lahko pa tudi uporabljamo posebne leče za infrardeče fotografiranje, ki pa spet niso uporabne za navadno fotografijo. S posebnimi resenzibilizatorji lahko povečamo občutljivost negativnega materiala (n. pr. s kryptocianinom ali neocianinom). Ves postopek resenzibilizacije moramo opraviti v ohlajenem prostoru. Tudi plošče moramo hraniti na hladnem, ker toplota lahko učinkuje na



Sl. 1. — levo: navadna fotografija, desno: infrardeča fotografija

emulzijo v taki meri, da postane negativni material za fotografiranje povsem neuporaben.

Praktična vrednost infrardečih žarkov je ta, da imajo drugačne lastnosti kot vidni žarki, in sicer:

1. Na površini imajo drugačno absorbcijo oz. refleksijo in zaradi tega nastane tudi drugačna reprodukcija tonov.

2. Nekatera telesa propuščajo te žarke, n. pr. les, papir in koža.

3. Ti žarki se v nekaterih telesih razpršujejo.

Način fotografiranja pa je dvojen:

1. Infrardeča fotografija površine.

2. Infrardeča fotografija s presvetljevanjem.

Pri prvem načinu imamo izvor infrardeče svetlobe pred predmetom, tako da osvetljujemo od spredaj oz. od strani in fotografiramo tako osvetljeno telo.

Pri drugem načinu pa je izvor infrardeče svetlobe za predmetom, ki ga hočemo fotografirati, in učinkujejo na fotografsko emulzijo le tisti žarki, ki prodro skozi predmet.

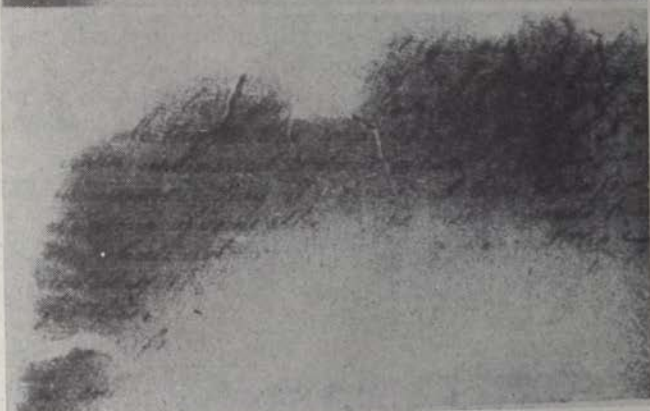
Pri manjših predmetih lahko položimo fotografsko ploščo kar na predmet, čemur pravimo kontaktno kopiranje, večje predmete pa moramo fotografirati iz primerne razdalje, pri čemer moramo vsekakor preprečiti vpad žarkov od strani. Treba pa je omeniti, da ne moremo govoriti o raznih tonih infrardeče barve, ker je za nas nevidna. Lahko rečemo le, da nekateri predmeti te žarke bolj ali manj odbijajo ali propuščajo.<sup>3</sup>

Glede praktične uporabe infrardečih žarkov pri preiskavi slik naj najprej omenimo zmožnost teh žarkov, da prodro skozi vrhajo plast slike in nam osvetlejo oz. pokažejo za naše oko popolnoma nevidne stvari. Potemneli firneži ali druge tenke površinske plasti ne pomenijo nobene ovire. Jasno je, da je to pri skrbni preiskavi slik kar najbolj važno, saj lahko tako dobimo odgovor na marsikatero, drugače nerešljivo vprašanje. Lahko opazimo predhodne risbe s svinčnikom, razne točke in označbe, ki so bile važne za orientacijo pri kopiranju, odtenke

Sl. 2. — zgoraj:  
navadna fotografija,



spodaj: infrardeča  
fotografija .

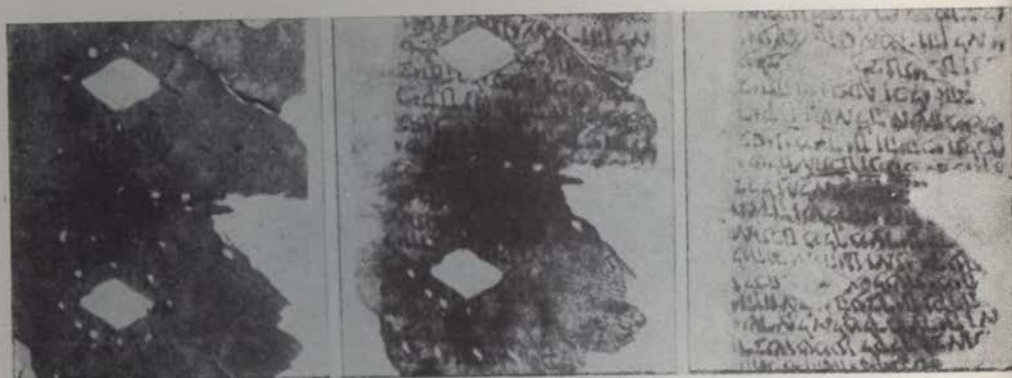


barv, nečitljive napise in podpise, razne druge predslikave — skratka marsikaj, kar je važno pri proučevanju tehničnih metod in stila slikarja in kar nam olajša delo pri ugotavljanju originalov.<sup>4</sup>

Slika 1 nam kaže fotografijo pisma iz časa španske inkvizicije (1590—1630). Besedilo je bilo na nekaterih mestih premazano, tako da je povsem nečitljivo. Z infrardečo fotografijo pa popolnoma presvetlimo cenzurirani del pisma, tako da postane v celoti čitljivo.<sup>5</sup> Na sliki 2 vidimo pooglenel papir s pisavo, ki je na bolj ožganih mestih nečitljiva. Pisava postane spet vidna z infrardečo fotografijo.<sup>6</sup> Isti primer vidimo tudi na sliki 3, samo da tu ni pismo pisano na papir, ampak na ustrojeno kožo.<sup>7</sup>

Pri presvetljevanju papirjev je važna ugotovitev, da je svinčnike in tuše težko presvetliti in jih zato tudi dobro vidimo, medtem ko črnila laže propuščajo infrardeče žarke. Lep primer za to je odkritje Puškinovih risb. Na nekem papirju, ki je bil gosto popisan z verzi, so ostali vidni popravki neke popol-





Sl. 3. — levo: navadna fotografija, desno: infrardeča fotografija

noma obledele risbe. Verzi in popravki risbe so bili pisani s črnilom, medtem ko je bila prvotna risba risana s svinčnikom. Na sliki 4 vidimo infrardečo fotografijo prej omenjenega popisane papirja. Prvotna risba je zopet vidna.<sup>8</sup>

Zaradi popolnoma različne propustnosti raznih barv za infrardeče in vidne žarke si lahko z infrardečo fotografijo mnogo pomagamo tudi pri preiskavi tkanin. Barve različnega kemijskega sestava, pa naj so za naše oko popolnoma enake, se pri infrardeči fotografiji pokažejo docela različne. Posebno je to izrazito pri črnih tkaninah, manj pa pri belih.

Zelo lepo moremo ugotoviti tudi plesen, ki je drugače včasih težko zaznavna, je pa važno prav to, da jo pravočasno opazimo.

### ULTRAVIOLETNA FOTOGRAFIJA

Ultravioletna fotografija je za praktično proučevanje umetnostnozgodovinskega gradiva še najmanj preiskana. Večje število znanstvenikov se je že ukvarjalo s tem delom, vendar vsak samo v omejenem območju, tako da je težko dobiti celoten pregled rezultatov.

Ultravioletni žarki so v primeri z infrardečimi žarki ravno na nasprotnem koncu vidnega spektra, se pravi, da se pričenejajo tam, kjer postanejo violetni žarki za naše oko nevidni. Njihovo območje je od 400 milimikronov do 15 milimikronov. Dobimo jih pri osvetljevanju z živosrebno lučjo ali z obločnico, ki ima elektrode iz kovine ali oglja, vsebujočega kovinske soli. Navadne električne žarnice ne oddajajo ultravioletnih žarkov in zato niso primerne za to fotografijo.

Fotografska kamera je lahko poljubna, prav tako tudi negativni material — to se pravi film ali plošče —, saj je halogeno srebro, ki je koloidno razpršeno v emulziji, že itak dovolj občutljivo za ultravioletne žarke. Uporabljamo lahko torej popolnoma neobčutljiv material. Upoštevati pa moramo, da steklo absorbira vse ultravioletne žarke, ki imajo valovno dolžino manjšo od 350 milimikronov, kar pomeni, da lahko delamo z navadnim optičnim materialom samo v območju od 400 milimikronov do 350 milimikronov, sicer pa moramo uporabljati objektivne iz kremenčevega stekla. Važno je tudi, da postavimo pred objektiv črn filter, ki propušta samo ultravioletne žarke, vse druge pa absorbira.<sup>9</sup> V praksi uporabljamo tako imenovano Woodovo svetilko, ki filtrira ultravioletne žarke skozi zaslon iz temnovijoličastega stekla, vsebujočega nikljev oksid.

Pri osvetljevanju z ultravioletnimi žarki obstajajo tri možnosti:

1. da se vsi ultravioletni žarki absorbirajo.



Sl. 4. — Infrardeča fotografija

2. da se ultravioletni žarki ali naravnost ali razpršeno odbijejo. Ti žarki so za človeško oko nevidni, na fotografsko ploščo pa delujejo. V tem primeru lahko govorimo o ultravioletni fotografiji.

3. da se ultravioletni žarki spremene v luminescenco, ki pa je za naše oko vidna. Tako lahko dobimo možnost za fluorescenčno fotografijo.<sup>10</sup>

Vsekakor je za nas važna tudi fotografija z ultravioletnimi žarki. Če že ne samostojno, pa lahko uporabimo te rezultate za primerjavo z drugimi vrstami fotografij. Zelo nazorno nam to pokaže primer treh fotografij raznih vzorcev tkanin. Če namreč ne moremo ugotoviti setavino tkanine, potem jo trikrat fotografiramo: navadno, fluorescenčno in ultravioletno. Slika 5<sup>11</sup> nam pokaže razliko med temi fotografijami. Vidimo, da je tako skoraj vsaka zmeta izključena.

Razne preslikave slik, kot na primer restavracije, ponarejeni ali spremenjeni podpisi, umetno naslikane razpoke ali prikrite napake — vse to lahko opazimo pri osvetljevanju z ultravioletnimi žarki. Ti žarki namreč povzročajo fluorescenco firneža, ki prekriva sliko, in po razliki intenzivnosti fluorescence lahko sklepamo o postanku preslikav. Kolikor bliže so preslikave površini firneža, tolako bolj so vidne z ultravioletnimi žarki, in narobe: kolikor bolj so umaknjene, tolako manj so vidne, ker jih presvetli močna fluorescenca firneža. Pogosto pa so preslikave tako na debelo prekrite s firnežem, da se tudi pred ultravioletnimi žarki popolnoma skrijejo.

### FLUORESCENČNA FOTOGRAFIJA

Pri infrardeči fotografiji smo poleg toplotnih svetil omenili tudi pojav luminescence, kar pomeni svetenje teles brez istočasnega dviga temperature, ki nastane pri osvetljevanju telesa s kratkovalovnimi žarki ali pa kot posledica elektrokemičnih sprememb.

Ultravioletni žarki imajo to značilno lastnost, da povzročijo na nekaterih telesih luminescenco, ki jo bolj določeno imenujemo fluorescenco. Fluorescenca pa je za naše oko vidna, to se pravi, da povzročijo ultravioletni žarki, ki so za naše oko nevidni, svetlobo, ki je normalno vidna. Dejstvo, da imamo opraviti z žarki dveh različnih valovnih dolžin, je osnovno važno pri fluorescenčni fotografiji.

Ta pojav lahko dokažemo tako, da pred izvor svetlobe postavimo temen filter, ki propušča samo ultravioleto žarke, in na mestu, ki ga osvetljujemo, se bo takoj pojavila fluorescenca. Fluorescenca pa takoj izgine, čim prestrežemo ultravioleto žarke, v razliko od fosforescence, pri kateri oddaja telo svetlobo še tudi potem, ko ni več pod vplivom katerih koli žarkov.

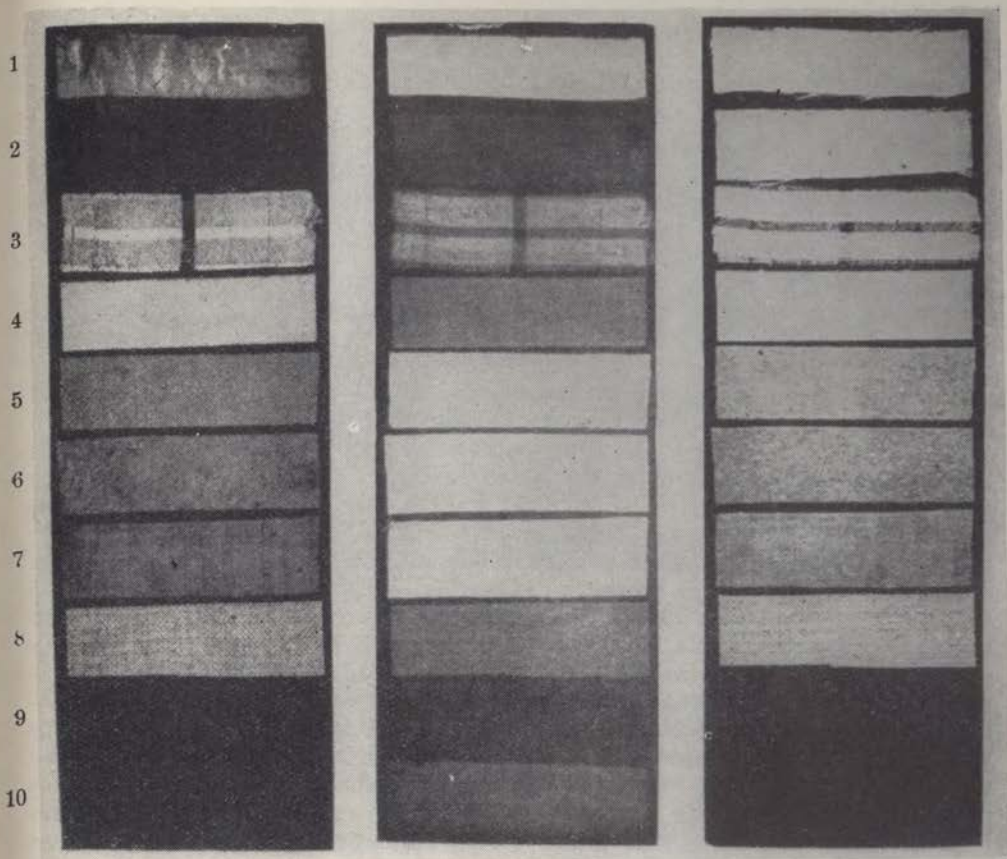
Postopek pri fluorescenčni fotografiji je tale: predmet osvetljujemo z ultravioletnimi žarki, kar dosežemo, kot nam je že znano, tako, da namestimo pred izvor žarkov črn filter, ki nam propušča samo ultravioleto žarke. Na predmetu povzročijo ti žarki fluorescenco. Poleg fluorescenčne svetlobe pa dobimo še odbite ultravioleto žarke, ki jih sicer ne vidimo, na fotografiji bi se pa vsekakor jasno pokazali. Zato jih pa prestrežemo s filtrom, ki zadrži ultravioleto žarke, propušča pa vse vidne žarke. Paziti pa moramo, da material, iz katerega je filter, sam ne fluorescira, ker bi zato dobili nekakšen sij ali kopreno.<sup>12</sup> Prostor, v katerem delamo, mora biti popolnoma temen in panhromatski film, ki ga uporabljamo, zelo občutljiv, saj je fluorescenčna svetloba izredno slabotna. Navajamo še primerjavo osvetlitve poljubnega predmeta: navadna in ultravioletna fotografija 1/100—1/20 sekunde, fluorescenčna fotografija pa 1—40 minut. Fotografski aparat je lahko poljuben in ne potrebujemo nobenih kremenčevih objektivov. Lahko pa posnamemo sliko tudi brez aparata, tako da položimo najprej fotografski papir, nato filter, na filter predmet — na primer kos tkanine — in z vrha osvetljujemo z ultravioletnimi žarki.

Fluorescenca je raznobarvna in je odvisna od kakovosti materiala. Spreminjanje barve in intenzivnosti fluorescence pa omogoči, spoznati sestavino materiala. Čeprav nam predmet, ki ga osvetljujemo z ultravioletnimi žarki, pokaže zelo lepo sliko fluorescenčnega svetlikanja, so vendar vsi naši izsledki samo subjektivni, vse dokler tega ne posnamemo na fotografsko ploščo ali film. Šele potem, ko dobljeno sliko primerjamo s spektrofotometričnimi tabelami, ki nam natančno pokažejo valovno dolžino emisijskega žarčenja, smo lahko gotovi, da so dobljeni rezultati preiskave objektivni.

Pred opisom nekaj primerov preiskav z analizo lučjo — izraz za prej opisano pripravo, s katero na predmetih dosežemo fluorescenco — moramo še enkrat poudariti, da kažejo različni materiali različno fluorescenco, in to po barvi in intenzivnosti. Poleg tega se isti materiali zaradi raznih zunanjih vplivov in nekega splošnega procesa staranja po neki dobi spremene, tako da stari predmeti večkrat drugače fluorescirajo kot novi. Ta primerjava fluorescence je osnovni način preiskave.

Pri preiskavi marmora z analizo lučjo bomo lepo ločili ostarel marmor od ponarejenega ali popravljenega, kajti stari marmor povsem drugače fluorescira kot novi. Ločnica starosti med obema deloma je lepo vidna kot svetel pas. Tako je bilo lahko na primer dokazati, da je neka rimska glava mlade deklice ponaredba. Izkazalo se je, da je bila ta delo modernega italijanskega kiparja A. Dossene (1878—1937), ki je glavo najprej obžgal, nato pa za kratko dobo zakopal v zemljo, kar je v toliki meri spremenilo njeno površino, do so zanjo domnevali čas nastanka v antiki.

Pri alabastru je težje ugotoviti stopnjo staranja. Stare egipčanske vaze iz alabastra so v vsej debelini enako ostarele.



Sl. 5. —

Navadna

Fluorescenčna

Ultravioletna

- 1 Čista svila
- 2 Umetna svila
- 3 Umetna svila in bombaž
- 4 Bombaž
- 5 Bombaž in ovčja volna
- 6 Ovčja volna
- 7 Ovčja volna
- 8 Platno
- 9 Hodnično platno
- 10 Surova svila

Prav tako je tudi pri apnencu težko določiti globino naravno ostarele plasti. Pač pa lahko takoj opazimo restavracije, ki popolnoma drugače fluorescirajo kot stari deli predmeta, čeprav so skupaj z vso površino tudi pozneje nastale razpoke pokrite z barvo.

Lončene izdelke najdemo najpogosteje zakopane v zemlji, ki jih kemično izpremeni na različne načine in različno hitro. Ta sprememba je odvisna od vrste zemlje, ki jih je zakrivala, in je posebno velika, kadar lončevina ni bila pokrita z glazuro. Z analizo lučjo bomo takoj ločili ponarejene znake ali pisavo od

pravih. Na ta način so lahko ugotovili originalnost lončenih črepinj, ki so jih našli v Selltschu.

Tudi pri slonovi kosti je mogoče ugotoviti starost samo na površini. S fluorescenčno preiskavo lahko ločimo kasneje rezljano kost od stare, kajti pogoji za naravno staranje se zdijo pri vseh vrstah enaki. Slonova kost, ki je umetno patinirana s tobačnim sokom ali bitumnom, zakopana v gnoj ali obžgana, je pri osvetljavi z ultravioletno lučjo povsem različna od kosti, ki je naravno ostarela. Tako sta s pomočjo fluorescenčne analize dokazala W. Frenzel in L. Franz, da sta tako imenovani rezbariji Budišinska in Bistriška Venera (Venus von Bautzen in Venus von Wisternitz) originala in ne ponaredbi, kot so prvotno mislili.

Pri keramiki je postala preiskava predmetov s filtrirano ultravioletno lučjo skoraj nepogrešljiva, kajti vsako ponaredbo lahko takoj opazimo. Precej moremo najti mesta, kjer je bil predmet popravljen, pa naj je bilo to na glazuri ali pod njo. In tudi razne površinske spremembe, ki so umetno narejene, samo da bi nam prikazale starost, nas ne morejo zapeljati pri presoji, saj jih s primerjavo lahko ločimo od originalov. Pri kitajskem porcelanu se da v določenih primerih ugotoviti celo dobo nastanka, vsekakor pa lahko na njem najdemo vsako popravilo.

Steklo je po svojem fizikalno-kemijskem značaju podhlajena tekočina, se pravi izotropna snov. Staranje pri steklu pomeni proces prehoda iz izotropnega stanja v anizotropno, to je takrat, ko ta podhlajena tekočina kristalizira. Manjvredna natrijeva stekla ostare sama po sebi mnogo hitreje kot odpornejša alumo-bor-silikatna stekla. Ta proces se da pospešiti s segrevanjem, vendar pa pri segrevanju pomotne in tudi ostanejo motna. Zaradi teh strukturnih sprememb je steklo težko ponarediti kot staro. Nova stekla skoraj popolnoma odbijajo ultravioletno svetlobo, medtem ko stara zaradi kristaliziranja in še drugih sprememb pretežno fluorescirajo. Po jakosti fluorescence lahko do neke mere ugotovimo celo starost. Vsekakor pa moremo vse tvarine, ki so nanesene na površino, da bi potvarjale starost, takoj odkriti. Prav tako se dajo s pomočjo fluorescenčne fotografije tudi emajlna dela bolje presojati glede na njihovo starost, kakovost itd.

Posebno važna pa je luminescenčna analiza za umetnostnega zgodovinarja in konservatorja. Že leta 1927 so ugotovili v Deželnem muzeju v Leipzigu, da je mogoče s to metodo prebrati ne samo drugače nevidne podpise, ampak celo ugotoviti preslikavanja in popravila na posameznih slikah. Medtem so tudi drugi znanstveniki, kot na primer H. Rinnebach, R. Maurer in C. F. Cellerier, postali pozorni na uspehe te metode preiskave. Natančneje sta se že ukvarjala s tem C. Brandmayer in A. Eibner. Ugotovila sta, da se pri osvetljevanju slik s filtrirano ultravioletno lučjo takoj pojavi značilna luminescenca. Vsaka restavracija sestoji iz svežih barvnih substanc, ki pri ultravioletni svetlobi izstopijo od ostale barve. Enako je tudi s svežim in starim firnežem in leseno oz. platneno podlago.

Neodvisno od starosti barve se nam zaradi različne luminescence pokažejo razlike pri sestavi barve. Tako sveti na primer cinkova bela barva rumeno, svinčena bela pa modro. Ker pa je znano, da so pričeli uporabljati cinkovo belo barvo šele proti koncu XVIII. stoletja, nam bo taka preiskava zelo olajšala sodbo o sliki, ki je bila narejena pred ali po tem času. Prav tako je pogosto mogoče ugotoviti sestavo firneževe plasti, kajti čisti mastiksovi in voščeni firneži v spiritu in terpentinu so za ultravioletne žarke propustni. Z dodajanjem olj in drugih topilnih sredstev prično firneži počasi luminescirati in postanejo celo nepropustni. Že omenjeni Eibner meni, da je ultravioletna svetloba sredstvo, ki z njim lahko ugotovimo sestavo veznih sredstev pri slikah.<sup>13</sup>



Sl. 6. — Navadna fotografija



Sl. 7. — Fluorescenčna fotografija

Slika 6<sup>14</sup> kaže navadno fotografijo kamna in v njem nakazan prostor, kjer je bila kost. Oblika kosti je le delno vidna. V nasprotju s to fotografijo pa kaže slika 7<sup>15</sup> isti kamen s fluorescenčno fotografijo. Ostanke maščob in olj na mestu, kjer je bila nekoč kost, živahno fluorescirajo, tako da postane oblika kosti takoj vidna.

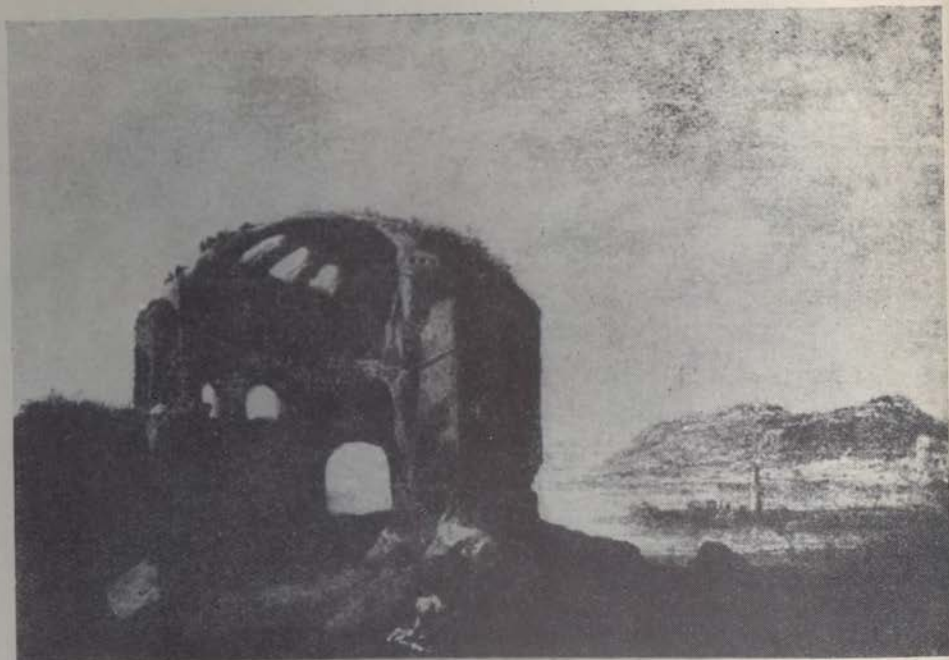
Oljnata slika, delo enega izmed Rubensovih učencev, se zdi na prvi pogled brez vsake napake (slika 8<sup>16</sup>). Slika 9<sup>17</sup> pa je fluorescenčna fotografija iste slike. Vidimo nešteto temnih senc, ki označujejo mesta, kjer je bila slika restavrirana.

V splošnem je težko reči, kaj bomo ugotovili pri preiskavi z ultravijoletno svetlobo. Gotovo pa je, da nam bi morala služiti analizna luč za prvo površinsko preiskavo, kajti ta nam zelo olajša orientacijo, na katerih mestih moramo pričeti z natančnejšim preiskovanjem.

### RENTGENSKA FOTOGRAFIJA

Včasih je tudi v strokovnih krogih zelo razširjeno mnenje, da si lahko pomagamo tam, kjer nam nobeden izmed znanih načinov ne more nuditi zadovoljivih sklepov o neki sliki, z rentgensko fotografijo in da so njeni rezultati vedno absolutno pravilni. Vendar mora priznati vsakdo, ki dela z X žarki, da je taka fotografija le popolnoma subjektiven prispevek k splošni sodbi, ki ga moramo zato sprejemati dokaj kritično. Rentgenska fotografija nam k tej splošni sodbi o predmetu nudi le prispevek, ki ni bolj, ampak mogoče manj koristen od onega, ki nam ga da drugače primitivna, a vendar natančna običajna fotografska študija.<sup>18</sup>

Vsem nam je več ali manj znano odkritje rentgenskih žarkov. W. C. Röntgen jih je prvič proizvajal v navadni katodni cevi, kjer je med anodo in katodo namestil antikatodo iz volframa. Katodni žarki so se tedaj zadevali v antikatodo in se od nje zrcalno odbijali. Ti odbiti žarki pa niso bili več katodni, ampak popolnoma drugačni žarki, in to po valovni dolžini in splošnih lastnostih. Danes



Sl. 8. — Navadna fotografija

jih imenujemo rentgenske ali X-žarke. Njih območje na lestvici elektromagnet-skih valovanj je od 12 Angströmov do 0,02 Angströma. Čeprav je njihova valovna dolžina majhna, imajo vendar popolnoma podobne lastnosti kot svetloba. Le njihova izredna predirnost in učinkovitost pri dotiku z nižjimi organizmi jim daje izredno mesto v vrsti ostalih elektromagnetskih valovanj.

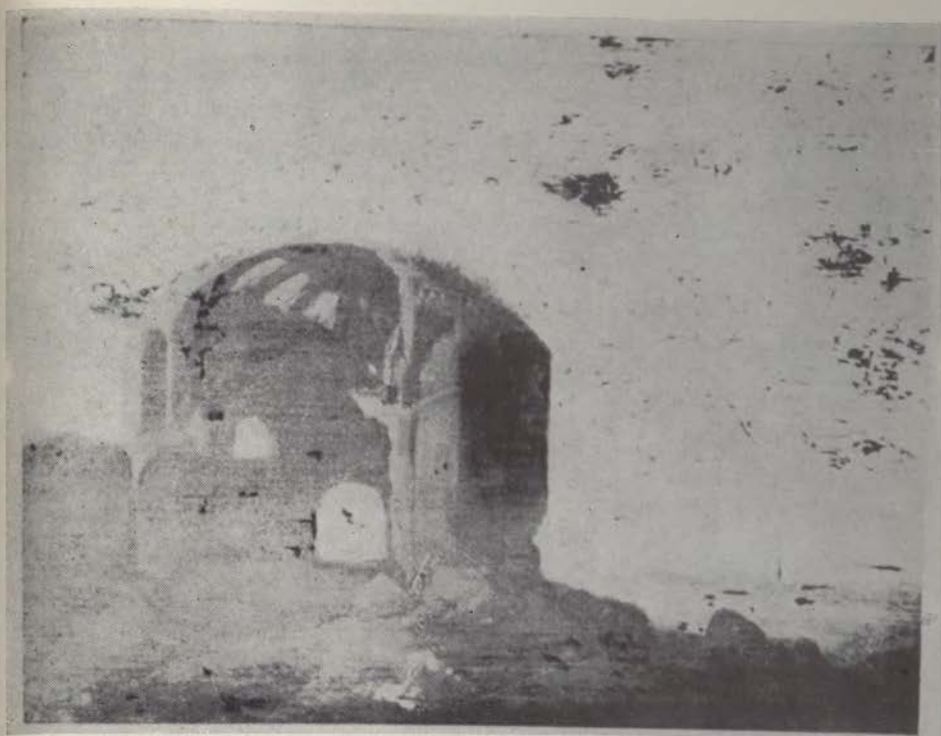
Kadar izpostavimo določen predmet delovanju rentgenskih žarkov, bomo opazili, da se en del žarkov veže na materijo — absorbcija —, drugi del se neurejeno razprši, tretji del pa snopasto prodre skozi predmet. Vse spremembe röntgenskih žarkov, ki nastanejo pri prehodu skozi materijo, lahko ugotovimo le kot oslabeledost žarkov, ki je odvisna od tehle pogojev:

1. Čim debelejša je telo, tem intenzivnejša je oslabeledost žarkov in toliko močnejše se razprše.

2. Čim mehkejši so žarki, tem intenzivnejša je oslabeledost. Mehke žarke imenujemo te z dolgo valovno dolžino, trde pa one z majhno. Trdi žarki imajo tudi mnogo močnejšo predirno silo in se tudi manj absorbirajo.

3. Čim gostejša je substanca, tem močnejša je absorbcija in toliko manjša je razpršenost. Gostota je pa odvisna od lastnosti atomov v materiji, to je atomske teže.<sup>10</sup>

Rentgenska slika je sumaričen rezultat različnih gostot, skozi katere so prešli žarki, preden so zadeli na film. Prav srečno naključje je, da ima bela svinčena barva večjo gostoto, kot pretežna večina drugih pigmentov, in da jo je slikar mešal z drugimi pigmenti v razmerju, ki mu je ustrezalo, da je dosegel zaželen ton. Rezultat tega je, da svetla mesta slike vsebujejo več svinčene bele barve kot temna in tako pomenijo večjo oviro za rentgenske žarke, kar se nam jasno pokaže na filmu, ki na teh mestih neprimerno manj reagira, kot drugje. Zaradi tega je tudi rentgenska slika tako malo podobna resnični površini slike.



Sl. 9. — Fluorescenčna fotografija

Prvi faktor pri študiju rentgenske fotografije je ta, da slika, ki jo dobimo, ni rezultat fotografije samo neke plasti slike, ampak vseh plasti, vseh debelin. Platno, podlaga, srednja plast, vrhnja plast, preslikave, — vse vidimo pomešano drugo z drugim. To je isto, kot če bi vsako plast posebej lahko posneli na ploščo in bi vse te plošče položili eno vrh druge. Slika, ki bi jo dobili, če bi tako kopirali vse plošče hkrati, bi bila ista kot rentgenska fotografija. Tako ne moremo opazovati samo neke preslikave ali podslikave ali pa odkriti površino in opazovati to, kar je pod njo. Vidimo vse plasti slike obenem. To je prvi moment, ki se ga moramo jasno zavedati pri rentgenski študiji.

Drugi moment je povsem tehničen in se nanaša na način fotografije. Sprememba napetosti, ki jo tukaj izražamo v kilovoltih (ker delamo s precej visoko napetostjo), nam lahko sliko pomembno spremeni, saj nam je znano že od navadne fotografije, da je kakovost slike odvisna od eksponiranja. To nam pride prav posebno pri detajlih, ki se pri običajni rentgenski fotografiji pokažejo komaj zaznavno. Tedaj lahko ta mesta močneje osvetljujemo oziroma delamo z večjo jakostjo, tako da bomo določena mesta močneje videli, medtem ko bo okolica, ki pa za nas v tem primeru ne bo važna, daleč presvetljena.

Tretji moment je ta, da nam skrajno goste plasti, kjer koli v strukturi slike, pokrijejo tanjše, ne glede na to, ali leži nad gostimi ali pod njimi. Te tanke plasti so lahko na sliki vidne, na röntgenski sliki jih pa sploh ne moremo opaziti. Z drugim besedami, če rentgenska slika česa ne pokaže, še ne pomeni, da tega ni.<sup>20</sup>



Kadar imamo opraviti z dvema plastmi slike, od katerih je ena debelejša in gostejša od druge, potem bo ta ono tanjšo in redkejšo pri rentgeniziranju popolnoma prikrila. Nikakor pa nas ne sme ta pojav premotiti, da bi mislili na kako kristalizacijo ali pa starostno otrdelost določene plasti slike. Ponavljamo, da je pri prehodu X-žarkov skozi materijo važna le gostota oziroma atomska teža prvin, iz katerih je sestavljen material, čas pa ne more vplivati na spremembo atomov.

Navzlic vsemu pa je röntgeniziranje slik kaj pomembno, kajti z nobenim od prejšnjih načinov fotografiranja ne moremo prodreti tako globoko v materijo. Vidimo lahko razne načine nanašanja podlog, prvotne risbe in slike, osnutke in nešteto stvari, ki so večkrat odločujoče pri končni presoji slik.

Glava moške osebe na sliki 10<sup>21</sup> se zdi kot delo El Greca. Rentgenska fotografija iste slike pa pokaže pod njo drugo glavo, o kateri lahko z gotovostjo trdimo, da je delo XVII. stoletja. Tedaj pa je bil El Greco že mrtev, zato lahko tukaj govorimo o ponaredbi. Slika 11<sup>22</sup> je delo Andrea Schiavone — Samaritanka pri vodnjaku. Izrez te slike pa nam pokaže rentgensko fotografijo — slika 12.<sup>23</sup> Obris samaritanke je še viden, če pa sliko obrnemo, vidimo drugo žensko figuro, delo Jakoba Palme starejšega.

Omembe vredna je tudi rentgenska preiskava rjavčih kovinskih predmetov. Včasih je plast rje tako debela, da prav nič ne vemo, koliko je še ostalo od prvotnega železnega jedra. Z odstranitvijo rje lahko včasih več škodimo kot koristimo, posebno če je bila korozija že tako močna, da ni ostalo od prvotnega kovinskega jedra sploh nič več.

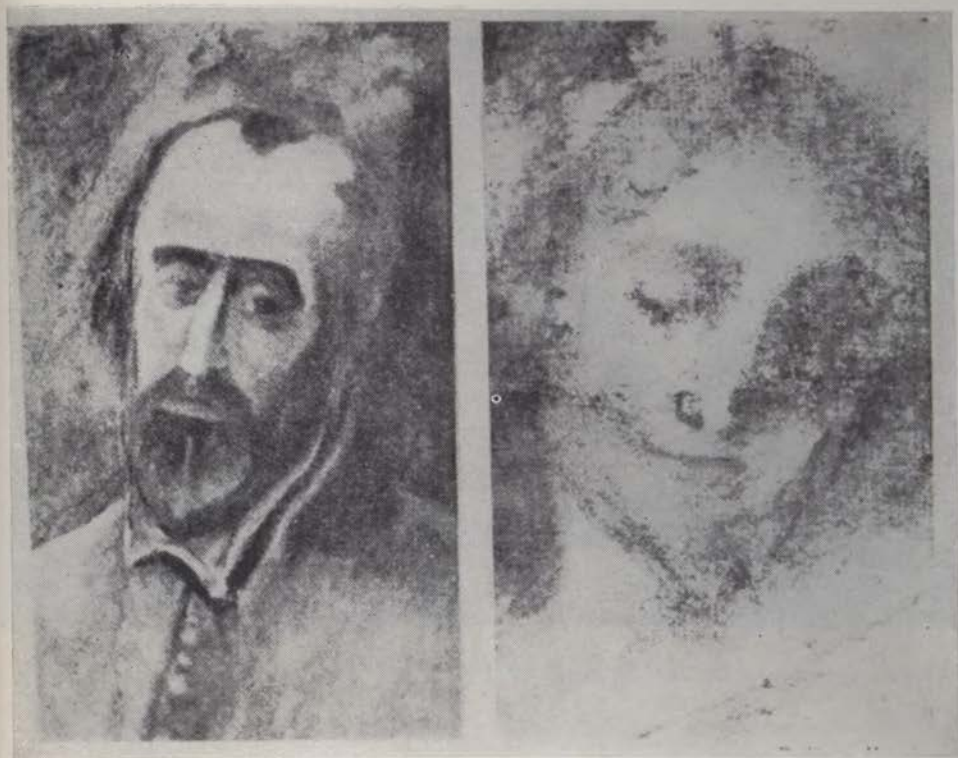
Poleg že omenjenih možnosti uporabe rentgenskih žarkov, bi ob koncu še povedali, da nam služijo prav uspešno pri ugotavljanju lesnih črvov v predmetih iz lesa. Tak predmet fotografiramo, čez nekaj časa pa vnovič. Obakrat bomo lahko videli ličinke v črvojedinah. Z natančnim primerjanjem obeh slik bomo pa lahko ugotovili, ali ličinke še žive in naprej uničujejo predmet ali pa so že poginile. Poizkušali so tudi, izpostaviti take lesene predmete za daljše časa vplivu röntgenskih žarkov, ki so zaradi svojega smrtonosnega učinka na nižje organizme ličinke v kaj kratkem času uničili.

V zvezi s slikarstvom je omembe vredno še to, da ima vsak slikar svoj način priprave za slikanje. Prve poteze s čopičem, ki s končno sliko nimajo prav nič skupnega in ki so le nekaka opora, na katero nanaša naslednje plasti slike, so večkrat odločujoče pri presoji slik. Te poteze so pri istem slikarju vedno iste in jih ponarejevalec ne more ponarediti, ker jih ne vidi. Šele rentgenska fotografija jih lahko pokaže.<sup>24</sup>

\* \* \*

Z raznimi tehničnimi metodami lahko dosežemo tri glavne smotre. Prvič lahko ugotovimo stanje o ohranjenosti umetnine in s tem v zvezi tudi okvare, ki so nastale, poleg tega pa še razne spremembe, bodisi namerne bodisi kot posledice časovnih razmer. Drugič lahko ugotovimo tehniko umetnika in sestavino materiala, iz katerega je umetnina narejena. Tretjič ugotovimo dejstva, s katerimi moremo z veliko gotovostjo časovno opredeljevati nastanek umetnin. Če to primerjamo s stilistično interpretacijo, utegnemo sklepati celo o avtorju.<sup>25</sup>

Kot smo videli, je vsem tem metodam skupno to, da nam omogočijo prikaz nečesa nevidnega, ali pa opaziti, da je nekaj, kar je za oko enako, v resnici neenako. Ker pa smo pri večini primerov še pred nerešenimi ugankami, pri katerih niti ne vemo, kaj bomo pravzaprav razvozljali, ne moremo reči vnaprej, katera metoda nam bo dala najugodnejše rezultate. Zaradi tega moramo povsod poizkušati z vsemi tremi metodami, saj so pripomočki za vse tri dokaj



Sl. 10. — levo navadna fotografija; desno rentgenska fotografija

skromni — fotografski aparat z ustreznim negativnim materialom in filtri —, v razliko od fotografiranja z rentgenskimi žarki, kjer pa so priprave občutno bolj komplicirane.

Lep primer za uporabo teh fotografij je E. Johnsona (ameriškega slikarja v drugi polovici XIX. stoletja) slika »Žena na griču« (slika 13<sup>26</sup>). Infrardeča fotografija ženine glave (slika 14<sup>27</sup>) nam odkrije obrise oziroma osnutek prenešene risbe. Ti obrisi se pojavljajo tudi v mnogih drugih Johnsonovih slikah in jih imamo lahko za eno izmed njegovih značilnosti. Z ultravioleto fotografijo (slika 15<sup>28</sup>) odkrijemo preslikave na levi in v spodnjem desnem kotu, kjer so začetnice slikarjevega podpisa. Preslikave se pri ultravioleto fotografiji pokažejo kot temne lise. Rentgenska fotografija nam celo odkrije na levi strani figuro, ki je prekrita s preslikavo. Stilistična interpretacija nam dokazuje, da je slika Johnsonova, preslikave in singnatura pa da so kasnejši dodatki druge roke. Slika 16.<sup>29</sup>

Vse večje galerije in muzeji delajo s temi metodami, še več, nobena slika ne more v arhiv, če ne prestane vseh teh preizkušenj. K tem metodam moramo pa prišteti seveda še mikroskopske, kemijske in podobne preiskave. Kartotečni list spremlja sliko na vsej poti teh preiskav in na vsakem oddelku vpišejo svoja opažanja oziroma prilože fotografijo. Restavratorju ni treba več iskati napak, saj jih lahko takoj razbere. Jasno je, da je taka slika pred nami kot odprta knjiga, saj nam ne more prikriti skoraj ničesar več.



Sl. 11. — Navadna fotografija



Sl. 12. — Rentgenska fotografija (izrez)



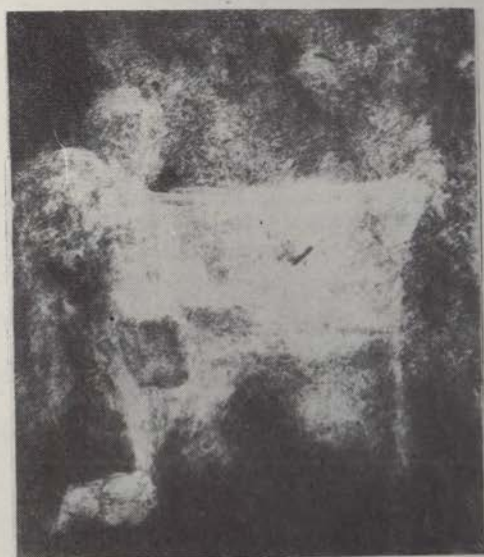
Sl. 13. — Navadna fotografija



Sl. 14. — Infrard. fotografija (izrez)



Sl. 15. — Ultraviol. fotografija



Sl. 16. — Rentgenska fotografija (izrez)

Poleg že omenjene literature sem uporabljal še: Adlešič — Sajovic: Fizika. Ljubljana 1939. Hubert Mayer: Röntgentechnik. Berlin 1944. Technical studies 1933.

Navajam še nekaj predmetne literature:

- H. Aulmann: Die technischen Methoden der Gemälde-Untersuchung im Museum. Basel 1936.
- C. Brandmayer: Neue Methoden zur Untersuchung alter Gemälde. Die Kunstauktion 1930.
- J. F. Cellerier: Die wissenschaftlichen Methoden im Gebrauch bei Gemälde-Untersuchungen. Mousseion 1931.
- P. W. Danckwortt: Ultraviolette Strahlen als Hilfe für Museumsarbeit. The Museums 1928.
- L. Franz: Ist die zweite »Venus von Wisternitz« eine Fälschung? Sudeta 1930.
- W. Frenzel: Die Ritzzeichnung »Venus von Bautzen«. Mannus 1931.
- O. Helwich: Infrarot-photographie. 1937.
- A. P. Laurie: Alte Meister und moderne Fälschungen. Analyst 1934.
- R. Maurer: Die Erhaltungsprüfung von Gemälden. Umschau 1930.
- O. Reche und J. Richter: Der Schriftscherben von Seltsch. Prähist. Z. 1932.
- N. Riehl: Physik und technische Anwendungen der Lumineszenz. Berlin 1941.
- H. Rinnebach: Die Lumineszenz-Analyse im Dienste des Kunsthistorikers und Restaurators. Techn. Mitt. Malerei 1931.
- H. Rinnebach: Die Lumineszenz-Analyse im Dienste der Museumskunde. Museumskunde 1931.
- J. J. Rorimer: Ultraviolette Strahlen und ihre Anwendung bei der Untersuchungen von Kunstwerken. Technical studies 1932.

## NOTE

<sup>1</sup> Filtri so različni glede na območje valovne dolžine in tovarne, ki jih izdeluje. (Agfa, Schott & Gen., E. Kodak, Ilford, Lifa, Zeiss-Ikon.) Plotnikov, Infr. fot. 33 sl.

<sup>2</sup> Plotnikov, Infr. fot. 44 sl.

<sup>3</sup> Plotnikov, Infr. fot. 115 sl.

<sup>4</sup> S. Keck, Techn. stud. str. 80.

<sup>5</sup> M. Plotnikov, Infr. fot. str. 129.

<sup>6</sup> M. Plotnikov, Infr. fot. str. 131.

<sup>7</sup> M. Plotnikov, Infr. fot. str. 134.

<sup>8</sup> Ogonjek 1946.

<sup>9</sup> Schott filter UG1 ali UG2. M. Plotnikov, Infr. fot. str. 127.

<sup>10</sup> P. W. Danckwortt, Lum. anal. str. 81.

<sup>11</sup> P. W. Danckwortt, Lum. anal. tab. XIV.

<sup>12</sup> Schott filter GG4, GG8, GG9, GG10, GG16. M. Plotnikov, Infr. fot. str. 128.

<sup>13</sup> P. W. Danckwortt, Lum. anal. str. 156.

<sup>14</sup> P. W. Danckwortt, Lum. anal. tab. III.

<sup>15</sup> P. W. Danckwortt, Lum. anal. tab. III.

<sup>16</sup> P. W. Danckwortt, Lum. anal. tab. IX.

<sup>17</sup> P. W. Danckwortt, Lum. anal. tab. IX.

<sup>18</sup> S. Keck, Techn. stud. str. 76.

<sup>19</sup> H. Meyer, Röntgentechnik str. 10.

<sup>20</sup> S. Keck, Techn. stud. str. 77.

<sup>21</sup> R. Mancina, L'esame scient. str. 110.

<sup>22</sup> R. Mancina, L'esame scient. str. 108.

<sup>23</sup> R. Mancina, L'esame scient. str. 109.

<sup>24</sup> R. Mancina, L'esame scient. str. 83.

<sup>25</sup> S. Keck, Techn. stud. str. 72.

<sup>26</sup> S. Keck, Techn. stud. fig. XXII.

<sup>27</sup> S. Keck, Techn. stud. fig. XXV.

<sup>28</sup> S. Keck, Techn. stud. fig. XXIII.

<sup>29</sup> S. Keck, Techn. stud. fig. XXIV.

## Poročilo o delu restavratorskega oddelka

Naslednje poročilo zajema dobo zadnjih dveh let (1953/1954), v kateri se je dejavnost restavratorskega oddelka Zavoda za spomeniško varstvo LRS znatno povečala in razširila. S 1. marcem 1953. je začela redno poslovati posebna delavnica za restavriranje plastik in tako je bil restavratorski oddelek preurejen v dva odseka, v odsek za slike in odsek za plastike, v katerih se vršijo obsežna delavniška in laboratorijska dela in ki v poletnih mesecih prestavita svoje torišče na teren, kjer je nujno treba reševati ogrožene umetnostne spomenike.

V odseku za slike so se v omenjenem razdobju vršila restavracijska dela na 159 slikah, od katerih je bilo dokončno restavriranih 125 (47 za NG). Posebej je treba omeniti zelo uspelo restavracijo močno ogroženih štirih Jakopičevih in dveh Groharjevih slik, od katerih je bila Jakopičeva študija za kompozicijo »Evangelij sv. Marka« v prav izrednem, skorajda brezupnem stanju. Raziskovanje o vzrokih okvar na slikah naših impresionistov in o možnostih, načinih in sredstvih za restavriranje teh umetnin je pisec tega poročila orisal že v IV. letniku »Varstva spomenikov«, 1951/52 (»Poročilo o delu restavratorskega oddelka« in »Rešimo dela naših impresionistov«). Rezultat obsežnih in dolgotrajnih restavratorskih intervencij na omenjenih slikah je bil, lahko rečemo, presenetljiv. Barvna plast in podsnova sta se trdno sprijeli z regenerirano slikovno podlago, krakelire so se zožile do minima, slika je postala voljna in prožna, barve so oživele, relief pastoznih barvnih nanosov pa je ostal nepoškodovan (glej sl. 1—3). Proti koncu preteklega leta je dobil restavratorski oddelek lastno moderno trodelno kovinsko stiskalnico s celotno stiskalno ploščvijo v izmeri 1.50 × 2.50 m. Takšna stiskalnica je za rentoilaže platen naših impresionistov neobhodno potrebna in ta nova pridobitev bo odslej omogočila sistematično, temeljito in hitrejše restavriranje teh tolikanj ogroženih umetnin.

Spomladi leta 1954 se je pričela restavracija slik za razstavo »Klasicizem in romantika na Slovenskem«, ki jo je priredila Narodna galerija v Ljubljani in ki je bila odprta 29. junija 1954. leta. Restavriranih oziroma očiščenih in konserviranih je bilo 29 slik (Janša, Tominc, Stroj, Pernhart, Karinger). Industrijsko pripravljena slikarska platna iz prve polovice 19. stoletja so zaradi nepravilne podsnove slabo ohranjena in zelo občutljiva ter so zaradi tega okvare na teh slikah toliko težje. Skoro na vseh je bilo treba sneti močno porjaveli lak, ki je barvne in tonske vrednote ter podrobnosti in tančine v risbi in formi občutno spremenil, oziroma zabilisal (glej sl. 4—8). Posebno težavno je bilo de-restavriranje treh Tomičevih in štirih Strojevih napačno restavriranih in precej preslikanih slik, ker je bilo snemanje raznih lakov in preslikav zelo nevarno za tanke, nežne lazure in za itak že močno prizadeto barvno plast sploh. Izredno kočljivo delo je bilo reševanje Strojve slike »Podoba Valentina Krisperja«, na kateri je »restavrator« upodobljeni obraz temeljito namočil z jedkim topilom. V trenutku sta se lak in barvna plast razstopila ter se spojila, redkejši lak pa se je plastoma nabral na zmečkani, bolj ali manj kompaktni plasti. Tako poškodovana slika je prišla potem šele čez več let v strokovno restavracijo (glej sl. 9, 10). Žal pa restavratorski oddelek ni več mogel restavrirati še precejšnjega števila obnove potrebnih slik za to pomembno razstavo, ker so bile že v začetku maja nujno odpoklicane štiri delovne moči v Beograd na neodložljivo delo.

Med večjimi restavracijskimi deli je omeniti tudi veliko sliko iz začetka 17. stoletja »Križanje« (o. pl., 3.50 × 2.85 m, iz Slap na Dolenjskem). — Proti

koncu preteklega leta je bila končana restavracija šestih oltarnih slik (iz ž. c. v Gornjem gradu) znamenitega avstrijskega poznozbaročnega slikarja Kremser-Schmidta: »Rojstvo« (o. pl., 5.15 × 2.70 m), »Zadnja večerja« (o. pl., 5.15 × 2.70 m), »Vnebohod« (o. pl., 4.73 × 2.39 m), »Vstajenje« (o. pl., 4.73 × 2.39 m), »Sv. Apolinarij« (o. pl., 1.59 × 1.21 m) in »Janez Nepomuk« (o. pl., 1.59 × 1.21 m). Uspeh te restavracije je prikazala razstava, prirejena meseca aprila 1955. v veliki dvorani NG v Ljubljani. Ker namerava NG prirediti v letu 1956. razstavo vsega Kremser-Schidtovega opusa iz naše posesti (okoli 36 slik) in bo za to priliko vse slike restavriral restavratorski oddelek, bo restavracija vseh slik — tako tudi gonjegrajskih — opisana v posebni študiji.

Časovno zadnja pa je bila v obravnavanem obdobju restavrirana znamenita in ob enem najpomembnejša Jelovškova oljna slika »Sv. Družina« (2.70 × 1.48 m, sign. d. sp.: F. Illouscheg pinxit 1734., last NG). Ta izredno zahtevna, dolgotrajna in zanimiva restavracija je vredna posebne omembe. Slika se je prvotno nahajala v oltarju v severni stranski apsidi cerkve sv. Petra v Ljubljani. Že na začetku 20. stol. pa je bila v tako slabem stanju, da je bila nujno potrebna restavriranja. Delo so poverili takrat pri nas delujočemu in močno priljubljenemu cerkvenemu slikarju Dunajčanu Jožefu Kastnerju, ki je na sliki izvršil nestrokovno tehnično restavracijo, žal pa je tudi napravil mnoge preslikave in je s tem občutno spremenil izraz Jelovškove umetnine. Popolnoma je preslikal na levi klečečega angela, deloma je preslikal Marijino glavo, popolnoma pa zopet ves vrhni del slike (prim. Fr. Stelè »Jelovškova sv. Družina pri sv. Petru v Ljubljani«, Kronika slovenskih mest, letnik VI., števil. 1). Ni nam znano, kakšno je bilo stanje slike, ki jo je prevzel Kastner, verjetno pa je, da je bilo v spodnji tretjini platno preperelo, ako ne deloma celo strgano. Toda po kasnejšem Sternenovem snetju preslikav je bilo očitno, da je Kastner povsem neupravičeno izvršil takšne in tolikšne preslikave. Nekaj let po zgodovinski razstavi slovenskega slikarstva l. 1924., na kateri je ta »najlepša slovenska Madona«, čeprav tudi v takšnem preslikanem stanju, vzbudila pozornost širše javnosti, je slika začela naglo propadati in pristojni župni urad jo je izročil nekemu slikarju z naročilom, da jo restavrira. Zaradi ugovora spomeniškega konservatorja se to delo takrat ni izvršilo in slikar je sliko samo »očistil«. Iz leta v leto pa se je stanje slike nenehno slabšalo in leta 1938 je končno restavrator Matej Sternen izvršil temeljito restavracijo. Zelo uspešno je odstranil Kastnerjeve preslikave in vrnil sliki kljub mestoma fragmentarično ohranjeni originalni slikovni površini lepoto prvotnega izgleda. Prav tako je tudi Sternen zelo ugodno prilagodil rekonstrukcije manjkajočih delov in ostale retuše originalu. Žal pa mu tehnična restavracija pri njegovih takratnih izkustvih in sredstvih ni zadovoljivo uspela. O svojem delu je poročal takole: »Prejšnji restavrator (Kastner, op. pisca tega poročila) je nalepil novo platno na hrbet slike z navadnim knjigoveškim klejem, kateri se, ako je izpostavljen vlagi, razkroji. Sedanja restavracijo sem takole izvršil: Najprej sem prednjo stran slike prelepil s tankim papirjem, da bi odstopajoči deli barve ne odpadli. Nato sem s klejem nalepljeno platno odstranil z mlačno vodo in staro platno očistil ostankov kleja. Potem sem sliko na zadnji strani napojil s sublimatom. Ko je bila popolnoma suha, sem jo zlikal in gube zgladil. Nato sem jo nalepil z zmesjo, sestavljeno iz kolofonije, bele smole, voska, terpentina in nekoliko firmeža, na novo platno. S prednje strani sem odstranil papir, zakital odlučene dele in odstranil preslikave, da je prišla zopet prvotna barva do veljave. Zakitane manjkajoče dele sem retuširal s primernimi barvami in sliko nato prevlekel z mastiksom.« Ko je sedaj restavratorski oddelek prevzel sliko v restavriranje, je



Sl. 1. — Rihard Jakopič »Studija stoječe figure za kompozicijo evangelija sv. Marka«, (o. pl., 94,5 × 55 m), celota, stanje pred restavracijo s tipičnimi korozijami slik naših impresionistov





Sl. 2. — Rihard Jakopič »Studija stoječe figure za kompozicijo evangelija sv. Marka«, detajl, med krakelirami odstopa barvna plast s krednato podsnovo vred, na izpadlih mestih je vidna juta kot slikovna podloga



Sl. 3 — Rihard Jakopič »Študija stoječe figure za kompozicijo evangelija sv. Marka«, celota, sedanje stanje po restavraciji. Učvrščena in pritrjena sta barvna plast in podsnova, regenerirana slikovna podlaga in izvršena rentoilaza.



Sl. 4. — Matevž Langus »Otroka« (o. pl., 62 × 48,6 m, last NG), celota, stanje pred restavracijo: sprhneli in neprozorni lak zastira močno razpokano slikovno površino.



Sl. 5. — Matevž Langus »Otroka«, detajl dečkove glave z odstopajočimi delci barvne plasti in podsnove med mrežo krakelir



Sl. 6. — Matevž Langus »Otroka«, detajl dečkove glave po utrditvi barvne plasti in podsnove.



Sl. 7. — Matevž Langus »Otroka«, celota, po regeneriranju delno snet, močno porjaveli lak, ki je povsem spremenil originalni kolorit

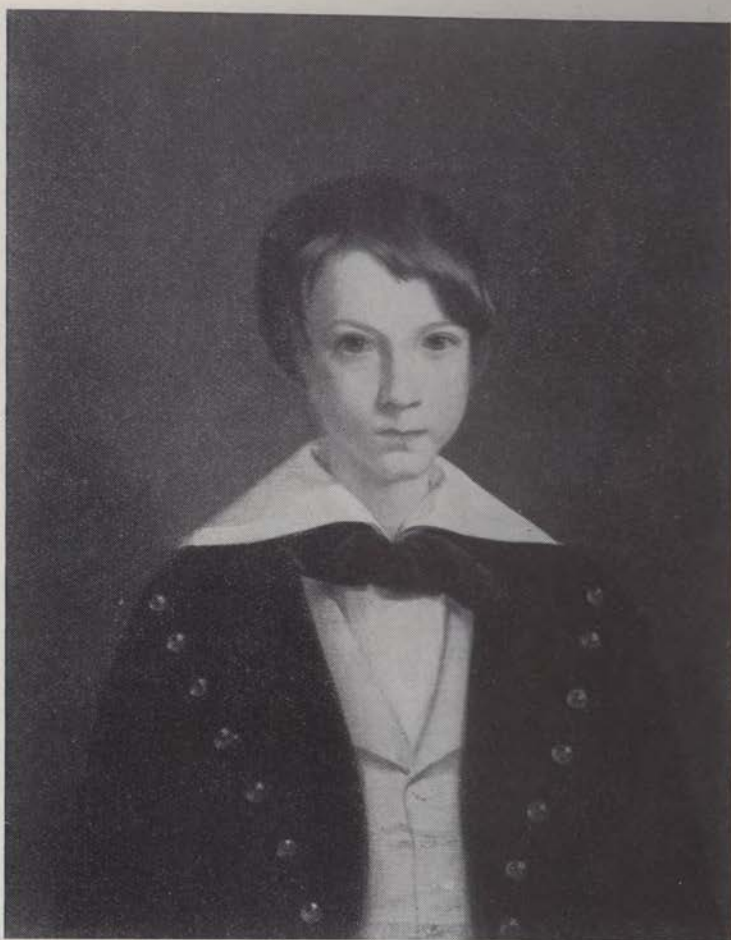


Sl. 8. — Matevž Langus »Otroka«, celota, sedanje stanje po restavraciji



Sl. 9. — Mihael Stroj »Podoba Valentina Krisperja« (o. pl., 63,4 × 50 cm, last NG), detajl, posnetek s stransko osvetlitvijo. Pri napačni prejšnji restavraciji je premočno topilo za snemanje laka zmeščalo barvno plast in poškodovalo lazure

bilo njeno stanje izredno težko, barvna plast s podsnovo vred se je drobila in je bila močno razpokana ter je domala po vsej površini grozljivo odstopala od originalnega sprhnelega platna, ki se je že močno ločilo in povešalo proč od podlepljenega platna. Rentoilazno lepilo je zaradi nepravilne sestave sprhnelo in je bilo večinoma pulverizirano. Na slikovni površini je na več mestih odpadla barva s podsnovo vred. Brez dvoma je pri zadnji restavraciji tudi odmakanje prejšnjega podlepljenega platna z mlačno vodo in napajanje s sublimatom (raztopina jedkega živosrebrnega klorida) občutno škodovalo klejni krednati podsnovi in posredno tudi barvni plasti. Dalje je bila v desni zgornji polovici slikovna površina z originalnim platnom vred premočrtno v navpični smeri »prerezana« v dolžini 48 cm. Pri sedanji restavraciji je bilo treba odstraniti



Sl. 10. — Mihael Stroj »Podoba Valentina Krisperja«, celota, sedanje stanje po restavraciji. Po utrditvi in regeneriranju barvne plasti je bil snet v plastičnih slojih razlit stopljeni lak

prejšnje podlepljeno platno, ki je bilo sestavljeno iz treh nesešitih kosov že rabljenega in prepranega platna različne jakosti in kakovosti. Za to operacijo je bilo treba prej utrditi celotno barvno plast s podsnovo vred z utrjevalnimi emulzijami in s pomočjo toplotnih postopkov ter jo prelepiti s celofanskimi lističi. Pri odstranjevanju podlepljenega platna se je ugotovilo, da so se ob prejšnji rentoilazi pojavili mehurji, zaradi česar je restavrator prerezal novo podlepljeno platno v navpični smeri, da je mogel ob prerezu nekoliko dvigniti podlepljeno platno in z lopatico ponovno vtisniti rentoilazno maso. Pri tej operaciji pa je nehote nekoliko zarezal tudi sprhnelo originalno platno, čigar razapadajoče tkivo sploh ni bilo regenerirano. Pozneje je pod vplivom atmosferilij in termičnih učinkov ter zaradi različnih razteznih koeficientov vseh slojev počilo originalno platno s podsnovo in barvno plastjo vred točno po omenjeni zarezi. V ostankih prejšnjega rentoilaznega lepila, ki je bilo zelo neenakomerno namazano, so bile grude in grudice čisto mehke in gnetljive konsistence. Pri



Sl. 11. — Franc Jelovšek »Sv. Družina« (o. pl.,  $2,7 \times 1,48$  m, last NG): pred Sternenov  
restavracijo



Sl. 12. — Franc Jelovšek »Sv. Družina«, detajl sredine s Kastnerjevimi preslikavami na glavi Madone in na klečečem angelu



Sl. 13. — Franc Jelovšek »Sv. Družina«, hrbtna stran slike. Vidno je podlepljeno platno prejšnje restavracije, pod spodnjim robom je kos odluščenega podlepljenega platna



Sl. 14. — Franc Jelovšek »Sv. Družina«, detajl draperije klečečega angela z okvirami na barvni plasti in krednati podsnovi



Sl. 15. — Franc Jelovšek »Sv. Družina«, detajl spodnji del angela pred sedanjo restavracijo



kemični analizi se je pokazalo, da je bilo lepilo sestavljeno iz kolofonije in terpentina, voska in malo lamenega firneža, ugotovilo pa se je tudi prisotnost precejšnje količine govejega loja, ki se je zaradi avtolizi in gnitju podvrženih albuminskih substanc razkrajal in je s tem povzročal nadaljnje okvare. Restavrador je domneval, da bo z dodatkom govejega loja povečal elastičnost in vezivnost rentoilažnega lepila, ni pa upošteval kvarnih posledic takšne ingredientce. Pri sedanji restavraciji so bili prejšnje podlepljeno platno in ostanki lepila odstranjeni samo z mehaničnimi postopki, nato pa je sledilo regeneriranje originalnega platna z vlikavanjem in vtiskovanjem bolezenskemu stanju tkiva ustreznih emulzij, katerim je bilo zaradi sterilizacije primešanega nekoliko heksanona. Mnoga izpadla in preluknjana mesta je Matej Sternen zakital in pokril z retušami, ki se oblikovno, barvno in optično, kakor že omenjeno, zelo ugodno ujemajo z originalom. Zato je bilo treba večino teh Sternenovih retuš na vstavljenih mestih ohraniti. Ker bi po odstranitvi podlepljenega platna in zaščitne celofanske plasti na licu slike vsa vkitana mesta izpadla, je bilo treba pred novo rentoilažo na hrbtni strani nalepiti z emulzijskimi lepili tenek sloj japonskega papirja. Ožje proge kita z retušami vzdolž vseh štirih robov slike, ki so bile nanese pri prejšnji restavraciji in so bile močno razpokane, smo nadomestili s prameni ustreznega platna, točno prikrojenimi obliki poškodb ob obodu slike. Po vseh teh operacijah smo sliko nalepili na celo, novo in impregnirano platno, ki je po jakosti in razteznosti ustrezalo stanju originala z emulzijskim lepilom, čigar smolnate ingredientce so bile benečanski terpentin, kolofonija in močno lepljiva umetna alkidna smola, modificirana na lanenem olju. Po montiranju na prepariran podokvir je bila slika dalj časa primerno kondicionirana, nato pa so bila izvršena še potrebna punktiranja (glej sl. 11—16).

Od ostalih pomembnih avtorjev, katerih dela so bila obravnavana, je omeniti imena Matija Plainer, Anton Cebej in Valentin Metzinger.

V odseku za plastike je bilo v letih 1953-54 v restavriranju 50 plastik. Od teh jih je bilo dokončno restavriranih 47 (27 za NG in 1 za MG), obnovljenih pa je bilo tudi več stilnih rezljanih in pozlačenih okvirov ter nekaj drugih stilnih umetnoobrtnih izdelkov. V mesecih april, maj in junij leta 1953. je vodila tečaj za restavriranje plastik diplom. restavratorka Ena Wiedner iz Graza (absolventka specialne šole za restavradorstvo dr. R. Eigenbergerja na Akademiji upodabljaljočih umetnosti na Dunaju), ki se ga je udeležilo poleg v restavratskem oddelku na novo nastavljenega restavradorja Jožeta Lapuha še pet eksternih kurzistov. V tem času je bilo restavriranih 14 plastik, eksponatov NG in gotska Madona z Muljave. Pri vseh teh kakor tudi pri vseh kasnejših restavracijah je bilo treba reševati težke tehnološke probleme ter obravnavati subtilna in komplicirana vprašanja umetniške restavracije. Obseg restavracije je določala komisija, ki so jo sestavljali zastopniki galerijskega sveta, s strani Zavoda pa vodja restavratskega oddelka in dva predstavnika konservatorskega oddelka. Pri navedenih in pri večini kasnejših restavracij je restavriranje plastik, pri katerih je bil les (z malimi izjemami so bile same lesene plastike) zelo trhel in močno črvojedan ter je obloga večji del povsem odstopala, zahtevalo posebno kočljive, tehnično komplicirane in dolgotrajne intervencije. Zelo delikatno in težavno je bilo snemanje raznih slojev recentnih preslikav in ohranitev originalne polihromacije, kakor tudi fragmentov zgodovinskih recentnih preslikav zaradi dokumentacije. Kočljivo je bilo tudi toniranje, ki ni smelo zaiti v potvarjanje, marveč je moralo v estetskem učinkovanju posredovati zaključeno celoto. Mišljeno je namreč toniranje mest, kjer je bila prvotna polihromacija povsem izgubljena, ali pa takih mest, na katerih je obloga že čisto



Sl. 16. — Franc Jelovšek »Sv. Družina, celota, sedanje stanje po restavraciji



Sl. 17. — Gotska plastika »Sv. Ana Samotretja« (les, 126 cm), celota, vidna sta recentna groba polihromacija in okvare na lesu (pred restavracijo)



Sl. 18. — Gotska plastika »Sv. Ana Samotretja«, detajl, snetje recentne polihromacije. Odkrita je prvotna pozlata in polihromacija

odpadla in jih je bilo treba zaradi konserviranja pokriti z novo oblogo. Izredno delikatno je bilo tudi dostavljanje manjkajočih plastičnih detajlov, kjer je to bilo potrebno zaradi estetskega percipiranja umetnine. Slednje je bilo napravljeno le v nekaj redkih primerih in še to tako, da je bila dostavitev posebno označena in od blizu takoj opazna in da se je dostavljeni del mogel vsak čas brez težave sneti ali pa zopet vrniti na svoje mesto. Iz vrste zelo uspešnih restavracij eksponatov NG je omeniti kot jako zgovoren primer gotsko polihromirano leseno plastiko »Ana Samotretja«. Po odstranitvi debelega sloja grobe recentne preslikave so spet prišle na dan tančina modelacije in prvotna, čeprav le še v tanki prozorni plasti ohranjena polihromacija s fragmenti originalne pozlate je s svojo harmoničnostjo vrnila plastiki lepoto prvotnega izraza (glej sl. 17—20).

Poseben primer restavracije in rekonstrukcije je dragocena gotska Madona, ki je bila pred nekako tremi ali štirimi leti barbarsko razbita v nekem znamenju v Ribnici. Iz posnetkov je dobro razvidno, v kakšnem stanju je bila plastika oziroma so bili njeni fragmenti pred restavracijo. Po snetju recentne preslikave je zasijala lepa prvotna polihromacija in delno ohranjena pozlata na preostalih fragmentih. Ker bo plastika vrnjena svojemu prejšnjemu namenu, je bila izvršena rekonstrukcija vseh manjkajočih ali recentno slabo dostavljenih delov, ki pa so na restavrirani plastiki vidno označeni in dokumentirani (glej sliko 21—24).

Posebne omembe vredna je tudi restavracija gotske Madone iz škofjeloške delavnice za Tehnični muzej na Jesenicah in dveh reliefnih plastik iz dveh še ohranjenih stranskih kril gotskega krilnega oltarja iz Prepolja na Dravskem polju. Zelo uspela restavracija slednjih dveh plastik pa bo opisana v posebni



Sl. 19. — Gotska plastika »Sv. Ana Samotretja«, celota, posnetek med restavracijo. Po konserviranju in utrditvi lesa ter popolnem snetju recentne polihromacije je dopolnjena manjkajoča obloga



Sl. 20. — Gotska plastika »Sv. Ana Samotretja«, celota, sedanje stanje po restavraciji. Dopolnjena obloga je rahlo tonirana.

študiji, ko bosta dokončno restavrirani še obe slikani tabli, ki sta tudi sestavna dela v krilih navedenega krilnega oltarja.

V obeh letih 1953-54 so se vršila ali bila izvršena tudi važna terenska dela. V prezbiteriju podružne cerkve v Dobravljah pri Sv. Križu v Vipavski dolini so bile očiščene in utrjene znamenite freske našega baročnega slikarja Antona Cebeja. Na freskah je nastalo več občutnih okvar, ko je ob koncu prve svetovne vojne v bližini eksplodirala v bližnjem skladišču znatna količina municije. Tedaj so nastale v zidovih prezbiterija večje razpoke, sčasoma pa je začel odstopati poslikani omet, kar je v zadnjih letih pospešila še vlaga, ki jo je povzročalo zamakanje zaradi slabe strehe (glej tudi »Poročila«).

V Hrastovlju (Slovenska Istra) smo nadaljevali z odkrivanjem izredno pomembnih poznogotskih fresk v edinstveni mali, a troladijski romanski cerkvi. V zadnjih dveh letih (skupaj dva meseca dela) smo odkrili in tudi že delno utrdili novih 112,5 m<sup>2</sup>. Delo je bilo zelo košljivo, ker je slikovni omet izredno krhek, površina pa večinoma močno zasigana. Odstraniti smo morali dva navadna stranska oltarja in pa nov primitivni pevski kor, ob čigar postavitvi so zakrili in tudi poškodovali precejšnji del fresk. Delo se bo v prihodnjem poletju zopet nadaljevalo.

V Šmartnem pod Šmarno goro je bila restavrirana velika oltarna oljna slika Janeza Šubica »Sv. Martin ozdravlja bolnico« in velika Langusova freska (slikan oltar v prezbiteriju). Obe deli sta občutno trpeli in sta bili že močno ogroženi zaradi zamakanja sten, kar so povzročale okvare na strehi.



Sl. 21. — Ribniška gotska Madona, celota, stanje ob prevzemu v sedanjo restavracijo



Sl. 22. — Ribniška gotska Madona, celota, med restavracijo, sestavljeni so ohranjeni deli

V podružni cerkvi romanske osnove v Zgornji Dragi pri Višnji gori smo izvršili odkrivalna in utrjevalna dela. Odkrite so bile dekorativne slikarije na svodu in manjši figuradni fragmenti v apsidi in na stenah. Izvršeno je bilo tudi poskusno toniranje sicer zelo vlažnih sten, kjer prvotna poslikava ni bila več ohranjena. Delo pa bo treba obnoviti, ker je notranjščina izredno vlažna, toda vsekakor šele potem, ko bo napravljeno vse potrebno za temeljito izsušitev stavbe.

V gradu Predjama je bilo restavrirano stilno pohištvo, na Muljavi pa v Jurčičevem domu notranja oprema.

Na stavbi ljubljanske Opere je pod nadzorstvom Zavoda restavriral Ganglove skulpture iz peščenca kipar T. Blatnik, razen vrhnje skupine (Tragedija, Komedija in Genij), ki jo je bilo treba zaradi izredno slabega stanja demontirati in ki bo po restavraciji in rekonstrukciji odlita v bron in kot taka vrnjena na prvotno mesto. Restavrirana je bila tudi velika skupina v timpionu, delo nekega dunajskega umetniškega zavoda.

V zadnjih mesecih leta 1954 smo pričeli z restavracijo baročnih fresk v grajski dvorani v Brežicah. V prvi fazi dela je moral restavratorski oddelek sodelovati pri izvrševanju del na popravilu in konstruktivnem ojačenju poslikanega stropa in ker je to v naši restavratorski praksi edinstveno tovrstno delo, naj že v tem poročilu sledi opis najvažnejšega dela tehnične restavracije. V dvorani, ki meri v dolžino 35 m, v širino 9.60 m in 8 m v višino, so poslikani strop in vse stene ter okenske niše na površini tisoč štirjaških metrov. Ravni strop krasijo alegorije umetnosti in znanosti, na sferičnih trapecih, ki vežejo strop z navpičnimi stenami, so upodobljeni prizori iz grške mitologije, na stenah pa vidimo krajine s parki in arhitekturami. V eno od teh je neznan tuji mojster, ki je v začetku 18. stoletja izvršil vso slikarijo v brežiški grajski dvorani v secco načinu, naslikal tudi svojo lastno podobo. Dvorano, ki je v prvem nadstropju, so okoli leta 1715. prezidali in zvišali preko drugega nadstropja do podstrešja. Leseni opažni strop, namenjen za nosilec fresco ometa, je bil od



Sl. 23. — Ribniška gotska Madona (les, viš. 86 cm), celota, stanje pred poškodovanjem. Recentni so: polihromacija in dostavki ter več detajlov (Madonina desnica in lakti deteta)

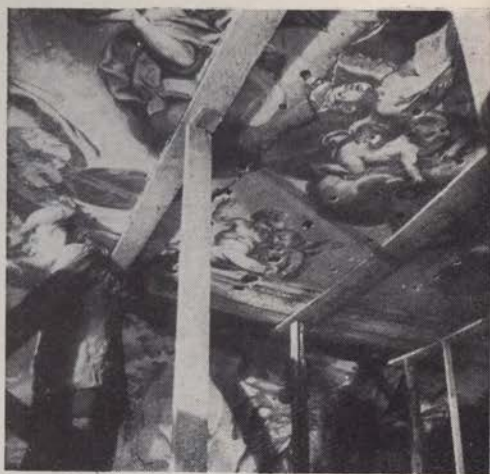


Sl. 24. — Ribniška gotska Madona, celota, stanje po restavraciji. Primer rekonstrukcije. Na ohranjenih delih so odkriti: prvozna polihromacija in pozlata; dostavljeni so novi deli: Marijina glava s krono, njena desnica in del oprsja, detetovi lakti in jabočko. Na originalu je s tanko barvno črto označena meja novih dostavkov

spodaj privit na razsežne različno razmaknjene stropnike, deske na oblikih ploskvah sferičnih trapezov so vezali številni remenati, nad povezniki strešne konstrukcije pa je vso površino prekrival zaščitni pod. Freske so občutno trpele, ko je med prvo svetovno vojno brežiški grad zasedlo vojaštvo in je bila v dvorani nastanjena bolnišnica. Posebno težke okvare v zidovju in na ometu pa je povzročil močan potres 1917. leta. Po osvoboditvi so nemški ujetniki, nastanjeni v brežiškem gradu, razdrli ves zaščitni pod in les uporabili za kurivo. Slaba streha je na več mestih propuščala padavine in razbita strešna opeka je padala na nezavarovani in na zaradi trhlosti lesa že itak močno dotrajani strop, na katerega pa se je še z vso svojo težo vleglo več trhlih stropnikov, ker so njihovi konci v ležiščih na vrhu obeh stranskih zidov zaradi zamakanja povsem segnili. Strop se je začel grozljivo povešati, trstene deske so se na več mestih odtrgale, slikovni omet je v obliki velikih mehurjev odstopil, razpokal in mestoma v manjših ploskvah tudi odpadel. Nad vzhodno in južno steno so popustili remenati in obliki ploskvi dveh sferičnih trapezov sta za nekaj centimetrov odstopili ter se s svojim spodnjim robom povესili čez gornji rob obeh navpičnih sten. Na nekaterih premočenih mestih je tudi hudo trpela barvna plast, ki se je zaradi uničenega veziva dvignila v številnih luskah ali pa se je že tudi obletela. Pred pričetkom tesarskih del na saniranju same stropne konstrukcije je bilo treba najprej učvrstiti barvno plast na freskah, nato pa je bil z masivnega in raz-



Sl. 25. — Brežice, grad, detajl s težkimi poškodbami na slikovni površini, ometu in opažnih deskah močno povešenega dela stropa



Sl. 26. — Brežice, grad, detajl. Pritrjevanje poslikanega obešenega stropa v veliki dvorani. Med podporami se privijajo vijaki s ploščicami skozi omet in leseni opažni strop na vrhnjo konstrukcijo

sežnega premičnega odra močno in na gosto podprt vselej oni del stropa, nad katerim so ojačevali ali izmenjavali stropnike ter polagali zgoraj na strop nove deske, kjer so bile stare že dotrajane. S tem, da smo podpore s klini postopoma in zelo previdno dvigali, je bilo mogoče mehurje dvigniti za 12 do 15 cm in jih tako skoraj popolnoma izravnati, ne da bi bil pri tem poslikani omet poškodovan. Skozi omet je bilo treba zvrtni okoli 250 lukenj, skozi katere smo privijali minimizirane vijake raznih dolžin in jakosti. S temi vijaki, ki so imeli na spodnjem



Sl. 27. — Brežice, grad, utrjevanje poveznikov, na katere je obešen strop



Sl. 28. — Brežice, grad, detajl z izvrtanimi odprtini za večje in manjše vijake

koncu ploščice, na zgornjem pa matice, smo pritrjevali omet na stropne trstene deske, te smo zopet privili — kjer je bilo potrebno — na nove plohe, vse skupaj pa na stropnike in poveznike ter smo na ta način ojačili, utrdili in obesili celo stropno konstrukcijo (glej sl. 25—28). V drugi fazi restavracije, ko bodo predvsem ojačeni še remenati na oblih ploskvah sferičnih trapecev in bo opravljeno impregniranje lesa ter bodo končana še vsa ostala tesarska in krovška dela, bo sledilo še utrjevanje slikovnega ometa z injiciranjem kazeinske malte in nato dokončno restavriranje vseh fresk.

M. ŠUBIC

## Konservatorska poročila za leti 1953 in 1954

### a) UMETNOSTNI SPOMENIKI

**Begunje.** Razsežni grajski kompleks z osrednjim poslopjem in nanj prislonjenima proti vzhodu zalomljenima krakoma, ki tvorita notranji dvorišči, je v glavnem rezultat prezidav 17. in 18. stoletja. V osrednjem traktu z monumentalnim, delno prezidanim stopniščem iz 17. stoletja s štukiranimi stropovi in kamnito balustrado, so se na severovzhodni zunanji strani v zidu pokazale horizontalne razpoke in nabrekline. Preiskave, ki jih je izvršil Zavod za raziskavo materiala, so pokazale, da so te spremembe v zidu v glavnem posledica razpadanja nesolidnega veziva — malte — ki je bilo uporabljeno pri pozidavi tega dela gradu. Ker so že dalj časa na gradu v teku večja adaptacijska dela, s katerimi nekdanjo kaznilnico spreminjajo v bolnišnico za duševno bolne, je bilo treba predvsem zavarovati ogrožene dele stavbe. Dočim so bile notranje stene, kjer so se pojavile tudi razpoke, utrjene s cementnimi injekcijami, je bila severovzhodna zunanja stena v celoti na novo pozidana. Zunanjščina je ostala neizpremenjena, prav tako so ostale iste tudi oblike okenskih odprtin. V kolikor miso bili uporabljene stari kamniti okvirji z značilnim baročnim profilom, so bili izdelani novi iz umetnega kamna. V prostorih, ki se naslanjajo na nekdanje zunanje obzidje iz 16. stoletja z značilnim polkrožno profiliranim zidnim vencem, je Zavod dovolil, da investitor poveča že obstoječe okenske odprtine, ker bodo prostori odslej služili za stanovanjske namene. Kljub temu, da se vršijo velika adaptacijska dela, Zavod ni uspel, da bi restavriral v prvotni obliki veliko monumentalno stopnišče iz 17. stoletja, ki je danes deloma predeljeno z vmesnimi stenami, kar zaenkrat ni izvedljivo iz praktičnih potreb bolnišnice. Prav tako bo ostala z vmesnimi stenami še predeljena dvoranica na hodniku s štukiranim in slikarskim okrasom iz 17. stoletja. Adaptacijska dela vodi dipl. tehnik Kremžar Vili.

**Bistra.** Danes predstavlja Bistra v našem spomeniškem gradivu pomemben primer samostanskega srednjeveškega kompleksa, ki se je postopoma razvijal ob prvotni, sredi 15. stoletja prezidani in 1808. leta porušeni samostanski cerkvi. V sklopu srednjeveškega, vendar tudi že barokiziranega dela stavbe, se je ohranil knjižni hodnik z rebrastim svodom, tretji ohranjeni take vrste na Slovenskem. V traktu, ki od zahodne strani zaklepa grajsko dvorišče, pa je s pritličja dostopna nekdanja grajska kapela z bogatim štukiranim svodom in freskami, ki jih je verjetno naslikal Cebej. Nekdanje samostansko poslopje je postavljeno v podnožje hriba, pod katerim je speljana okrajna cesta III. reda Borovnica—Vrhnika, tako, da ta vodi preko zunanjega dvorišča skozi dva



polkrožna podvoza, ki hkrati tudi zapirata zunanje dvorišče s severne in južne strani. Zaradi povečanega prometa so na zunanji strani južnega podvoza, kjer so ohranjene tudi še srednjeveške strelne line, nastale večje okvare. Ker je Zavod za spomeniško varstvo vztrajal na ohranitvi obeh podvozov, ki sta še srednjeveškega postanka in z obzidjem vred povezana z ostalim stavbnim kompleksom, je Uprava za ceste OLO Ljubljana-okolica pristala na kompromisno rešitev, po kateri naj se sedanji — tudi že spremenjeni — svetlobni odprtini obeh podvozov povečata na ustrezno višino, ki jo zahtevajo cestno prometni predpisi. Pri tem naj se obdrži za pogled značilna polkrožna oblika.

**Bizeljsko.** Bizeljski grad je pri nas eden redkih primerov razmeroma dobro ohranjene grajske arhitekture s srednjeveškimi osnovami in baročnim arkadnim dvoriščem, ki je tudi v notranjih prostorih ohranila bogato stensko dekoracijo v obliki štukuranih stropov s figuralnimi motivi. Delno je tudi še ohranjena klasicistično dekorirana grajska dvorana in kapela z bogato opremo iz začetka 18. stoletja. Grad je danes popolnoma neobljuden in ne služi več nobenemu namenu. Ker je ostal popolnoma neoskrbovan in tudi lokalni faktorji niso za popravilo pokazali nobenega interesa, je Zavod izvršil manjša popravila na strehi, ki je že, kljub sicer dobri ohranitvi gradu, v izredno slabem stanju.

**Bled.** Z razumevanjem in finančno podporo okrajnih in lokalnih faktorjev so se tudi v letu 1954 nadaljevala na široko zasnovana obnovitvena dela gradu. Docela je bila urejena zgornja ploščad s fasadami in zunanjščino grajske kapele. Na novo je napravljen nov dostop iz spodnjega dvorišča na gornje v obliki polkrožnega stopnišča. Delo je sicer skrbno opravljeno, vendar zaradi vnašanja novih arhitektonskih elementov, vzidavanja najrazličnejših od drugod prinesenih detajlov in popolnoma nove obravnave grajske arhitekture, ni povsem v skladu z dosedaj veljavnimi načeli spomeniškega varstva. Delo vodi Narodni muzej, projektira pa arh. Bitenc Tone.

**Bohinj, p. c. sv. Janez.** Skodlasta streha nad dobro poznano podružno cerkvijo sv. Janeza, pomembnim umetnostnim krajinskim spomenikom, je na nekaterih mestih občutno zamakala. S podporo OLO Radovljica je streha spet popravljena; popravljena pa še ni nad kapelo v ozidju s srednjeveškimi freskami. Ker je bila v neposredni bližini cerkve postavljena, brez vednosti Zavoda za spomeniško varstvo in okrajnih spomeniških faktorjev, weekend hišica, ki v estetskem smislu moti okolico spomenika, je OLO Radovljica izdal odločbo, s katero naj se hišica odstrani, oziroma prestavi na ustreznije mesto.

**Brežice, grajska dvorana.** Ob izdatni finančni podpori OLO Krško se je začela velikopotezna restavracija poslikane grajske dvorane iz začetka 18. stoletja. Doslej je bil obešen in na novo pritrjen na stare, a še vedno dobre nosilce, strop s slikarijo. Po daljšem napornem delu je strop ponovno izravnal in so spet poravnane nevarne nabrekline. Vzporedno z utrjevanjem stropa so bile očiščene zamazane in deloma pobeljene freske na stopnišču in vzhodni steni dvorane. Delo, ki ga vodi zavodova restavratorska delavnica, se bo še nadaljevalo.

**Cmurek — grad.** Konservatorski ogled je pokazal, da gre za dobro ohranjeno grajsko stavbo, ki leži na strmem desnem bregu nad Muro in je v sedanji obliki z osrednjim dvoriščem in arkadnimi hodniki nastala po temeljiti prezidavi srednjeveškega gradu v 16. stoletju. Od prvotne stavbe, ki se posredno omenja od sredine 12. stoletja dalje, je ohranjen vsaj del zahodne fasade s portalom, katerega polkrožni timpanon je plastično okrašen z dvo- in triračno pleteninasto ornamentiko in rastlinskimi motivi (glej ZUZ N. v. III., Lj. 1955).



Dobravlje na Vipavskem — obok  
prezbiterija s Cebejevimi freskami  
(Foto: Mole)



Dobravlje na Vipavskem — Cebejeva  
freska sv. Štefana, del. (Foto: Mole)

Uprava »Doma onemoglih Trate« je postopoma obnovila strehe in prebelila vse dvoriščne trakte, pri čemer pa je zagrešila že kar običajno napako, da je ponovno prevlekla z beležem tudi vse kamnite renesančno oblikovane dele, portale, okenske police in arkadne stebre.

**Dobravlje.** Podružna cerkev sv. Petra in Pavla v Dobravljah je bila sezidana 1641. leta. Kasneje, v 18. stoletju, je bila nekoliko baročno predelana. Sprva je spadala pod faro Kamnje, nato pa pod Sv. Križ v Vipavski dolini.

Cerkev je razmeroma dobro ohranjena, čeprav je precej trpela že med prvo svetovno vojno, ko je v bližini eksplodirala zaloga municije. Razpokal je predvsem obok v prezbiteriju. Med drugo vojno so bila okna dalj časa brez stekel ter sta veter in dež opravila svoje. Za proslavo tristoletnice so napravili generalno čiščenje, pri tem pa niso pazili na stene, da so freske dobile blatne madeže.

To cerkev bi lahko imenovali Cebejev muzej, saj je prav vsa slikarija Cebejeva. Najkvalitetnejši je vsekakor križev pot, štirinajst oljnatih slik manjšega formata, ki spadajo med najlepše te vrste pri nas. Nekatere so nujno potrebne restavracije. Prav tako sta potrebni restavracije obe oltarni sliki, katerih ena predstavlja sv. Janeza in Pavla, druga sv. Apolonijo. Slika sv. Apolonije ima signaturo: Ant. Zebey pinx 1768.

Glavni oltar je novejši, ves iz marmora. Kip sv. Petra je noveše italijansko delo. Pripovedujejo, da je bil prvotni leseni oltar naročen v Benetkah ali tam nekje, a se je ob prevozu po morju potopil z ladjo vred. Prav za ta oltar pa je Cebej naslikal zadaj na steni arhitekturo kot dopolnilo lesenemu oltarju. Z novim oltarjem pa at slikana arhitektura nima prave zveze.

S freskami je poslikan ves prezbiterij in obok v ladji. V prezbiteriju je naslikano povečanje sv. Petra, sv. Štefan in sv. Marko. Na severni steni je mučenje sv. Marka, na južni pa sv. Štefana. Pod sliko sv. Štefana je signatura: Per Antonium Zebey, pictorem labacensem Haydoviae natum. Tri stropne freske v ladji predstavljajo sv. Petra, Marijino kronanje in sv. Pavla. Na južni steni

ladje je slika sv. Janeza Nepomuka. Freske so kvalitetno slabše od Cebejevih oljnatih slik.

V jeseni 1954 so domačini popravljali zvonik. Ob tej priložnosti so nameravali popraviti in prebeliti tudi notranjščino. Postavili so oder v prezbiteriju in zaprosili Zavod za restavratorja, da bi popravil poškodovane freske.

Stanje fresk je bilo naslednje: vse freske na stenah in deloma tudi na stropu so bile popačkane z blatnimi madeži in beležem. Na oboku v prezbiteriju so bile že prej omenjene razpoke od detonacije. Najhujše poškodbe je imela freska na severni steni. Tu je zaradi pokvarjene strehe zamakalo in je omet odstopil od zidu. Površino je močno izpral dež, da so ponekod vidni le še sledovi barve. Posamezni kosi ometa so odpadli. Poganu z gorjaču je manjkala n. pr. polovica glave. Podobne poškodbe so bile tudi zadaj na naslikani arhitekturi. Spodnji del te je bil zaradi velikih poškodb prebeljen pred kakimi petimi leti. Na ostalih freskah so bile le manjše poškodbe od žebeljev, odrgnjena mesta itd.

Vse freske so bile nekoč že restavrirane na površini, to je retuširane, votla mesta v ometu pa so ostala kot so bila. Retuše so ponekod zelo dobre, drugod jih je pa vlaga že močno sprala in spremenila. Te je bilo treba pred ponovno restavracijo odstraniti. Originalne barve se razmeroma dobro držijo, ker gre za pravi fresko način slikanja na vlažen omet. Senčne partije so lazurno slikane, brez apna, svetla mesta pa pastozno, mešano z apnom. Zaradi apna so barve na teh mestih precej žive, skoraj kričeče. Nekatera mesta na freskah se rahlo odbarvajo, verjetno so to naknadne slikarjeve retuše na že suh omet.

Restavriranje: 1. delno utrjevanje z apnenim cvetom. Mesta, ki so se odbarvala, je bilo treba utrditi pred čiščenjem. 2. Čiščenje apnenih in blatnih madežev z vodo, gobo in krpo, pri trdovratnejših pa z radirko in skalpelom. 3. Zdravljenje ometa: na freski sv. Marka na sev. steni presbiterija, na naslikani arhitekturi za oltarjem in na freski na stropu prezbiterija. Tu je omet odstopil od zidu in je bilo treba v ta votla mesta injicirati kazein pod pritiskom skozi izvrtane luknje. Omet je bil prej opažen, da bi ga pritisk ne dvignil. Kjer je bila odstopila samo vrhnja plast ometa, je bil injiciran kazein z injekcijsko brizgalko. Porabljenega je bilo okrog pet litrov doma pripravljenega kazeina, izvrtanih okrog 25 lukenj. 4. Odstranjevanje beleža na spodnjem delu naslikane arhitekture (približno 5 m<sup>2</sup>). 5. Plombiranje poškodovanih mest s kazeinsko malto. 6. Retuširanje s fresko barvami. Na svetlih mestih je bilo kot vezivo uporabljeno apno, na temnejših kazein. Retuše so bile lokalne. Delo pri restavriranju fresk je trajalo tri tedne. Delal je en restavrator s pomočnikom iz Dobravelj.

**Dolnja Lendava — grad.** V februarju 1953 je bil Zavod opozorjen na slabo stanje gradu in na razpoke, ki se verjetno pojavljajo na stavbi zaradi premikov terena. Po konservatorskem ogledu je Zavod zaprosil za tehnični ogled višjega gradbenega tehnika v Mariboru tov. Jožeta Požauka, ki je o stvari podal naslednje tehnično poročilo: »Grad sam je zidan z opeko, na hribu, kateri je pokrit z močnim slojem ilovice. Geološki sestav hriba samega v večjih globinah ni znan. Na površini se lahko zapazi, da ilovnati sloji drsijo. To okolnost so, kot vse kaže, že naši predniki poznali, ter so ves hrib zasadili z akacijami, katere so z izredno močnimi koreninami zaščitile pobočje pred zemeljskimi plazovi. V novejši dobi so začeli to naravno zaščito odstranjevati. Posekali so akacijo zaradi lesa, ki ga rabijo pri kotlarstvu. Prvi ukrep za zaščito je, da se prepove vsaka sečnja na tem področju, bodisi v lastne, bodisi v tuje namene.

Grad sam je, kot že uvodoma navedeno, zidan z opeko, prav tako tudi oporni zidovi. Na vzhodni strani so, kot kaže, že enkrat grad popravili ter napravili tu-



Hrastovlje — pogled iz severne apside proti južni stranski ladji po odkritju stenskih slikarij. (Foto: Zadnikar)

kaj tri zidane opornike. Ti niso nikdar bili v organski zvezi z drugimi zidovi gradu, temveč so bili samo prilepljeni ter so učinkovali kot težiščni zidovi. Zdaj so se zaradi nestalnosti terena odlepili ter zeva med starim grajskim zidovjem in oporniki močna razpoka. Da bi se preprečilo porušenje gradu na tem delu, naj se napravi desno in levo ob vsakem oporniku studenec, kateri doseže soliden temelj. Ti studenci se nato izbetonirajo ter tvorijo sigurno oporo, na kateri se nato izvrši najprej provizorno opiranje, nato ponovno zazidavo opornikov, kateri bi temeljili na teh studencih.«

**Dornava — grad.** Vsa povojna leta stavba niti gospodarsko ni bila vzdrževana. V njej je bil do leta 1935 dom onemoglih MLO Ljubljana. Propadale so strehe, s fasad se je luščil omet, edinstveni baročni park je spremenjen v zelenjadni vrt in porasel s plevelom, in vrtno plastike v njem, ki so iz slabo odpornega peščenca, so večinoma močno poškodovane. Tako je propadal naš edinstveni in najpomembnejši baročni kompleks. Tudi prizidek ob koncu

vzhodnega vrtnega trakta, ki ga je Zavod na osnovi predloženih načrtov brez ogleda sicer odobril, celotnemu izgledu ni v korist in je v sedanji obliki nastal brez potrebe. Ko je prevzela stavbo bolnišnica za defektno deco, je uredila s prekritjem vse strehe in obnovila vse fasade, medtem ko vrtno plastike in ves plastični okros na arhitekturi še čaka obnove in ohranitvenih posegov.

**Zgornja Draga.** Poročilo o obnovi notranjščine l. 1954 glej v posebnem članku v tej številki »Varstva spomenikov«.

**Dvor, p. c. sv. Petra.** Južna polovica skodlaste strehe ene naših najpomembnejših cerkvenih arhitektur 16. stoletja je bila že v tako slabem stanju, da je že resno ogrožala lesen kasetiran strop, na katerem so se že zaradi zamakanja pojavljale velike lise. Ker je severna polovica strehe že krita s skrilom, smo tudi za južno polovico izbrali trajnejšo kritino — skril, ki se tudi sicer bolj sklada z značajem te impozantne arhitekture, kot bi se morda rdeča opečnata streha.

**Famlje pri Vremah, p. c. sv. Tomaža.** V celoti iz rezanega apnenca zidana stavba je postavljena na tradicionalnem srednjeveškem tlorisu. L. 1735 je ob barokizaciji dobila nad fasado sedanje odprte line »na preslico«, v gotskem prezbiteriju pa so zbili obočna rebra in tako notranjščino formalno barokizirali. Zaradi močnega zamakanja skozi zelo defektno streho iz kamnitih plošč je v prezbiteriju z oboka odpadel belež in so se pokazale pod njim gotske figuralne slikarije, izvršene na fresko-ometu, ki je nanesen na pobeljeno in naključvano steno, kar pomakne arhitekturo lahko še več desetletij pred nastanek slikarij iz 2. polovice 15. stoletja. Na obočnih poljih je doslej deloma viden naslikan orel — simbol evangelista Janeza, neki svetnik in doprsna svetnica s krono. Slikarije so dobre kvalitete in že zaradi njih zasluži stavba nujno potrebno popravilo strehe v sedanjem načinu prekritja.

**Golo, ž. c. sv. Marjete.** Na izredni razgledni točki postavljena cerkev hrani del opreme iz bivšega opuščenega cistercijskega samostana v Kostanjevici. V cerkvi ohranjeni veliki oltar in prižnica gotovo spadata med naše najpomembnejše plastične spomenike visokega baroka. Za popravilo med vojno poškodovane strehe je Zavod prispeval opeko. Manjše figure z glavnega oltarja so bile prenesene v restavratorsko delavnico in so delno že restavrirane.

**Gosteče, p. c. sv. Andreja.** Že dalj časa opazujemo na južni zunanji steni pod oknom nevarno izstopajočo nabreklino in razpoko, ki poteka preko okna v diagonalni smeri proti tlom. Nabreklina je nastala gotovo zaradi razpadanja malte, kar se je pokazalo po delni odstranitvi ometa. Malta je namreč sprhnela. Zanimivo je, da je ogrožena le zunanja plast stene, dočim je notranja s freskami intaktna.

**Groblje, p. c. D. M.** Baročna cerkev z značilno skrilasto streho, ki je v notranjščini v celoti poslikana s freskami baročnega slikarja Jelovška, služi danes za skladišče. Ker že dalj časa ni bilo izvršenih na strehi nobenih popravil, je na nekaterih mestih pričelo občutno zamakati. Pronicajoča vlaga je že ogrožala freske. Letos je nova uprava — Višja gospodinjska šola — uspela na Zavodovo intervencijo zasilno popraviti streho, dočim bo treba v prihodnjem letu v celoti izvršiti obnovo lepe baročne skrilaste strehe.

**Ig, p. c. sv. Jurija.** Cerkev je danes opuščena. Zaradi pomanjkljive strehe so skoraj v celoti uničene poznane freske iz prve polovice 15. stoletja s prizori iz življenja sv. Jurija. Cerkev spada med naše pomembnejše kulturne spomenike. V osnovi je še romanska, z dobro ohranjenim poslikanim gotskim rebrasto obočnim prezbiterijem in fragmenti fresk v ladji, ob portalu pa je rimski napisni



Ig — freska sv. Jurija iz 15. stol. se je od vseh prizorov edina delno ohranila. Vse ostale slikarije so v zadnjih letih zaradi pomanjkljive strehe propadle (Foto: Stelè)



Krško — zunanjščina cerkve sv. Duha (Foto: Zadnikar)

kamen. Zavodu je uspelo zasilno zavarovati še ostanke fresk in delno popraviti streho, dočim bo treba v prihodnjem letu v celoti obnoviti ostrešje. Material za prekritje je že pripravljen.

**Jamnik, p. c. sv. Primoža.** Obnova zvonika. Zanimiva gotška cerkvena arhitektura s šestdelnim rebrastim obokom v prezbitoriju in freskami iz 2. polovice 15. stoletja je med vojno utrpela večjo škodo. Zvonik je ostal brez strehe in je bil zasilno pokrit z betonsko ploščo. Ker je cerkev hkrati tudi pomemben krajinski spomenik na izletni točki nad zaščiteni Kropo, je OLO Kranj dodelil podporo za obnovo zvonika. Zaenkrat so pripravljene skodle, napravljeno pa je tudi novo ostrešje. Zavod za spomeniško varstvo je zahteval korekturo zvonikove strehe, ki naj bo srednjevisoka piramida z usločenim podnožjem. Taka oblika tudi sicer bolj ustreza značaju spomenika v razliko od prejšnje psevdogotske z ogelnimi stolpiči.

**Jezerko, p. c. sv. Ožbalta.** Poznane freske realistične smeri iz konca 15. stoletja so bile med vojno v celoti preslikane. Preiskava je pokazala, da bo mogoče očistiti kasnejše preslikave, v kolikor niso mehanično uničili tudi slik. Lepo baročno skodlasto streho je župni urad v celoti obnovil v stari obliki.

**Št. Jošt nad Kranjem.** Obnova zvonikovih streh. Pred leti je strela udarila v zvonik in pri tem sta pogoreli obe skodlasti baročni strehi. S finančno podporo OLO Kranj in okrajne spomeniške komisije je bil pripravljen material za prekritje obeh streh, postavljeno pa je tudi že ostrešje.

**Št. Jurij ob Taboru, ž. c.** Zavod je bil naprošen, da dá navodilo, kako naj se popravi razpadajoča zunanjščina prezbitorija. Ogled je pokazal, da so

od gotske stavbe ohranjene le stene prezbiterijskega z oporniki in zazidanimi šilastimi okni ter spodnji del zvonika ob severni strani, vse ostalo pa je bilo na novo pozidano l. 1899, ko je bil tudi prezbiterij na novo obokan. Tako je vsa notranjščina z dekoracijo in opremo vred novo-renesančna. Po župnijski kroniki je bil prezbiterij do oboka prej visok 8.35 m. Dotrajani kamni naj bi se izmenjali z novimi bloki, v kolikor pa bi to ne bilo mogoče, naj se manjkajoči deli opornikov dozidajo in omečejo.

**Koseč, p. c. sv. Jošta.** Zanimiva gotska cerkvena v tradiciji romanske arhitekture istrskega tipa, ki leži prav ob vznožju Krna, je bila po letu 1924 znotraj ponovno pobeljena in so bile s tem zakrite gotske freske v njeni notranjščini. Ob ogledu se je pokazalo, da se belež zelo rad loči od poslikane ploskve in so slikarije pod njim dobro ohranjene. Na banjastem oboku v apsi je v mandorli Marijino Kronanje, na južni steni menda Rojstvo, medtem ko so drugi prizori še manj jasni. Streha stavbe, ki je krita s korci, je nujno potrebna popravila, ki ga bo Zavod izvršil l. 1955.

**Koseze pri Ljubljani, p. c. sv. Marjete.** Na zvoniku pred ca 40 leti popolnoma v takratnem duhu obnovljene cerkve, je bila napravljena nova streha. Ob teh delih so se pod novim ometom na zunanjščini severne ladijske stene pokazali slabo ohranjeni ostanki naključvanih fresk. Fresko omet je nanesen na starejšega, ki je pobeljen in tudi naključvan. Naslikana prizora — levo Krištof in na desni Križanje — sta v pravokotnih okvirih zelo nizko pri tleh. Ohranjenost je zelo fragmentarna, vendar se da po izrazitih barvah in stilnih momentih sklepati na pozno gotiko. Eden sgrafitov ima letnico 1527.

**Kostanj, p. c. sv. Doroteje.** Med vojno je ostrešje nad ladjo in prezbiterijem v celoti pogorelo. Pri tem je bila uničena tudi oprema in kasetiran strop v ladji. Po vojni je bil zasilno prekrit le prezbiterij z značilnim zvezdastim obokom in bogatimi sklepniki in konzolami. Na pobudo župnega urada je bil napravljen načrt za prekritje cerkve v celoti, po katerem naj dobi cerkev položno streho z žlebaki. Zavod se ni v celoti strinjal s projektom.



Koseč pri Drežnici — zunanjščina podružnice z značilnim ravnim vzhodnim zaključkom. (Foto: Zadnikar)

Kamnoseški znaki v cerkvi Sv. Lenart sl. g

Na stropnih rebrih		Na polstebrih		V oknih			
Ħ	14	Y	1	✓	17	Σ	1
Z	2	Λ	1	Y	2	⋈	1
7	1	Λ	1	⋈	1	∨	1
Δ	9	Λ	1	⋈	1	∨	3
π	2	Y	2	⋈	3		
Y	2	Y	1	⋈	1		
Ħ	2	⋈	1	∇	1		
Σ	2	∇	2	Δ	5		
⋈	4	∇	2	↑	1		
π	2	Σ	1	↓	1		

*S. Stegenšek*



Lanšprež — dobro ohranjen grad so l. 1953 brez potrebe razkrili in bo propadel. (Foto: Komelj)



Lenart v Slov. Goricah — notranjščina cerkve pred restavracijo. (Foto: Stegenšek)



Lenart v Slov. Goricah — notranjščina cerkve po restavraciji. (Foto: Zadnikar)

**Kostanjevica, samostanska cerkev.** V nepokritem križnem hodniku je ostalo še nekaj fragmentov fresk iz začetka 16. stoletja. Zavod za spomeniško varstvo je dovolil, da se freske snamejo, ker ni zaenkrat nobenih izgledov, da bi se mogle ohraniti na nezavarovani steni.

**Krško, p. c. sv. Duha.** Zanimiva baročna cerkvena stavba z elipsastim tlorisom in kvalitetno oblikovanim zvonikom nad fasado je bila že pred vojno spremenjena v muzej. Odkar se je muzej iz Krškega preselil v Brežice, je ostala stavba brez prave funkcije in se tudi niso vršila na njej niti najmanjša popra-



vila. Zavod je večkrat pri mestni občini Krško interveniral za popravilo strehe in sploh za ohranitev opuščene cerkvene stavbe, ki predstavlja kvaliteten spomenik baročne arhitekture pri nas, hkrati pa je tudi pomemben urbanistični spomenik, ki poživlja do neke mere tamkajšnji mestni predel ob Valvasorjevi smrtni hiši.

**Lanišče, p. c. sv. Uršule.** Popravilo strehe. Stavba predstavlja običajen tip gotske cerkvene podružnice z rebrastim svodom v prezbiteriju in fragmenti fresk na zunanjsčini. Ker že dalj časa ni bila popravljena streha nad prezbiterijem, so se zaradi zamakanja pokazale na svodu večje vlažne lise na severni strani in je pričel celo odstopati omet, pod katerim so se pokazale freske, nekako iz sredine 15. stoletja. Zasilno je bila prekrita streha nad prezbiterijem.

**Lanšprež, grad.** Še dobro ohranjen, vendar neobljuden grad med Trebnjem in Mirno, so nasilno razkrili. Razkrit grad je sedaj prepuščen usodi. Arhitekturno grad ni dosti pomemben, predstavlja trakte razporejene okoli ozkega notranjega dvorišča z grajsko kapelo. Krajinsko je mikaven spomenik.

**Laško, grad.** MLO Laško je leta 1953 nameraval obnoviti grajsko poslopje, v katerem je tudi muzejska zbirka. Navodila za to obnovo je na željo investitorja po poprejšnjem ogledu dal Zavodov zastopnik inž. Tone Bitenc.

**Lenart v Slovenskih goricah.** Ko je bila poprej urejena streha na poznogotski stavbi župne cerkve iz let 1516—1531, se je župni urad lotil obnove celotne notranjsčine, ki je kazala vse značilnosti okusa dobe, ko je bila l. 1889 zadnjič obnovljena in dekorativno poslikana. Sporazumno s konservatorjem izdelani načrt za obnovo po načelih sodobnega spomeniškega varstva, je bil dosledno izvršen v dveh zaporednih delovnih sezonah v letih 1953 in 1954. Vsi kamniti (rumenkast peščenec) deli obočne konstrukcije so bili osnaženi sedmih beležev in delno obravnavani v svoji naravni barvi, deloma pa je bil njih izraz okrepljen z diskretnim toniranjem, s čimer se rebra odražajo od skoraj belo toniranih polnilnih ploskev oboka in podobno niansirani služniki od svetlejših, okrasto toniranih sten. Hrbti tankih reber so bili poudarjeni z rdečo črto, kar je v prezbiteriju boljše doseglo svoj namen, poudariti konstruktivne elemente, kot v ladji, kjer je spričo zgoščene mreže dekorativno porabljenih reber ta barvni poudarek nekoliko premočan. Kjer so bili na rebrih in v ostenju oken ugotovljeni kamnoseški znaki, so bili rdeče obarvani, rdeča črta na rebrih pa je bila na takih mestih prekinjena. Na ta način izvršena restavracija je v celoti uspela. Vrnila je prostoru preglednost in arhitekturno jasnost, poudarila je konstruktivne elemente in jih ločila od polnilnih in nevtralnih, poleg tega pa je v odkritih kamnoseških znakih in z možnostjo fotografiranja sicer nedostopnih detajlov reber in sklepnikov dala tudi nove znanstvene rezultate. Glavni oltar in oba stranska oltarja ob slavoloku je primerno obnovil F. Zamuda, pri čemer so bili nekvalitetni novi kipi preneseni na manj vidna mesta. Tudi nujno potrebna obnova zunanjsčine bo v l. 1955 izvršena po navodilih konservatorja.

**Log, p. c. sv. Volbenka.** V Zavodovo restavratorsko delavnico je bila prepeljana poznana slika Brezmadežne, delo Janeza Šubica. V gornjem delu slike so namreč opažene večje okvare.

**Maribor, stolnica.** Nad južno stransko ladjo ob stolpu je bila pločevinasta streha že močno preperela in je tu zamakalo v ostrešje, kjer se je pojavila tudi lesna goba. Popravilo je l. 1954 izvršilo Mestno gradbeno podjetje »Gradnje« iz Maribora na stroške Zavoda in MLO Maribor. Pred drugo svetovno vojno oproščena ometa z namenom, da se spomeniško ustrezno na novo omeče, je pri-

čela zunanjščina v 15 letih neometana močneje propadati. Okvare se pojavljajo zlasti na kamnitem podstavku in na opornikih, kjer je pričel neodporen kamen propadati v toliki meri, da je ogrožena že celo statična trdnost stavbe. Da se ta proces propadanja ustavi, je višji gradbeni tehnik J. Požauko predlagal izvršitev naslednjih zidarskih in kamnoseških del: »Odstrani naj se betonski tlak, med oporniki in ob steni naj se izkoplje 1 m globok in širok jarek, ki bo omogočil postopno izmenjavo in utrditev obstoječih temeljev z uporabo kvalitetnega betona marke 160. Odtočne cevi je z betonskimi kanali direktno vezati na obstoječi glavni kanal. Po dokončanju teh del, ki naj bi utrdila temelje stavbe in uredila odtok meteorne vode, bi prišla na vrsto kamnoseška dela. Ta bi morala obseči nadomestitev manjkajočih in preperelih kamnov v podstavku in v opornikih, za kar bi naj se uporabil peščenec s Ptujске gore.« Tako konstruktivno sanirana stavba bi morala čimprej dobiti nazaj svoj zunanji omet, na katerega je bila njena zunanjščina že prvotno preračunana in ki se bo moral podrediti v kvaliteti, debelini in obsegu vsem momentom, ki so prišli na dan ob prvi restavraciji, upoštevajoč pri tem zlasti razmerje ometa do obdelanih kamnitih površin.

**Novo mesto, kapitelj.** Odkar so okna v prezbiteriju spet zasteklena, je Tintorettova slika sv. Miklavža spet na svojem mestu v glavnem oltarju. Sliko je 1953. ponovno restavriral Zavodova restavratorska delavnica.



Maribor — stolnica — močno defektni opornik je potrebno izmenjati in ga tako statično utrditi. (Foto: Zadnikar)

**Novo mesto, tri znamenja.** Kljub Zavodovi pismeni in ustni intervenciji doslej še ni uspelo popraviti treh pomembnih znamenj v Novem mestu, oziroma njegovem bližnjem okolišu. Prvo je na nekdanjem starem lesenem mostu, drugo je na Mestnih njivah iz časa francoske okupacije, znano pod nazivom »francosko znamenje«, tretje pa na odcepu glavne ceste z grmsko potjo, tipično baročno z nišo in v celoti poslikano z letnico 1777.

**Okrog, p. c. sv. Barbare.** V podružni cerkvi na Okrogu, ki predstavlja ambicioznejšo gotško podružnico z rebrastim obokanim prezbiterijem, se je na južni steni ladje nahajala doslej nepoznana Bergantova Brezmadežna iz l. 1761. (Signatura na hrbtni strani slike.) Ker je bila slika potrebna restavracije, je bila prepeljana v Zavodovo restavratorsko delavnico. Skupaj z Bergantovo sliko sta bili prepeljani tudi še dve sliki, delo sicer anonimnega, vendar v Mirenski dolini pogosto zastopanega ljudskega slikarja z datiranimi deli iz začetka 19. stoletja.

**Olimje — prostor stare apoteke.** Ker je vlaga že resno grozila z uničenjem fresk po stenah in na oboku pritličnega prostora v okroglem obrambnem stolpu nekdanjega pavlinskega samostana, kjer je bila že v 18. stoletju nameščena ena prvih lekarn pri nas, je bil na pobudo Zgodovinskega društva v Celju s strani OLO Celje-okolica odobren kredit za asanacijo in osušitev tega kulturnega spomenika. Po mnenju strokovnjaka inž. F. Krainerja vlage ne povzročata niti talna voda niti potok, ki teče v neposredni bližini samostana, temveč meteorna voda, ki teče z neožlebljene strehe in že toliko desetletij namaka obodni zid stolpa, ki je zidan iz kamenja in je z njega odpadel omet, da pronica vlaga v notranjost. Predlagana je bila naslednja asanacija: namestitev žlebov in odtočnih cevi ter obnovitev vodotesnega ometa na zunanji strani obodnega zidu in temeljev. V okviru razpoložljivih finančnih sredstev so bila izvršena naslednja dela: na stolpu je bil napravljen žleb, ki bo odvajal padavinsko vodo po odtočni cevi nad glavnim vhomom tako, da bo odtekala po izkopanem jarku po nagnjenem terenu stran od stavbe. Ob zahodni strani samostanskega poslopja je bil napravljen jarek, ki preprečuje dostop padavinske vlage k stavbi od te strani, vendar bi bilo potrebno urediti odtok tudi tiste moče, ki se nabira na dvorišču in pronica pod stavbo zaradi nagnjenih tal prav v smeri lekarniškega stolpa. Že jeseni 1953 je bilo opaziti, da se temelji in spodnji deli sten suše, kar bi se s smotrnim zračenjem nedvomno še pospešilo.

**Ormož — grad.** Zaradi rednega vzdrževanja gradu, ki je večidel zaseden po JLA, je bil izvršen širši komisijski ogled, ki je pokazal potrebo po naslednjih nujnih popravilih: celotna ureditev žlebov, preložitev opeke in nadomestitev dotrajanih letev ter obnova pločevinaste strehe na stolpu. Sredstva za ta dela naj bi prispevali OLO Ptuj, Zavod in MLO Ormož iz najemnine, ki jo kot upravni organ dobiva od vojske. Dosedanja dela so se omejila na prekritje ostrejša, popravilo stolpa in žlebnjakov, kakor je razvidno iz pismenega poročila MLO Ormož.

**Ortnek, grajska kapela.** Iz opuščene in devastirane grajske kapele so bili prepeljani v Novo mesto že močno poškodovani in figurálnih detajlov orpani trije oltarji iz 17. stoletja. Zaenkrat so deponirani v Dolenjskem muzeju. Prav tako je bila v zavodovo restavratorsko delavnico prepeljana slika sv. Jurija, najpomembnejše delo monogramista iz sredine 17. stoletja.

**Otočec, znamenje ob cesti nasproti gradu.** Karakteristično baročno znamenje je dobilo novo streho.



Slape pri Klevčevžu — detajl slike Križanja iz 17. stol. — po restavraciji. (Foto: Molè)

**Otočec, obnova gradu.** 1950. leta izvršeno zasilno zavarovanje od 1942. leta razkritih grajskih zidov je omogočilo, da smo v 1953. letu delno prekrili grad v obsegu srednjeveškega jedra; 1954. leta pa je posebna delovna ekipa v celoti očistila razvalino. Z odstranitvijo baročnega dela gradu, ki ni bil več sposoben za obnovo, je bil sicer za nekaj časa ogrožen že pokriti grajski del. Pri tem se je zrušil del notranje stene že pokritega dela. S takojšnjo intervencijo je bila stena na novo pozidana, postavljeni so tudi temelji za novo pozidavo objekta na mestu odstranjenega baročnega prizidka, ki je sicer v svojem južnem zunanjem delu slonel na zunanjem okvirnem zidu. V celoti so izvršeni načrti za adaptacijo gradu v gostinske namene (arh. Detonijeva), grad bo namreč stal v bližini novo projektirane avtostrade Ljubljana—Zagreb. Dela je finansiral OLO Novo mesto.

**Pleterje, stara samostanska cerkev.** S podporo Zavoda so bila na novo zasteklena okna v stari samostanski cerkvi.

**Predvor, grad Turn.** V bližini gradu stoji tipična baročna kapela s kupolastim obokom in skodlasto streho, ki je že dalj časa izpostavljena vremenskim neprilikom. Na poslikanem kupolastem oboku so se zaradi vlage že pokazale manjše okvare. S finančno podporo OLO Kranj so pripravljene skodle. Napravljeno pa je tudi novo ostrešje za prekritje kapele.

**Prežek, grad.** Grajska stavba stoji v bližini starega prežeškega gradu, od katerega so danes globoko v Gorjancih nad sedanjim gradom vidni le še ostanki arhitekture na tipičnem srednjeveškem položaju v obliki polkrožnega obronka, ki ga obdaja umetno vrezani jarek (zelo zgodnja oblika grajske zasnove!). Sedanji grad je iz 17. stoletja, karakterizira ga široka veža s karakterističnim kamnitim portalom. Kulturnozgodovinsko pomemben grad, ki je bil v Smoletovi lasti in kamor je zahajal tudi Prešeren, je bil med vojno požgan. S finančno podporo OLO Novo mesto je grad v celoti prekrit v stari obliki strme strehe.

**Ptuj, bivši dominikanski samostan.** Ob delih, ki so šla za tem, da se uredi dohod v študijsko knjižnico preko malega južnega dvorišča nad Dravo, so se v južni fasadi samostanskega poslopja pokazala zazidana okna. Po odpretju se je izkazalo, da gre za 4 gotska biforna okna s kamnitimi okvirji in prvotno krogovično izpolnjenimi vrhovi. Zelo verjetno so to okna prvotne kapiteljske dvorane, ki je z napravo stopnišča v nadstropno povišanem traktu izgubila svojo prostornino. Ureditev južne fasade je izvršena tako, da so okvirji teh oken ostali neometani in v celoti vidni.

**Ptujska gora, ž. c.** Po delni odstranitvi ometa in prekritju opornikov z bakrenimi strešicami l. 1952, se severna stena cerkve dobro suši. Izvršena so bila le manjša popravila na strehi in zasteklena nekatera razbita okna.

Pričela se je predstavitev »celjskega oltarja« v notranjost, o čemer bomo poročali v naslednji številki.

**Rodine, p. c. sv. Klemena.** Poznana podružnična cerkev, z nenavadno baročno obliko zvonikove strehe, je poleg umetnostne pomembnosti tudi izraziti spomenik v turističnem predelu Gorenjske. Baročna streha je bila v celoti preperela. S finančno podporo OLO Radovljica in pod vodstvom tamkajšnje Okr. spomeniške komisije je bila zvonikova streha obnovljena v stari obliki.

**Slape, p. c. sv. Device Marije.** Maniristična slika Križanja, ki je bila že leta 1952 prepeljana v zavodovo restavratorsko delavnico, predstavlja pri nas gotovo enega najpomembnejših slikarskih spomenikov tega časa, iz vrste upodobitev Križanja pa gotovo najbolj dosledno maniristično variacijo. Slika izvršena v tempera tehniki je sedaj v celoti restavrirana. V kolikor ne bo izsušena cerkev na Slapah, kjer je slika doslej visela, je Zavod mnenja, da se slika zaenkrat prepelje v tamkajšnjo bližnjo župno cerkev. Cerkev na Slapah je naš zanimiv renesančni spomenik s kraško vplivano arhitekturo in z rahlimi odmevi gotike. Slika bo, če se bo pokazalo, da so se stene posušile, v umetnostnem oziru spet dopolnjevala sicer že tako kvalitetno ostalo opremo in arhitekturo.

**Slovenj Gradec, p. c. sv. Duha.** Po posredovanju Zavoda je bila odstranjena navlaka ob zunanjščini prezbiterija. S fasadne stene je odpadla debela plast novejšega ometa in se je pokazal prvotni omet z neravno površino. Gotski podzidek, ki je na fasadni steni samo levo od vrat, je bil neprimerno imitiran v cementni oblogi tudi na desni strani. V spomeniško cerkveno prostornino je bila ponovno vključena obnovljena gotska zakristija, ki je bila pred leti z vmesno steno ločena od cerkve in porabljena v druge namene.

**Slovenska Bistrica, grad.** Grad, ki ga je zapustila vojaška enota, je MLO določil za stanovanje, kar je najbolj neprimerna funkcija, ki lahko doleti spomeniški objekt. Posledice so se tudi kmalu pokazale. Poleg zanemarjenosti dvorišča in okolice in poleg kamnitih ograj, katerih posamezni balustri leže razmetani, so najbolj ogrožene baročne stenske in stropne slikarije. Tako je neka stranka, da bi iz velike, za stanovanje neprimerne dvorane napravila kuhinjo in sobo, prostor predelila s provizorično vmesno steno, pri tem brezobzirno pre-



Soteska — pogled na grad pred porušenjem (po razglednici)



Soteska — del arkadnih dvoriščnih traktov gradu pred požigom. (Foto: Stele)

rezala stropno fresko in v njej izsekani žleb pritrdila lesonitno steno. Tega vandskega početja očitno niso opazili pristojni forumi, čeprav so bili vsi prizadeti seznanjeni s spomeniško pomembnostjo objekta, kakor je razvidno iz zapisnika z dne 25. I. 1954, v katerem so točno določeni postopki za odobritev kakršnihkoli preureditvenih del in katerega so vsi podpisani vzeli na znanje.

**Soteska, grajska razvalina.** Grad, ki je na Slovenskem predstavljal najizrazitejši koncept grajske arhitekture 17. stoletja, kjer z arkadami odprti trakti oblikujejo dvorišče, je danes le še razvalina z več ali manj ohranjenimi okvirnimi zidovi. V severovzhodnem stolpu, v pritličju, kamor so vodile iz hodnika stopnice, so se ohranili v razkitem stolpu le še majhni fragmenti slikarije, ki jih omenja tudi Valvasor. To slikarijo smo pripisovali skupno z uničenimi slikami na gradu Bokalce in z naslikano sončno uro na Starem gradu in s še sedaj ohranjeno, vendar močno poškodovano slikarijo v vrtnem stolpu v Soteski, tako imenovanemu Almanachu. V jesenskih mesecih je bil fiksiran še najbolje ohranjeni detajl, ki predstavlja grifa, vendar snemanje detajla ni bilo več mogoče izvršiti zaradi prevelike vlage.

**Stari grad pri Novem mestu.** Stari grad je na Dolenjskem najbolj izraziti koncept gradu, ki se je postopoma razvil iz stolpaste osnove, se razrastle v renesansi in baroku v sedanjo obliko z arkadnimi hodniki in dvoriščem v središču. 1942. leta je bil grad v celoti požgan, 1950. so bile nad celotnim zidovjem napravljene zaščitne strešice, ki so omogočile, da je bil leta 1954 grad še sposoben za celotno prekritje. Danes ima grad spet novo streho in skupaj z Otočcem, Gracarjevim turnom in Prežekom predstavlja dragoceno skupino po vojni obnovljenih gradov na Dolenjskem.

**Strazišče pri Kranju, p. c. sv. Petra.** Zanimiva kapela iz 17. stoletja z istodobno opremo je po prizadevanju OLO Kranj in tamkajšnjega Mestnega muzeja dobila novo streho. Na ta način je rešen eden zanimivih spomenikov renesančne arhitekture pri nas.

**Šoštanj.** V podružnici sv. Mohorja se je v romanskem kvadratnem prezbiteriju nadaljevalo odkrivanje stenskih slikarij. Na levi strani okna je odkrit

prizor mučeništva (verjetno sv. Fortunata), ki je v kompoziciji zrcalno obrnjena ponovitev podobnega prizora desno od okna. Pritlični pas obeh stranskih sten še ni odkrit, v srednjem pasu pa bo na vsaki strani po šest apostolov, stoječih v naslikani arhitekturi. Ta obstoji (podobno kot na Suhi) iz vrste stebrov, povezanih med seboj s trikotnimi čeli, katerih se oprijemljejo »Krabbe«, nad kapiteli stebrov pa so postavljeni stolpiči. V ozadju je arhitektura s cinami. Figure apostolov, ki niso izvršene v fresko tehniki kot arhitekturni deli, se samo še deloma slutijo. Nad pasom z apostoli sta na prehodu stene v banjo naslikana na vsaki strani po dva simbola evangelistov. Na severni strani izdaja tak ikonografski setav vidna noga vola, pod katero je bel napisni trak z rdečimi velikimi črkami — C A S (Lucas!). Nobenega dvoma ni, da je sredi med apostoli na temenu vzdolžnega banjastega oboka Kristus, čeprav je ta del oboka še neodkrit in v celoti preslikan z monogramom IHS v oblakih z dvema angeloma ob straneh iz 17. stol. Baročna slikarija je izvršena na belež in toliko kvalitetna, da jo bo po odkritju izpod novejših beležev kazalo sneti in tako odkriti pod njo prvotno slikarijo. Ta izkazuje zanimivo tehnično dvojnost, da je v pravi fresko tehniki izvršena le podslikava in risba, vse drugo (modulacija, detajli) pa je bilo slikano na moker belež, s katerim je bil v freski izvršeni »karton« prevlečen in ki sedaj ob odkrivanju, trdno sprijet z baročnimi in novejšimi beleži, po večini odstopa od fresko-ometa. Kljub temu pa je pričevalnost dana, saj je v barvni podslikavi ohranjena vsa slikana arhitektura, vsa razdelitev posameznih prizorov in ikonografski sestav v najrazličnejših potezah. Ohranjena barvna lestvica se drži umirjenih tonov sivo-zelenkaste podslikave ozadja, rdečkaste arhitekture in rumene barve. Z ikonografskimi, stilnimi in opisanimi posebnostmi sodi odkrita stenska slikarija v začetek 14. stoletja.

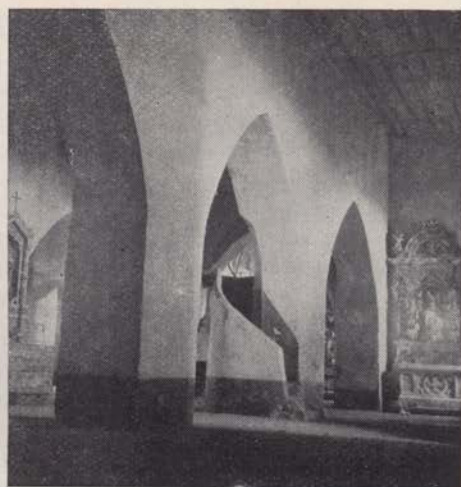
**Špitalič pri Konjicah, ž. c.** V letih 1951-52 je župni urad izvršil ob sev. steni cerkve nujno potrebno drenažo in okreplil temelje opornikov. Zaradi talne vode, ki pritiska s pobočja nad cerkvijo, so se namreč na stavbi poleg povečane vlage pokazale okvare, med drugimi večja razpoka vzdolž temena oboka v ladji, ki ogrožajo obstoj tega, za naše razmere izrednega spomenika poznoromanske arhitekture, katerega nastanek se veže na začetke Žičkega samostana in je njegova arhitektura razločljiva z direktnim prenosom francoskih vzorov na naša tla. 4. avgusta 1952 izvršeni komisijski ogled s strani zastopnikov OLO Celje-okolica in Zavoda je ugotovil nujno potrebo po ojačenju temeljev južnih opornikov in po drugih popravilih, za kar bi bilo takrat predvidoma potrebnih 190.000 din. Zaradi pomanjkanja sredstev to delo še do danes ni bilo izvršeno.

L. 1953 je župni urad v težnji po osvežitvi zunanjščine in delno tudi notranjščine cerkve vso stavbo na zunaj prebelil in dragoceni romanski portal prevlekel s cementno vodo, kar je spomeniško neustrezno in estetsko skrajno nezadovoljivo. Podobno so bile kamnite sedilije pobarvane v imitaciji kamna namesto, da bi z odstranitvijo še starih beležev prišel kamen do veljave. Namesto vseh takih nestrokovnih obnavljanj bi stavba med prvimi zaslužila temeljito spomeniško obnovo, ki bi odstranila »dekorativno« navlako zadnjih desetletij in pokazala njene arhitekturne in kamnoseške kvalitete visokega srednjega veka v pravi luči.

**Štatenberk, grad.** Dela na dokončni obnovi gradu zaradi omejenih sredstev le počasi napredujejo. Gostinsko podjetje »Dom ob Dravinji«, ki zaseda stavbo, je uredilo deloma zunanje fasade, nadomestilo kamnito dvojno stopnišče, ki vodi z dvorišča v veliko dvorano, z novim v umetnem kamnu, v stebriščni veži glavnega trakta pa je bil napravljen terazzo tlak, ki se je moral zaradi fi-



Uršlja gora — pogled na cerkev od zahodne strani. (Foto: Zadnikar)



Uršlja gora — južna stranska ladja cerkve. (Foto: Zadnikar)

načnih razlogov oddaljiti od predloženega načrta. Žal so bili s tako oblogo prevlečeni tudi defektni kamniti stebri in spodnji deli sten. Za gostinske namene je usposobljeno vse pritličje glavnega trakta, vse drugo nadstropje in nekako polovica prvega nadstropja s štukiranimi stropi v sobah, za katere sta stilno opremo odstopila iz svojih depojev ptujski in mariborski muzej. V zadnji fazi teh del je bila z gredicami in poti razdeljena tudi ploskev osrednjega dvorišča.

**Tolmin, ž. c.** Pri obnavljanju cerkvene notranjštine so se pod ometom na več mestih pokazale stenske slikarije v dveh plasteh, ki pa miso starejše od baroka. Še najboljše je ohranjen fragment okrog krstnega kamna ob levem vhodu, kjer je naslikan Krst v Jordanu; na južni steni južne stranske ladje pa je ohranjen morda odlomek Poslednje sodbe. Ti fragmenti bodo istočasni s triladijsko baročno arhitekturo cerkve in jih zaradi slabega stanja ni vredno ohranjati. Ob obnavljanju so bile stene pobeljene in dekorativno poslikane in je spomeniški uspeh te obnove zelo dvomljiv.

**Turjak, grad.** Naš najpomembnejši grad iz 16. stoletja s starejšimi gradbenimi osnovami iz dobe romanike in gotike, ki navezuje tudi na Trubarja in Dalmatina ter je hkrati poznan tudi iz NOB, je bil brez strehe in se je polagoma spreminjal v razvalino. Na novo je bila obnovljena že pred leti postavljena zasilna streha nad kapelo. Sicer pa je bil grad v celoti očiščen. Material iz zrušenih delov je odpeljan, v kolikor ne gre za večje kose kamna, ki bi lahko eventualno še prišli v poštev pri kasnejši obnovi. Zaenkrat Zavod ni uspel, da bi zagotovil kredite za zasilno zavarovanje najbolj ogroženih grajskih delov, predvsem vzhodne partije z obema okroglima stolpoma in južnega trakta ter orjaškega bastijona z renesančnim grbom.

**Uršlja gora.** Konzervatorski ogled je pokazal, da je velika triladijska stavba v gotski tradiciji poznega 16. stoletja resno ogrožena zaradi talne in atmosferske vlage, ki vdira vanjo skozi močno defektno škodlasto streho. Doslej popravilo še ni bilo izvedljivo.

**Velika Nedelja, grad.** Na stavbi, ki je uporabljena za stanovanja, je bila zasilno popravljena streha, ki je bila v zelo slabem stanju. Mestni muzej



v Ptuju je prevzel iz grajske kapele Altomontejevo sliko Madone iz l. 1725 in spominsko ploščo iz l. 1572.

**Visoko, p. c. sv. Nikolaja.** Streha nad znamenito podružnično cerkvijo sv. Nikolaja s freskami Janeza Ljubljanskega iz leta 1443 ni bila od vojne sem popravljena. Na nekaterih mestih je znatno zamakalo, ogorožene so bile Janezove freske v notranjščini prezbiterija, prav tako pa je pričel nevarno prhneti lesen kasetiran strop v ladji. Streha je v celoti obnovljena, po osušitvi bo treba restavrirati lesen strop v ladji in na novo pregledati stanje Janezovih fresk v prezbiteriju.

**Visoko pri Kranju, znamenje.** Tipično steberno znamenje na Visokem nasproti cerkve s poslikanimi stranicami je ogroženo zaradi cestno prometnih predpisov. Zavod za spomeniško varstvo se je zavzel za njegovo ohranitev, vendar zaenkrat ni uspel poizkus, da se ga prekrije z novo streho v istem materialu in obliki, ker so cestno prometni organi nasprotovali njegovi ohranivi na sedanjem mestu. Zavod je predlagal, ker gre v resnici za enega redkih primerov stebernih znamenj s poslikanimi stranicami in široko streho, da se ga prestavi.

**Vrba, p. c. sv. Marka.** Poznana Markova cerkev s freskami furlanske smeri in Jerneja iz Loke na zunanjščini in v notranjščini čaka še na delno odkrivanje. Zvonikova streha značilne psevdogotske oblike, krita s skrilom, je bila tudi že močno poškodovana. Sedaj je v celoti obnovljena, delno pa je bila popravljena tudi streha na cerkveni ladji in prezbiteriju. Zavod bo v letu 1955 v celoti odkril freske v notranjščini in restavriral danes sicer močno zanemar-



Vreme — novo odkrite freske iz 2. pol. 15. stol.  
Prizor mučeništva sv. Petra v spodnjem pasu na  
severni strani notranjščine prezbiterija.

(Foto: Zadnikar)

jeno cerkveno notranjost, ki kot ogleda vreden objekt v Prešernovi rojstni vasi vzbuja vedno več pozornosti obiskovalcev.

**V r e m e, ž. c. Matere Božje.** Od gotske stavbe je ohranjen zvezdasto rebrasto obokani prezbiterij, ladja pa je bila v 17. stoletju triladijsko razširjena.

Pod beležem so se povsod v prezbiteriju pokazale freske. Po delnem poskusnem odkrivanju na več mestih se je pokazal naslednji ikonografski sestav: na temenskem rombastem polju je naslikan Kristus kot izhodišče in miselno središče vse slikarske zasnove. Okrog njega so v štirih poljih simboli evangelistov, v krakih obočne zvezde nad zaključkom pa angeli z godali in trobili. Posamezno polje je obrobljeno s trakom deteljic, rebra pa so poslikana s prečnimi rdečimi črtami. V sosvodnicah so preroki z napisnimi trakovi. Odkrito severno steno deli vodoraven patroniran trak na dva dela: spodnji je razdeljen na ožja in širša pravokotna polja s prizori mučeništev, med katerimi je ikonografsko zlasti jasno križanje Petra v tretjem polju od slavaloka. Slikarije zgornjega dela zavzemajo celotne šilaste ploskve pod sosvodnicami. V prvi ob slavaloku so Jaslice, kjer se ob jaslih klečeča Marija razkazuje v draperiji, ki se je ob klečanju v bogatih gubah razložila po tleh. V srednjem polju je Imago Pietatis, kjer stoječemu Kristusu držita roki dva angela, na severni poševnici je Jurij v borbi z zmajem, na vzhodni zaključni steni pa je prizor Marijinega kronanja. Ikonografski sestav ostalih stenskih ploskev je še nejasen, ker so prizori še pod beležem. Fresko omet je nanesen na pobeljeno steno, na kateri so bili naslikani posvečilni križi. Odkrita slikarija je dobre kvalitete iz časa okrog l. 1460 in kaže v krog istrskih delavnic tega časa. S celotno odkritimi slikarijami se bo spomenik uvrstil med največje poslikane prostornine pozne gotike pri nas.

**V r h, p. c. sv. Petra.** Med vojno je bila cerkev poškodovana, delno je zgorela tudi oprema, streha pa je že na nekaterih mestih puščala. Zaradi pomanjkljive strehe nad prezbiterijem pa so bile ogrožene tudi že freske v notranjščini. Ker stoji cerkev na vetrovnem in izpostavljenem mestu, je bil zaključek prezbi-



Zelše pri Cerknici — zunanjščina z defektno streho. (Foto: Zadnikar)

terija pokrit s pločevinasto streho, urejena je bila natranjščina. Na mesto požgane glavnega oltarja iz 17. stoletja pa je bil postavljen stranski krilni oltar, edini ostanek nekdanje opreme.

**V r h n i k a, p. c. sv. Lenarta.** Lepa baročna streha podružne cerkve sv. Lenarta, ki se je začela nevarno nagibati, je bila na stroške župnega urada v celoti obnovljena v stari obliki.

**Z e l š e, p. c. sv. Volbenka.** Kljub temu, da je OLO Postojna nakazal tri sto tisoč dinarjev za popravilo strehe te zanimive cerkvene arhitekture 17. stoletja s trikonhalnim zaključkom in rebrastim obokom na križišču, dela niso bila še izvršena, ker bi z nakazano podporo bilo mogoče izvršiti zaenkrat le delno obnovitev strehe. Zato se je Zavod odločil, da bo v letu 1955 v celoti popravil ogroženo ostrešje in na novo pokrtil sedaj popolnoma razkriti trikonhalni zaključek.

## b) POROČILO REFERATA NOB

V obdobju 1953-54 na spomenikih NOB ni bilo večjih obnovitvenih del. V 1953. letu je bila dokončno obnovljena baraka — stavnica tiskarne »Slovenija«, ki jo je 1952. leta podrł velik snežni plaz. V bolnišnici »Franja« je bila izvršena rekonstrukcija vodometna, ki sedaj povsem ustreza prvotni napravi. V ostalem so se vršila v obeh letih manjša ohranjevalna ali dopolnjevalna dela na večini spomeniških objektov, zlasti na strehah in temeljih. Spomeniki NOB so namreč povečini postavljeni v gozdovih in grapah in tako izpostavljeni elementarnim poškodbam zlasti po padavinah in po relativno visoki vlažnosti zraka. Prav zaradi relativno visoke vlažnosti zraka v gozdovih in vodnih dolih je vprašanje ohranjanja lesenih spomenikov NOB posebno kočljivo.

Podrobni ogledi spomeniških objektov v 1955. letu so pokazali, da je les v temeljih in na strehah spomenikov, ki so bili postavljeni pred 4 ali 5 leti, že zelo preperel in nagnit tudi zaradi malo ustreznega lesa, ki je bil za te gradnje na razpologo. Delali smo namreč v največji meri s svežim lesom, ki je učinkovanje vlažnega zraka še pospeševal. Po našem mnenju bi bil za spomeniške objekte v vlažnih legah potreben suh les, ki bi bil prej nekaj tednov namočen v vodi in nato naravno osušen, v kolikor pa bi se uporabil za temelje ali strehe, pa napojen s karbolinejem ali terom.

V tej zvezi nam je znano, da izdeluje nemška tvrdka Bayer za zaščito lesa in za zavarovanje pred živalskimi škodljivci soli (basilit) in olja (basileum). Po našem znanju so bayerjeva sredstva stara šele nekaj let. Ker za naše kraje še nimamo izkušenj o zavarovalnih učinkih basilita in basileuma, nameravamo z njim napraviti nekaj poizkusov. Po ugotovljenih uspehih bi uporabljali basilit in basileum v večji meri ali pa ga opustili. Dokler pa basilita in basileuma ne preizkusimo, bi uporabljali za les v temeljih in strehah karbolinej.

Pripominjamo, da so cene basilita in basileuma ali karbolineja veliko nižje kot pa cene lesa, ki bi bil potreben za izmenjavo preperelih ali strohnelih delov. Zaradi tega bi bili predlagani postopki tudi najcenejši način za ohranjanje lesenih spomenikov NOB.

Referat NOB pri Zavodu za spomeniško varstvo je v preteklih dveh letih evidentiral nadaljnjih 124 spomeniških objektov, tako da je doslej evidentiranih 670 spomenikov NOB.

**E. T.**

## Delo pri odkrivanju napisov v prebeljenih begunjskih zaporih

Begunjska graščina ima na severnem vogalu prizidano precej dolgo pritlično stavbo, v kateri so bili med vojno zaprti talci. Skozi vso stavbo teče ob strani hodnik, ob katerem se vrstijo celice, deset po številu, vse popolnoma enake: velikost 2,50 krat 3,80 m, nasproti vrat pri stropu okence, na steni pri vratih še vratca za kablo in peč v kotu, to je bilo bivališče tudi do tridesetim ljudem naenkrat.

Referent za spomeniško varstvo OLO Radovljica je dal pobudo, da bi v teh prostorih napravili muzej talcev, oz. muzej pasivnega odpora. S predstavniki odbora Zveze borcev in drugimi so si ogledali prostore. Od preživelih zapornikov so zvedeli, da so talci vse stene v teh zaporih popisali, zato so sklenili, naj bi te napise odkrili, ker bi bili dragocen dokument bodočega muzeja. Referent za spomeniško varstvo OLO Radovljica je stopil v stik z Zavodom za spomeniško varstvo Ljubljana, ki je poslal tja svojega restavratorja s tremi pomočniki.

Naloga restavratorjev je bila odkriti napise in jih po možnosti ojačiti. Pregledali smo vse stene in ugotovili, da so bili napisi povsod od tal pa do višine približno 1,80 m, popisane so bile tudi police pri oknih, vrata in vratca za kablo. Napisi na velikih vratih so bili vidni in jih je bilo treba le ojačiti in prebrati, vse ostalo pa je bilo prebeljeno, stene do šestkrat. Celice so bile beljene svetlo zgoraj do višine 1 m, spodaj pa temnejše. Vsakokrat so bile beljene nekoliko drugače. 1942 so bile prebeljene vse celice spodaj z okrom in le majhnim dodatkom apna. Zato ta plast slabo veže in je bilo precej napisov uničenih, ker je naslednja plast ta oker na več mestih odluščila.

Med vojno so bile beljene vse celice najmanj trikrat, zadnjikrat spomladi 1944. Po osvoboditvi pa šele jeseni 1945, zato nahajamo napise iz teh dveh let na isti plasti in je pri nekaterih težko ugotoviti ali so stari ali novi.

Belež smo luščili s sten samo mehanično s skalpeli, prav tako tudi oljnato barvo s podbojev. Pri vratcih, kjer je bilo apno vrh oljnate barve, smo si pomagali tudi s kisom in vodo. Belež z velikih vrat na koncu hodnika, ki vodijo v bunker, smo ostrgali s skalpeli.

Pri vseh napisih gre večinoma za vreze. Svinčnik je bil zapornikom pod smrtno kaznijo prepovedan, zato je napisov s svinčnikom samo nekaj, vsi drugi so pa vrezani s kakim ostrim predmetom, z žebljem, klinom, zobom od glavnika ali samo z nohtom.



Partizanska bolnišnica Spodnji Hrastnik — po risbi F. Miheliča l. 1944

Odkrivanje je potekalo takole: Po previdni odstranitvi vrhnjega beleža je ostal ta samo še v vrezih. K sreči je bil vsak belež nekoliko drugačne barve in se je dalo razločiti, kje je vrez. S skalpeli smo izkopal belež iz vrezov, obenem pa pod ostro stransko lučjo poskušali prebrati. Prebiranje napisov je bilo še težavnejše od odkrivanja. V začetku je izgledalo, da jih bo ostalo precej nečitljivih, kasneje nam je šlo laže, ker smo opazili, da so imeli vsi zaporniki nekako isti stil pisanja in pisave. Stila pisave ni določalo samo pisalno orodje, ampak tudi razpoloženje, ki je bilo pri večini talcev enako: strah pred smrtjo in občutek nemoči, odtod oglate, skrivenčene črke, posamezne izpuščene, slovnične napake in podobno. Vsebinsko pa prav tako: smrt ali negotova bodočnost, spomin na srečne dni. Največkrat se spominjajo matere, doma, žene, otrok. Vse to bi bilo vredno temeljitega študija kakega grafologa ali psihologa sploh. Nas je pač le delo samo napeljalo na te ugotovitve.

Obiskovalci so mogli z lahkoto prebrati le manjši del napisov, zato so predlagali, da bi ostale napravili vidnejše s poglobitvijo ali s patiniranjem. O tem smo se posvetovali v Zavodu v Ljubljani s konservatorjema tov. Komeljem in Zadnikarjem. Bila sta mnenja, da se ne sme kvariti dokumentarnosti teh napisov s čimerkoli. Poskusili smo še patiniranje s pepelom, toda nekateri napisi so tako rahli, da bi jih s tem postopkom ne napravili vidnejše, ker so celo poteze zidarskega čopiča močnejše od teh in se pepel lovi povsod drugod bolj kot v vrezih.

Vsi napisi oz. mesta, kjer so napisi, bodo pa postali vidnejši, če bodo celice prebeljene s sivim ali kakim drugim temnejšim beležem, mesta napisov pa ostala kot so, morda le obrobljena s tenko črto. Tako bodo mesta napisov kot svetle lise opozarjala nase in bo tudi barva beleža, na katerem je napis, dokument.

Napisi na vratih, vratcih in podbojih so večinoma prav lepo čitljivi, ker smo jih ojačili zaenkrat s prahom od beleža, da so videti kot napisani s kredo na temno podlago. Fiksirali jih nismo, tako da jih bo mogoče kadarkoli odstraniti z gobo in vodo, ne da bi napisi kaj trpeli. Pa tudi vtis sam ni spremenjen, ker so bili napisi že prej svetlejši od podlage.

Vprašanje zase sta dve steni v celici št. 1. Ta celica je bila lansko leto kake tri mesece preplavljena zaradi pokvarjene kanalizacije. Vrhnja plast beleža je ponekod zasigana, drugod pa proces kristalizacije še traja. Kanalizacija je sedaj v redu, vlago z zidu bo mogoče odpraviti le počasi s prepihom, škode, ki jo je vlaga napravila, pa nikoli.

Poleg napisov smo v celicah odkrili še sledeče: v celici št. 2, stena b — sledove krvi. Vzorec smo poslali v analizo kemičnemu laboratoriju metalurško industrijske šole na Jesenicah, ki je potrdila, da gre res za kri. V stenah med celicami 2 in 3, ter 4 in 5 smo odkrili tri luknje z lesenimi vložki, utrjenimi z mavcem in cementom. V te vložke so bil zabiti železni kavlji za privezovanje zapornikov. Ti kavlji so bili po osvoboditvi odbiti. Sedaj se nahajajo samo še v celici št. 1, stena b.

V steni za vrati, ki vodijo v bunker, smo izkopal devet svinčenk, nekaj vidnejših smo pa pustili. Na vratih samih, ki so močno preluknjana od krogel, smo našli letnico 1943 in risbo nekakšnega stroja.

**Mole Izidor, restavrator**

# Varstvo prirode

## PROBLEMI IN NALOGE PRIRODNEGA VARSTVA

Danes ne zadostuje več, da bi zaščitili samo nekaj rastlinskih in živalskih vrst, nekaj prirodnih spomenikov, rezervatov in parkov ali druge lepote, redkosti in znamenitosti kake dežele. Vsa ta zaščita je samo drobec onih velikih nalog, ki jih varstvo prirode danes ima. Svetovno prirodno varstvo je pod silo razmer napravilo ogromen korak naprej. Vzelo je pod varstvo prirodo kot celoto, tiste njene vire in zaklade, ki so za življenje človeka nujno potrebni, predvsem tla, vodo in gozd. To je sedaj ena glavnih nalog prirodnega varstva po svetu in pri nas, da z zakonito kontrolo, da s svojim prizadevanjem in s svojim vplivom napoti gospodarstvenike in tehnike, da naravne vire pametno izkoriščajo, po smernicah, ki jih narekuje znanost in jih po teh in samo po teh smernicah tudi pravilno oskrbujejo in negujejo. Tako je prirodno varstvo v tesnem stiku predvsem s poljedelstvom, z vodnim gospodarstvom in gozdarstvom in nepogrešljiv posrednik med znanostjo in prakso.

Varstvo prirode je danes velikega gospodarskega pomena. Silen razvoj tehnike, vedno večje vznemirjajoče tehniziranje našega življenja, in vedno hitrejša porast ljudi na svetu naravnost silita človeka, da razmišlja o temeljitejši in učinkovitejši zaščiti prirode.

V letu 1630 je bilo na svetu okroglo 400 milijonov ljudi, do 1800 je narastlo človeštvo na 900 milijonov, v 200 letih torej za 500 milijonov, v 100 letih za približno 250 milijonov ljudi. V 19. in 20. stoletju pa so industrializacija, silni razvoj svetovnega gospodarstva, neverjetni napredek medicine in izboljšanje higienskih razmer povzročili mnogo hitrejšo porast človeštva. V letu 1900 je nosila zemlja že 1600 milijonov ljudi, v letu 1940 že 2000 milijonov in v letu 1950 že 2400 milijonov ljudi. Človeštvo je tako naraslo v 10 letih za 400 milijonov ljudi, prej pa v 100 letih samo za 250 milijonov. Jasno je, da bo tako število ljudi porabilo mnogo več prirodnih zakladov (kakor kdaj koli prej, posebno še zato, ker tehnika izrabo teh virov olajšava). Tako je zdaj izraba tal, vode in gozda često brezobzirna, prekomerna; nihče menda ne premišljuje o tem, kaj bo, če teh prirodnih zakladov zmanjka.

Kaj vse je v prirodi zaradi napačnih gospodarskih in tehničnih ukrepov prizadeto in kje čakajo prirodno varstvo nove naloge, naj pove sestavek o važnih prirodnih virih, o tleh, vodi in gozdu, ki je deloma splošnega značaja, deloma pa se nanaša na našo ožjo domovino Slovenijo.

### 1. Tla

Rastline se ne hranijo samo z vodo in ogljikovim dvokisom, marveč tudi z anorganskimi solmi, ki jih njihove koreninice raztopljene sesajo iz tal. Čim več rastlin raste na polju in čim bujnejša je njihova rast, tem več soli potrebujejo in tembolj izpraznijo tla. Tal ne kaže prekomerno izkoriščati. Anorganskih soli s časom v zemlji zmanjka, zmanjka elementov, iz katerih so te soli sestavljene. Da je žetev zopet donosna, je treba ponovnega gnojenja s hlevskim gnojem in umetnimi gnojili, treba se je posluževati kvalitetnega semena, treba je tla pravilno obdelovati in saditi in sejati kulturne rastline v natančno določeni zaporednosti, a treba je predvsem dognati, če kulturnim tлом ne manjka morda kak za razvoj rastlin prav važen element, potrebna je ponovna analiza tal.

Nemčija je glede kmetijstva med naprednimi državami Evrope, zato je rezultat pedološke preiskave kulturnih tal v letih 1951 in 1952 prav začudil. Pedologi so namreč dognali, da ima 78 % nemških kulturnih zemljišč premalo fosfora, 38 % premalo kalcija in 75 % premalo kalija. Te številke pravijo, da je za stopnjevanje pridelka treba pričeti z melioracijo, z izboljšanjem že obstoječih kulturnih področij, njiv in travnikov, ni pa treba v te namene izmaličiti lepe pokrajinske slike.

### Opustošenje pokrajine

Človek še vedno misli, da mora za večji pridelek ustvariti nove njive in travnike. In tako preorje zadnji preostanek barja, požge žive meje, poseka drevesa in osuši vse ribnike in mlake. Na ta način pokvari in opustoši tudi najlepšo pokrajino in ji vtisne pečat nemikavnosti in biološke manjvrednosti. Le malo ljudi se zaveda važne vloge, ki jo v gospodarstvu kulturne pokrajine ima vsako drevo, vsak ribnik in tudi vsako malo močvirje. Drevesa in grmi odbijajo vetrovne sunke, onemogočajo izsušitev tal, preprečujejo erozijo, večajo zračno vlažnost, povzročajo nastanek rose in dajejo blagodejno senco človeku in pasočim se živini.

Kake velike važnosti so drevesa za zračno vlažnost, povedo številke: srednjeveliko listnato drevo da dnevno okoli 70 litrov vode v zrak, srednje močna bukev v vegetacijski dobi enega leta 8000 do 10.000 litrov, mal gozdič gostega listnega drevja s površino enega hektara pa v istem času do 3.600.000 litrov. V obliki rose ali dežja ob lokalnih nevihtah pride vsa ta voda zopet v pokrajino nazaj.

Kako važna je drevesna senca za živino, pove izkušnja kmetijca, da dá krava, ki lahko prežvekuje v senci, dosti več mleka, kakor pa krava s širnih brezdrevesnih pašnikov, ki te možnosti nima.

O velikem pomenu malih močvirij, ribnikov in mrtvih rečnih rokavov za podnebje kake pokrajine pa govori 40.000 ribnikov, ki jih je v novejšem času Rusija umetno ustvarila v širni Ukrajini, ne morda zaradi gojenja rib, temveč v prvi vrsti zaradi podnebja.

Moderni nauk o poljedelstvu uči, da je s pravilno nego tal in z melioracijo tal mogoče znatno povečati donos njiv in travnikov in da nikakor ni treba, da bi v ta namen opustošili pokrajino in motili njeno prirodno ravnovesje.

## II. VODA

Zakaj je treba kontrole tudi nad vodnim gospodarstvom, naj povedo naslednji podatki.

### 1. Talna voda

Povsod na svetu je talne vode vedno manj. A talna voda je za človeka, posebno prebivalce mest, življenjsko važna. Gospodinjstva, gospodarstva in deloma tudi industrija so navezani na uporabo talne vode. V Sloveniji uporablja talno vodo iz vodovodov 39.88 % vseh prebivalcev ali 543.800 ljudi, iz izkopanih vodnjakov 29.35 % ali 400.200 ljudi in iz zabitih 4.33 %, to je 59.000 ljudi.

Mnogo talne vode se na svetu porabi, ker se mesta večajo in je v njih vedno več ljudi, ker imajo ti ljudje danes kopalnice, pralnice in stranišča na odplakovanje in ker je tudi industrija mnogo porabi.

Kako upada talna voda zaradi prevelike porabe, vidimo na primeru Kalifornije. V Kaliforniji namakajo s talno vodo sadovnjake. Gladina talne vode je že 30 m pod gladino morja. Tako udara ponekod že morska voda v talno vodo.

Izračunano je, da bodo leta 1975 imeli vsi vodni rezervoarji Kalifornije slano vodo.

Toda gladina talne vode se ne znižuje samo zaradi prevelike uporabe, pomanjkanje talne vode je tudi posledica zmanjševanja gozdov na ozemlju oziroma golosekov in tudi številnih nepravilnih regulacij potokov in rek.

Gozdovi so prirodni vodni rezervoarji. Oni zadržujejo padavine, da ne odteka po površju, da ne izhlapevajo in se ne izgublajo (izgubi se kvečjemu 20 % vode), marveč pronicajo skozi tla v talno vodo. Na golosekih deževnica hitro odteče po površju (izgubi se je 80 %), le malo je pride v tla. Tako se porabljena voda ne nadomešča z novo vodo in gladina talne vode upada.

Vodno gospodarstvo mora biti tudi previdno pri regulaciji rek in potokov. Ko počasi v vijugah teče vode reguliramo, jim damo krajšo pot in s tem večji padec in večjo hitrost in seveda večjo silo. S to večjo silo se zajeda voda v dno struge. Čim nižje je potem dno struge, tem nižja je tudi gladina talne vode na obeh straneh struge. Naslednja dva primera dokazujeta, kako so nepravilne regulacije rek in potokov lahko usodne za gospodarstvo in za ljudi:

Ko je bil Gornji Ren reguliran, je bil skrajšan za 80 km, a njegova hitrost se je povečala za 30 %. Zato se je voda zajedla do 8 m v svojo strugo. Gladina talne vode je še v razdalji 3 km upadla za 4 m, v bližnjih krajih pa tudi za 15 m. Stolna cerkev v Mainzu ob Renu je bila na tem, da se zruši. Njeni temelji stoje na kolih. Dokler so bili koli v vodi, so bili konservirani, ohranjeni; ko se je gladina vode znižala za 15 m, so bili izven vode in so začeli trohneti. Z ogromnimi količinami cementa, ki so ga gradbeniki stlačili pod temelje, so stavbo zaenkrat rešili. Drug primer je polje Marchfeld pod Dunajem. Bilo je nekoč žitnica avstrijskega glavnega mesta. Ko so pred 80 leti Donavo tam regulirali, je talna voda upadla za 8 m. Danes je Marchfeld nerodovitno ozemlje, ki daje le še skrajno pičle pridelke.

## 2. Onečiščenje vod v jezerih, rekah in potokih

Pod posebno poglavje spada vprašanje odpadnih vod, ki resno ogrožajo ne samo čistočo vode v vodnjakih, ampak onečejajo tudi reke, potoke in jezera.

Gospodinjstva, gospodarstva, cele občine so mnenja, da je jezero, da je vaški potok ali pa reka, ki teče skozi mesto, njihovo smetišče in gnojišče. Vanje odlagajo smeti, vanj spustijo odtekati stranišča, gnojišča, vso domačo, obrtniško in industrijsko nesnago in se niti ne spomnijo, da marsikje nekaj km niže ljudje in živali to vodo pijejo. Tako se seveda lahko širijo legar, paratifus, griža in najbrže tudi otroška ohromelost. Zanemarjeni so tudi vodovodi, vodnjaki kapnice in studenci.

Močno onečiščeno je Blejsko jezero. Ker o njem še nimam točnih podatkov, se poslužujem švicarskih podatkov o Züriškem jezeru, ki je pred pol stoletjem doživelo isto, kar doživlja jezero na Bledu danes.

Züriško jezero je 20 km dolgo, 4 km široko in 143 m globoko. Do leta 1880 je bilo zdravo in kristalno čisto, z veliko množino kisika. Ribe v njem so se živahno razmnoževale. Takrat pa so nastajale ob njem vile, vasi, mesta in industrijska podjetja. Vsa ta človeška bivališča, tovarne in žage so odvajala svoje odplake v jezero. Sprva se onečiščenje ni opazilo, po nekaj letih pa voda zaradi planktona in organskih ter drugih snovi ni bila več tako prozorna. Prej si videl čez 9 m globoko, zdaj samo še 4 m. L. 1898 pa so se veliki deli jezera naenkrat obarvali krvavo rdeče, kar dotlej še od nikoder na svetu ni bilo javljeno. Rdečo barvo je povzročila alga *Oscillatoria rubescens*, ki se je v ogromni množini pojavila v



jezeru. To je alga, ki se najbolje počuti v vodi, ki ni čista, ki ima preobilico razkrajajočih se organskih snovi. Tudi kremenasta alga *Tabellaria fenestrata* je polnila umazano vodo. Vse te rastlinice se živahno množijo, a tudi hitro umirajo. Za razpad tolikih množic majhnih trupelc je pa treba mnogo kisika. Tako je v Züriškem jezeru zmanjkovalo kisika in stvorilo se je črno blato, črni mulj s preobilico žveplovega vodika, da je jezero tu in tam zaudarjalo po gnilih jajcih. V taki vodi ribe sicer životarijo, a iz njihovih iker se ne razvijejo mladice. Züriško jezero je še danes brez lastnih rib. Sleherno leto spuste v jezero mladice, ki so se izlegle v ribogojnicah.

### 3. Zastrupitev vod z organskimi in anorganskimi snovmi

V odpadnih vodah ali odplakah so zelo škodljive organske in anorganske snovi, zaradi katerih ribe in druge vodne živali na veliko poginjajo.

Odpadne vode so povzročile v Nemčiji že okoli 250 ribjih katastrof, ko so bile vode na debelo pokrite z mrtvimi ribami, ki so jih zbrali tudi po 80 stotov na enem samem jezu.

Toda nam Slovencem ni treba posegati po nemških primerih. Tudi naše vode, Sava, Tržiška Bistrica, Sora, Savinja in še mnoge druge so zastrupljene z odplakami. Zastrupljajo jih železarska in plavžna industrija na Jesenicah, usnjarne in tekstilne tovarne v Trziču, Kranju in Medvodah, kemična tovarna, tovarna za organske barve in cinkarna v Celju, tekstilna tovarna v Šentpavlu, železarna v Štorah, naprave za izpiranje premoga v Zagorju, Trbovljah, Hrastniku, Zabukovici in tako dalje in tako dalje. Naše vode niso zdrave, močno so onečiščene in pred nekaj leti smo brali v časopisih, da so se poganjale umirajoče ribe tudi 1 m visoko v zrak, ker je bila voda zastrupljena.

Prirodno varstvo ima nalogo, da skupaj z ribiško organizacijo to ogromno letno gospodarsko škodo zreducira na minimum, in to z zahtevo, da zgradijo industrijska in druga podjetja čistilnice za svoje odpadne vode in šele filtrirane, očiščene napeljejo v potoke, reke in jezera. Kolikor je takih čistilnih naprav v Sloveniji, so menda vse nezadostne, ker odplakam ne odvzamejo vseh strupenih ali sicer škodljivih snovi.

### 4. Biološko čiščenje vode

Kdor je hodil v srednjo šolo, je slišal, da se voda v potokih, rekah in jezerih sama očisti, in sicer s pomočjo saprobij. Res je, da se sama očisti, a samo potem, če ni preveč onečiščena. Saprobiji so mikroorganizmi, ki se najbolje počutijo v nesnagi, v vodi z lahko gnijočo organsko snovjo. S svojimi presnavljalnimi procesi razstavljajo nevarne visokomolekularne organske snovi v preproste neškodljive kemijske spojine. Po nekem času je voda potem zopet čista. Če pa je v vodi preveč organskih snovi in če z odpadnimi vodami vedno nove prihajajo, potem samoočiščevalni proces ne more poteči do konca. Nevarne snovi se kopičijo v njej in zastrupljajo vodno živalstvo in rastlinstvo. Znak najbolj onečiščene in zastrupljene vode je množično umiranje rib.

### 5. Oljna kuga

Oljna kuga je onečiščanje vode s kakim oljem ali z mazutom. Mazut so ostanki ali odpadki surovega olja, mazilnega in kurilnega olja in drugih olj, ki jih potrebujejo tudi na ladjah. Ladje spuščajo mazut v vodo. Na vodi plavajoče umazane oljne plasti so neprijetne za kopalce, za ribiče in čolne, usodne pa so za

ptice, ki iščejo hrano v vodi. Mazut zlepi perje perutnic in repa, da se ptice ne morejo več dvigniti in na vodi bedno poginejo. Prirodno varstvo Anglije je že ponovno — in ponekod z velikim uspehom — apeliralo na države s prekomorskim prometom, da naj njihove ladje spuščajo mazut šele na kopnem, v nalašč za to izkopane jarke ali v velike posode.

### III. GOZD

Gozd je življenjska skupnost (bioceneza) živali, rastlin in mikroorganizmov. Gozd ni samo objekt lesnogospodarskega značaja, ampak je izrednega pomena tudi za vodni režim pokrajine, za področno ali lokalno podnebje, za strukturo dežele, za zdravstvo in higieno mest in za osvežitev in oddih posebno mestnega prebivalstva.

Posebno velikega pomena so mešani gozdovi s svojo podrastjo. Taki gozdovi so zgrajeni v 4 nadstropja; najvišje segajo drevesa s svojimi vrhovi ali kronami, pod njimi je sloj grmov, še niže je zeliščni sloj in čisto pri tleh je mahovje. V takem gozdu pada dež polagoma proti tlam, polagoma skozi sloje in vejevje. Počasi pronica v tla do talne vode. Gozd je naravni vodni rezervoar za mesto in pokrajino. V gozdu izvirki ne usahnejo. Pri kratkih rekah in potokih, ki imajo svoje izvirke v gozdu, so razlike med visokim in nizkim vodnim stanjem prav majhne.

#### 1. Čezmerno izkoriščanje in nespametno uničevanje gozdov na velikih površinah

imata hude posledice ne samo za vodno gospodarstvo, ampak tudi za druge gospodarske panoge in za lokalno podnebje. Kake katastrofalne posledice imajo goloseki, vidimo v deželah okoli Sredozemskega morja. Nekoč so bila njihova gorovja pokrita z gostimi gozdovi, danes kažejo sliko žalostne zakrasnitve. Kam je izginil gozd? Podirali so čvrsta, življenja zmožna drevesa, da so dobili polja in travnike, sekali so gozd za zgradbe, za ladje, za kovačnice, sekali najlepša drevesa, semenska drevesa in jih žagali in cepili v polena za kope in kuhinje. Podmladek, ki je ostal, so uničile ovce in koze, ki so jih pognali na pašo na poseke. Pastirji so požgali še drugo rastlinje in s tem uničili zadnji podmladek in tudi važne mikroorganizme v zemlji. 60 % grške dežele je nekoč pokrival gozd, a danes ima Grčija samo 5 % gozda. Podobno je pri nas na Krasu, v Dalmaciji, Hercegovini, Črni gori. Gore so gole, povsod samo kamen in skalovje, mnoge vasi dovažajo pitno vodo za človeka in živino oddaleč. To je posledica, to je prekletstvo golosekov.

Kar se je godilo pred stoletji okoli Sredozemskega morja, to se godi danes v alpskih deželah, kamor spada tudi Slovenija. Alpe so imele nekoč največ gozdov, danes jim preti goljavost in izselitev kmečkih ljudi. Gornja gozdna meja je bila še v srednjem veku v višini 2500 m, danes segajo gozdovi predvsem zaradi golosekov in napačnega planšarstva (preveliko število živine!) samo še od višine 1500 do 1900 m, a tudi pod to črto niso več sklenjeni. Goloseki, požiganje posek, paša v gorskih in planinskih gozdovih, steljarjenje in klestenje vej za steljo so vzroki današnjega gozdnega nazadovanja in propadanja.

Kake posledice imajo v alpskih deželah goloseki in slabo razviti gozdovi, je pokazalo katastrofalno divjanje plazov v zadnjih letih v Švici in v Avstriji. Tako se je 11. I. 1954 sprožil na slabo poraščenih in golih strmih pobočjih Tirolske cel niz plazov. Porušil je v vasi Blons 90 hiš, ubil 57 ljudi in 127 glav

živine. Uničil je večino sadovnjakov in zasul četrtno vseh polj. Škoda je znašala okoli 20 milijonov šilingov.

Rušenje prirodnega ravnovesja z uničevanjem gozda na večjih površinah se maščuje!

## 2. Slabe strani čistih sestojev ali monokultur

Gojenje ene same žitne vrste na njivi, ene same drevesne vrste v gozdu, to je monokultura.

Ker je človeštvo potrebovalo vedno več živil, je poljedelstvo zlasti v Nemčiji in Ameriki pričelo z monokulturami na veliko. Veliko število manjših in večjih njiv, ki so jih dotlej obdelovali s konji in volmi in jih posejali to z ržo, drugo z ječmenom, tretjo s pšenico itd., so združili v ogromno površino, na kateri so delo opravili s traktorji in jo posejali z eno samo žitno vrsto, n. pr. s pšenico. Želi so ogromen pridelek.

Iz poljedelstva so prenesli monokulturo tudi v gozdarstvo. Posebno Nemška gozdarska šola preteklega stoletja je propagirala čiste sestoje ali monokulture, in to predvsem iglavcev. Nastali so razsežni iglasti gozdovi, predvsem smrekovi v Nemčiji, a kmalu tudi pri nas. Priroda pa monokultur ne pozna, ne pozna gozdov z eno samo drevesno vrsto. Pragozd, logi ob rekah, vsa ta po človeku nedotaknjena zemeljska področja, te prirodne življenjske skupnosti ali biocenoze so porasle z različnimi vrstami rastlin.

V taki skupnosti najdejo svoje življenjske pogoje tudi različne vrste živali. Vsa ta živa bitja, rastline, živali in mikroorganizmi so se tekom stoletij medsebojno prilagodila in se prilagodila okolju. Če je v taki mnogovrstni biocenozi zaradi kake trenutne elementarne ali podnebne ali druge spremembe nastala priložnost za množični razvoj kakega škodljivca, se je v doglednem času razvil vedno tudi njegov sovražnik, ki je imel v njej vse ugodnosti za razvoj, tako da se je biocenoza zopet uravnovesila. Če se je n. pr. kako leto pojavila v velikem številu poljska miš, so kmalu nastopili tudi njeni dedni sovražniki, ujede (kanje, sokoli, sove), kače podlasice in lisice.

Pri monokulturi pa se močno razmnoži samo tisti škodljivec, ki mu ta vrsta rastline daje hrano in zavetje, medtem ko njegovi sovražniki v tej monokulturi ne najdejo dobrih življenjskih pogojev, ne najdejo ne hrane ne skrivališča ne gnezdišč. Če so za razvoj škodljivca potem še klimatične prilike posebno ugodne, se razmnožuje še bolj, da monokulturi močno škoduje ali pa jo tudi popolnoma uniči.

Kake izgube na pridelku povzročajo škodljivci v monokulturah, povedo zopet številke: V nemških žitnih monokulturah uničijo škodljivci letno 18 % žetve ali za 1 milijardo nemških mark; v USA so leta 1947 uničili škodljivci 33 milijonov ton riža, ki bi ga 150 milijonov ljudi moglo jesti skozi eno leto!

Posebno nevarni so škodljivci, ki so bili zaneseni v kako deželo iz tujih krajev in v deželi nimajo sovražnikov. Tak škodljivec je pri nas kolaradski hrošč (*Leptinotarsa decemlineata*).

## 3. Insekticidi

Zaradi škodljivih žuželk po vrtovih, sadovnjakih, po njivah in gozdovih je bilo treba misliti na načine, kako bi škodljivce uničili. Gospodarstveniki so se odločili za kemijska sredstva ali insekticide, prirodno varstvo pa daje prednost biološkim sredstvom.

Prvotno so uporabljali insekticide, ki so uničevali šele v prebavnem traktu žuželke; danes so v uporabi kontaktni insekticidi, sredstva, ki učinkujejo že z dotikom in vplivajo na živčni sistem škodljivca. Ti strupi povzročajo najprej težko obolenje, po nekaj urah pa smrt.

Najbolj znani in najbolj učinkoviti so izmed kontaktnih insekticidov diti (DDT — diklor-difenil-trikloretoan), heksa preparati (heksa-etil-tetrafosfat) in organske žveplove in fosforove spojine, kakor n. pr. E 605 ali paration.

Toda insekticidi ne vplivajo samo na škodljive žuželke, ampak tudi na koristne. V državi Colorado so uničili z insekticidi vse čebele, da so leta 1950 morali pripeljati v državo 7 milijard čebel, ne zaradi medu, temveč v prvi vrsti zaradi oprave sadnega drevja. Leta 1949 so z insekticidi uničili na Westfalskem 20.000 čebelnih panjev.

Posebno nevarna so za čebele brizganja sadnih dreves med cvetenjem. Zadržuje namreč, da samo nekaj ducatov čebel pride v dotik s strupom. Čebele še priletijo v panj nazaj, čim pa se pokažejo na njih znaki zastrupitve, padejo druge čebele po njih, da bi jih vrgle iz panja, s tem pa se tudi same zastrupijo in poginejo. Tako pride do usodne verižne reakcije, ki uniči ves panj.

V veliki nevarnosti so ob brizganju strupov ptice, ki se hranijo z žuželkami. Ko zastrupljene ličinke ali žuželke požro, tudi same poginejo. Največ jih pogine v času, ko imajo mladiče. Takrat iščejo hrano v bližini gnezda in mnogo hrane, ker so mladiči venomer lačni.

Prirodno varstvo zahteva temeljito poznanje insekticidov in njihovega vpliva na drugo živalstvo, na rastlinstvo in na človeka, največjo natančnost pri doziranju strupa in veliko previdnost pri njegovi uporabi. Zaveda se, da so insekticidi marsikje še močno potrebni, vendar pa polaga važnost na biološko uničevanje žuželk, ki je bolj naravno in ni škodljivo.

#### 4. Biološko uničevanje škodljivcev

Pod biološkim uničevanjem žuželk razumemo ali uničevanje po žužko-jedih živalih ali pa po specifičnih živalskih sovražnikih, ki jih v ta namen človek umetno naseli.

Največ škodljivih žuželk uničijo žužkojede živali, krti pod zemljo, ptice, posebno ptice pevke podnevi, ježi in netopirji ponoči. Ptice pevke uničijo brezštevilo množico škodljivih žuželk, a tudi netopirji ne zaostajajo za njimi. Njihove žrtve so ponočni metulji, pedici, prelci, sovke in zavijači. Za vse te koristne žužkojede živali je treba ohraniti drevesa, grmičevja, žive meje, da imajo tudi možnost kritja, gnezdenja, domovanja. Krt, jež, netopirji in ptice pevke so pri nas z zakonom zaščitene.

Biološkega uničevanja škodljivih žuželk po specifičnem živalskem sovražniku pa prirodno varstvo ne priporoča, četudi se je v nekaj primerih izkazalo za zelo koristno:

Iz Avstralije je bila zanesena v Kalifornijo košeniljka *Icerya purchasi*, ki je domala uničila vse oranžne nasade. Njen naravni sovražnik je tudi v Avstraliji živeči hrošč *Novius cardinalis*. Ko so ga naselili v Kaliforniji, je v nekaj letih košeniljko popolnoma uničil.

Krvava uš napravi, kakor vemo, v sadovnjakih ogromno škodo. Njen naravni sovražnik je neka osa z imenom *Aphelinus*. Ko so Američani naselili po svojih razsežnih kalifornijskih sadovnjakih tudi *afelinusa*, je bila krvava uš kaj kmalu iztrebljena.

Prirodno varstvo pa tega načina uničevanja škodljivih žuželk kljub temu ne priporoča, ker bi znal postati naseljeni sovražnik kakega škodljivca pozneje sam še večji škodljivec.

Tako vidimo različna gospodarska področja, kjer čakajo prirodno varstvo težke in važne naloge, če hočemo, da bo zopet vzpostavljeno tisto ravnovesje v prirodi, ki je edino jamstvo za zdravje, lepoto in bogastvo domovine.

**A. Piskernik**

## **GORSKA STRAŽA**

Na pobudo Zavoda za spomeniško varstvo je bila s sodelovanjem Planinske zveze Slovenije, Turistične zveze Slovenije in Združenja tabornikov Slovenije letos januarja ustanovljena Gorska straža.

Zdaj ko je alpinizem postal tudi pri nas vsesplošno zanimanje, se je obisk naših domačih gora v primeri s časom pred prvo svetovno vojno močno povečal. Z večjim obiskom pa se je povečala tudi nevarnost za opustošenje naše gorske prirode. Največ trpi zaradi množičnega turizma planinsko cvetje. Zavod za spomeniško varstvo in mnogi ljubitelji planinske flore si veliko prizadevajo, da bi ustavili grozeče ji iztrebljenje, a kdo se zmeni pri nas za odločbe, oklice in opozorila. Izletniki in »nedeljski« turisti v enem samem dnevu opleniijo tudi cela gorska pobočja. Če bi tako brezvestno trganje in ruvanje planinskega cvetja trajalo naprej, bi bile naše Alpe v nekaj letih docela upostošene in bi izgubile večji del tistega čara, ki privablja domače in tuje alpiniste. Zaščita planinskega cvetja šepa pri nas prav zaradi tega, ker je Slovenija izrazito tujsko-prometno področje. Prirodne znamenitosti in lepote — in še posebno planinsko cvetje — so mik in privlačnost naše dežele. Kjer ni prirodnih lepote, tam tudi ni turizma, kjer pa prirodne lepote lahkomišelnno uničujejo, tam uničijo tudi tujski promet.

Člani Gorske straže so taborniki in planinci, mladi in starejši ljudje, ki poznajo na eni strani težnje varstva prirode, na drugi strani pa že leta in leta z ogorčenjem opazujejo, kako kljub zaščiti slabo vzgojeni izletniki in turisti, tuji in domačini iz vseh republik Jugoslavije na veliko uničujejo našo alpsko floro. Zato bodo njihove ekipe posečale naše gore in planine in bodo pojasnjevale turistom in izletnikom razloge zaščite in jih opozarjale na prepoved trganja, ruvanja in izkopavanja zaščitenege cvetja.

Služba Gorske straže je častna. Naloga Gorske straže često ne bo prijetna, posebno ne ob srečanju z nediscipliniranimi zadirčnimi skrunitelji prirode, uspeh pa bo prav gotovo dober. Prepričani smo, da bo slovenska javnost idealna prizadevanja Gorske straže vedela ceniti in jo bo tudi z vso vneto podprla.

**A. Piskernik**

## **ZASEDANJE INTERNACIONALNE ALPSKE KOMISIJE V INNSBRUCKU**

Od 2. do 4. oktobra 1954 je zasedala v Innsbrucku mednarodna alpska komisija, v kateri so včlanjeni Avstrija, Francija, Italija, Nemčija in Švica in od letos tudi Jugoslavija.

Med drugimi so bile obravnavane naslednje teme: zaščita alpskega medveda na južnem Tirolskem, čistoča v prirodi, gradnja žičnic in smučarskih liftov v Alpah in ustanovitev nekaterih rezervatov.

Italijanski delegat Stefenelli je poročal o alpskem rjavem medvedu (*Ursus arctos* L.), ki živi v gorskih skupinah Brente, Adamella in Presanelle. Je sicer z zakonom zaščiten, a je vendar v nevarnosti, da ga iztrebijo. Da bi ga ohranili, je treba zaščititi vse gorato področje, kjer živi, ves njegov življenjski prostor kot medvedji rezervat. Ker kaže znake degeneracije, bo Italija za poživitev medvedje krvi prosila Slovenijo za medveda samca iz Kočevskih gozdov.

Pri vprašanju čistoče v naravi in posebno še v planinah je šlo za pravilno odvajanje odpadkov iz planinskih koč, za red in snago v kočah in okoli njih, po potih, stezah in na razglediščih in počivališčih. Odpadne vode ne povzročajo samo močvar ob kočah in smrad, ampak se zaradi njih zbira dušik v tleh, ki zamori večino planinskih cvetk, prija pa koprivi in ščavju. Za snago v planinah naj skrbi sleherni človek, posebno pa planinska in turistična društva. V Sloveniji je bila na pobudo Zavoda za spomeniško varstvo organizirana Gorska straža, ki ima med drugimi nalogami tudi skrb za čistočo na planinah.

Diskusija o temi »Gradnja žičnic in smučarskih liftov« je končala s konstatcijo, da je pač v vsaki deželi dobro imeti nekaj žičnic na lepe gorske vrhove, ker ima tudi bolan ali pa star človek pravico do višinskega sonca in zraka, ni pa prav in je proti vsem principom varstva narode, če hoče imeti že vsako mesto in vsaka vas žičnico na svoj najbližji vrh. Z žičnico je povezan naval često nediscipliniranih ljudi v planine, ki v gorski narodi ne iščejo miru in zdravega razvedrila, ampak brezvestno uničujejo prirodne zaklade planinskega sveta. Jasno je tudi, da vsaka žičnica, in če je še tako spretno izpeljana, spremeni sliko pokrajine. Njena toga trasa in visoki podporniki prav gotovo niso v okras gorskemu pobočju.

Znanstveniki, zlasti tirolski biologi in geologi, se že dlje časa borijo za ustanovitev rezervata v Rofanskem gorovju ob Achenskem jezeru, gorovju, ki ima izredne geološke in biološke znamenitosti, a francoski botaniki za ustanovitev rezervata v dolini Boneon, ki je znana po svojih endemičnih vrstah. Kakor prej Stefenelli, tako so zdaj Tirolci in Francozi zaprosili sekretariat mednarodne alpske komisije, da pri njihovih vladah podpre akcijo za ustanovitev rezervatov.

V zvezi z zasedanjem sta bili dve znanstveni ekskurziji, prva v alpinet na Patscherkoflu (2250 m), druga v narodni park na Hafelekaru (2325 m).

**A. Piskernik**

## **KONGRES INTERNACIONALNE UNIJE ZA VARSTVO PRIRODE V KÜBENHAUNU**

**(23. VIII. do 3. IX. 1954)**

Kongres je imel dva programa: generalno skupščino, ki zaseda vsako drugo leto, in delovni meeting.

Glavne tri teme delovnega meetinga so bile: nevarnost iztrebljanja nekaterih arktičnih živali, problem insekticidov in propaganda prirodnega varstva.

O prvi temi je poročal danski univ. prof. dr. Spärck. Med najbolj ogrožene arktične živali spadajo mrož, tjulenj, beli medved, severni jelen in črnoprsi brentska gos. Njihovo število v zadnjih letih močno pada. Vzroki številčnega nazadovanja so podnebne neprilike, moderno orožje, ki so ga dobili Indijanci in Eskimi, novodobna prometna sredstva, s katerimi dosežejo lovci tudi najbolj skrita zatočišča živali, predvsem pa lovska strast belega človeka. Z mednarodnim prizadevanjem je treba te živali vzeti v varstvo in to ne samo iz znanstvenega

vidika, ampak tudi glede na dejstvo, da so nekatere izmed njih važen vir preživljanja za ljudstva na arktičnem severu. Iz drugih referatov je bilo posneti, da so na severu izpostavljeni prekomernemu uničevanju še ris, rjavi medved, rozomavh (gorska kuna) in sokol selec. Kongres je naslovil na vlade Švedske, Finske in Norveške spomenico, v kateri nujno priporoča izdatno zaščito teh živali.

Insekticidi, strupi za pobijanje škodljivih žuželk, imajo slabe in tudi najslabše vplive na sesalce, ptice in rastline in končno tudi na človeka. Med mnogimi insekticidi so v uporabi posebno DDT (diditi), heksa preparati in organske žveplove in fosforove spojine, kakor n. pr. E 605 ali paration. Posebno porazen je vpliv teh strupov na čebele in ptice pevke. Prirodno varstvo priporoča veliko opreznost pri uporabi teh strupov in daje prednost biološkemu uničevanju škodljivih žuželk po krtih, ježih, netopirjih, pticah in drugih živalih. Pri nas so vse imenovane živali po zakonu zaščitene.

O veliki važnosti prirodnega varstva je javnost vse premalo poučena, zato kvari prirodne lepote lastne domovine, uničuje domačo favno in floro in prekomerno izkorišča naravne zaklade, kakor so to prevsem voda, tla in gozd. Na zasedanju so predavatelji in diskutanti osvetlili vse te napake in nevarnosti domačega gospodarstva. Treba je ljudi poučiti o nujnosti prirodnega varstva, ki danes ni več samo idealnega pomena, ampak je velike gospodarske važnosti, da bodo dalekosežnost prirodovarstvenih prizadevanj razumeli in bodo začeli sodelovati. Na mestu bi bila javna predavanja s filmi in skioptičnimi slikami, tečaji in seminarji v društvih in na ljudski univerzi, članki po časopisih in revijah. Važna v tem pogledu je posebno vzgoja mladine. Na vseh šolah od osnovne šole do univerze se naj vključijo v obligatno šolsko snov predavanja o prirodnem varstvu.

A. Piskernik

## *Naši muzeji*

### DELO MUZEJEV V L. 1953—1954

Organizacijska struktura naših muzejev je že kmalu po osvoboditvi dobila povsem jasne obrise. Poleg osrednjega Narodnega muzeja, ki ima zaenkrat odprt samo arheološki oddelek, medtem ko je vprašanje njegovega kulturnozgodovinskega oddelka zvezano s pridobitvijo novih prostorov, pri čemer se misli na ljubljanski grad, imamo v Ljubljani še vrsto specialnih osrednjih muzejev; ti muzeji so: Prirodoslovni, Tehniški, Muzej narodne osvoboditve, potem Zemljepisni, Šolski in Gledališki muzej. Od teh muzejev imajo odprte razstave Prirodoslovni, Gledališki, Šolski (odprt 1954), Muzej narodne osvoboditve (odprt 1955), medtem ko ima Tehniški muzej zaenkrat razstave samo na podeželju, Zemljepisni pa še nima razstavnih prostorov. Vsi našti muzeji imajo namen, zajeti v svojem prikazu celotno našo republiko, vsi ostali muzeji v pokrajini — pa najsi so pokrajinski, mestni ali specialni — pa nadrobneje vsak svoj predel in njegove značilnosti. Pri tem se je pokazala nujna potreba, da se vsa Slovenija zajame v podrobnejše muzejsko delo in v muzejski prikaz, tem bolj, ker je na ta način obenem razpredeno tudi omrežje Zavoda za spomeniško varstvo, saj so muzeji vsak v svojem predelu njegovi

glavni sodelavci. Do 1953 so prikazovali ali bi naj vsaj prikazovali ljubljanski Mestni muzej Ljubljano, mariborski Podravje in Pomurje, ptujski Ptuj s Ptujskim poljem in Halozami, celjski Savinjsko dolino in predel med Savinjo in Sotlo, brežiški spodnje slovensko Posavje, škofjeloški Selško in Poljansko dolino, metliški Belo krajino, postojnski notranjski Kras, goriški spodnje Posočje, tolminski pa gorenje Posočje. Izmed teh muzejev sta oba goriška šele v početkih. Praznino na Gorenjskem sta izpolnila na novo ustanovljena muzeja v Kranju (ust. 1953) in Radovljici (1954); prvi naj bi prikazal Kranj z neposredno okolico, drugi pa gorenje Posavje. Dolenjsko naj bi zajel novomeški muzej, ki je odprl razstavo 1953. S pridružitvijo cone B sta prišla v sklop naših muzejev še Okrajni muzej v Kopru, ki ima nalogo prikazati slovensko Istro, in Mestni muzej v Piranu. Omrežje naših muzejev je zajelo tako malodane vso Slovenijo, praznina je ostala samo še v porečju Kamniške Bistrice, kjer pa je le vprašanje časa, da se odkupi zasebni Sadnikarjev muzej v Kamniku in preuredi tako, da bo prikazoval tudi ta del Slovenije.

Razen pokrajinskih in mestnih muzejev, izmed katerih bi ptujski, celjski in škofjeloški zaslužili ime pokrajinskega muzeja, imamo na podeželju še vrsto specialnih muzejev, predvsem muzejev NOB (Slovenj Gradec, Trbovlje, deloma Ljutomer in Šoštanj), nadalje memorialnih muzejev (Prešernov rojstni dom v Vrbi, Cankarjev na Vrhniki, Gregorčičev na Vrsnem, obeh Ganglov v Metliki); v letih, o katerih podajamo poročilo, je bil še odprt Jurčičev muzej na Muljavi in kot podružnica ljubljanskega Mestnega muzeja še Cankarjeva soba na Rožniku. V ustanavljanju specialnih muzejev na podeželju prednjači Tehniški muzej Slovenije, ki je ustanovil v naznačenih letih ob velikem zanimanju delavstva in v sodelovanju krajevnih oblasti in muzejskih društev vrsto muzejev v starejših industrijskih krajih, in sicer Gozdarski, lesnoindustrijski in lovski muzej v Bistri pri Vrhniki, ki je doslej njegov najpopolnejši muzej; kovaškega v Kropi, ki ima že kar lepo razstavo, razen tega spadata k njemu še vigenjc »Vice« in slovenska peč v Dnu nad Kropo; prav tako kovaškega v Železnikih, železarskega na Jesenicah, Delavski muzej na Ravnah s prikazom rudarstva na Lešah ter industrijskega razvoja na Prevaljah, k čemur je bil 1954 priključen še gozdarski oddelek, končno Tekstilni muzej v Kranju. Medtem ko imajo ti muzeji gradivo že razstavljeno, ga pa zbira in proučuje Mestni muzej v Idriji, ki ima nalogo, prikazati razvoj rudnika za živo srebro, a so mu pridružena kot tehniška spomeniška objekta »kamšt« in »klavže«, tržiški z nalogo, da prikaže razvoj kosarstva in usnjarstva; hrastniški muzej proučuje zgodovino steklarstva, v Mariboru pa zbira v okviru Pokrajinskega muzeja gradivo Železniški muzej.

Kot veliko pridobitev moramo omeniti Umetnostno galerijo v Mariboru, za katero je vodil Pokrajinski muzej dve leti in pol vsa adaptacijska dela, a je postala 6. jan. 1954 samostojna ustanova. Galerija ima nalogo, da zbira, proučuje in razstavlja dela slikarjev in kiparjev Maribora in Podravja, prireja pa pa tudi občasne razstave del slovenskih in jugoslovanskih umetnikov kakor tudi svetovnih.

Starejši, po osvoboditvi v smislu socialističnih načel preurejeni muzeji, so začeli v zadnjem času zaradi dotoka novih muzealij in na osnovi študija preurejati in izpopolnjevati zbirke. Narodni muzej je v naznačeni dobi preuredil arheološko zbirko. Prirodoslovni si je nadel nalogo, da preuredi zbirke iz statistične slike sveta in narave v razvojno, preuredil je predvsem zbirko ptičev, gnezd in jajc v znanstvenem smislu, združil pri plazilcih, krkonih in ribah suhe in tekočinske preparate istih vrst, zbirko okrasnih



kamnov pa zamenjal z zbirko o geološkem sestavu nekaterih važnejših predelov Ljubljanske kotline. Ko je dobil osrednji Muzej narodne osvoboditve lastno stavbo, je začel istočasno z njeno adaptacijo znanstveno pripravljati razstavo, tako da je bil muzej 1955 odprt. Šolski muzej je svojo razstavo vnovič preuredil in izpopolnil. Mestni muzej v Ljubljani si je uredil arheološki oddelek. Škofjeloški muzej je reorganiziral in razširil oddelek NOB, ki je dobil svoje nove prostore v Domu borcev, izpopolnil pa je še etnografski oddelek s prikazom kmečke hiše in deloma prirodopisni oddelek. Mestni muzej v Kranju je po ustanovitvi zbral precej arheološkega, umetnostnozgodovinskega, kulturnozgodovinskega in nekaj etnografskega ter paleontološkega gradiva in 1954 začasno razstavil predmete v Prešernovi smrtini hiši, ki v njej pripravlja Prešernov muzej. Dolenjski muzej v Novem mestu je vodil adaptacijska dela v stari Križatiji, kjer je nato uredil arheološki in kulturnozgodovinski oddelek ter oddelek NOB, nakar je bil muzej jeseni 1953 odprt. Belokranjski muzej v Metliki je dobil 1954 dokončne prostore v metliškem gradu, kjer je uredil etnografsko zbirko in zbirko NOB, medtem ko je arheološka še nadalje dobro in primerno razstavljena v nekdanji Martinovi cerkvi. Železarski muzej na Jesenicah si je pridobil nekdanjo Ruardovo graščino na Savi in uredil v njej začasno razstavo. Muzej za Tolminsko je dobil nekaj prostorov v tolminskem gradu, kjer je uredil predvsem zbirko NOB, začel pa sistematično zbirati etnografsko gradivo. Posavski muzej v Brežicah je izpopolnil oddelek NOB, celjski na novo postavil umetnostnozgodovinski oddelek in oddelek NOB, mariborski je uredil prazgodovinsko zbirko in pripravil vse potrebno za razširitev oddelka v drugi stavbi, ki si jo je 1955 pridobil, ptujski muzej je prav tako preuredil oddelek NOB, uredil sobo o zgodovini glasbil, potem numizmatično zbirko, začel pa sistematično zbirati etnografsko gradivo s Ptujkega polja. Okrajni muzej v Kopru je z ureditvijo etnografskega oddelka in oddelka NOB prikazal tudi življenje slovenskega istrskega prebivalstva.

V l. 1953—54 so priredili naši muzeji vrsto občasnih razstav. Narodni muzej je 1954 priredil razstavo naših steklarskih izdelkov v Beogradu, Tehniški muzej 1953 UNESCO razstavo plastičnih tvoriv v Ljubljani; isto leto je Etnografski muzej razstavil posnetke s svojih etnografskih raziskovanj na Dolenjskem. V obeh letih je priredil vrsto občasnih razstav tudi Muzej narodne osvoboditve, tako »Koroško v borbi« in »Razvoj narodnoosvobodilnega tiska 1941—1945«, v izložbenih oknih Slavije v Ljubljani pa še razstave ob posebnih priložnostih, kakor ob smrti Borisa Kidriča, ob demonstracijah proti priključitvi cone A Italiji, potem ob desetletnici IX. korpusa NOV in POJ, sodeloval pa je še na razstavah NOB v raznih krajih Slovenije, izven nje pa na Reki in na Rabu. Zemljepisni muzej je priredil razstavo razvoja kartografskega prikaza Slovenije v Mariboru in Celju (1954). Prirodopisni je razstavil posnetke ameriških sekvoj (1953). Mestni muzej v Ljubljani je priredil študijsko razstavo del Ivana Groharja. Notranjski muzej v Postojni je 1953 prikazal Primorsko v borbi za svobodo, 1954 pa na Štjaku primorsko ženo v borbi. Metliški muzej je priredil etnografsko razstavo v Črnomlju, v Metliki prikazal razvoj XV. narodnoosvobodilne brigade (1953), 1954 pa priredil razstavo ob desetletnici SNOS. Mestni muzej v Idriji je 1953 na razstavi prikazal razvoj idrijskega rudnika, trziški 1954 pa razvoj kosarstva, čevljarstva in usnjarstva v Trziču. Gozdarski, lesnoindustrijski in lovski muzej v Bistri je sodeloval pri gozdarski in lesni razstavi v Črnomlju. Muzej v Kranju je priredil poleg slikarske razstave še razstavo »Kranj v sliki«, škofjeloški je razstavil dela loških slikarjev od Jerneja iz Loke preko obeh Šubicev, Ažbeta, Franketa, Groharja do sodobnih,

privedil pa je tudi razstavo arhivskega gradiva o Škofji Loki. Pokrajinski muzej v Mariboru je priredil 1953 arheološki razstavi o izkopaninah na Brinjevi gori v Konjicah in Žrečah ter razstavo NOB v Pesnici, l. 1954 pa NOB razstavo v Velki, obenem s Študijsko knjižnico pa še razstavo naprednega tiska. Okrajni muzej NOB v Slovenjem Gradcu je priredil razstave NOB v Mežici, na Ravnah, v Kotljah in v Mislinju. Ob velikem prazniku na Ostrožnem (1954) so priredili razstavo NOB v izložbenih oknih glavnih celjskih ulic Pokrajinski muzej v Mariboru, celjski in ptujski muzej ter Okrajni muzej NOB iz Slovenjega Gradca. Istočasno je celjski muzej v svojih prostorih prikazal še prerez slikarstva v Mariboru. Vrsto občasnih razstav velikega formata sta priredili tudi Narodna in moderna galerija v Ljubljani, Umetnostna v Mariboru pa prireja itak samo občasne razstave, ki so zelo pogoste, tako da si le z majhnimi premori slede druga drugi.

O muzeoloških in muzejskih vprašanjih se ni mnogo razpravljalo samo na konferencah Društva muzealcev in konservatorjev LRS, ki je na terenu prirejalo tudi pokrajinske konference, nadalje na konferencah, ki jih je prirejal Tehniški muzej, temveč tudi v dnevnem tisku. Ravnatelj Boris Orel je za osrednjo jugoslovansko publikacijo o muzejih sestavil pregled slovenskih muzejev, Bogo Teply pa obsežnejšo knjižico o notranjem in terenskem delu muzejev, obenem pa podal njihov opis; oboje še čaka na natis. Mestni muzej v Ljubljani je izdal knjižico »Vprašanja Mestnega muzeja v Ljubljani« (1954), ki je sprožila med muzealci kaj živahno polemiko v dnevnem tisku. Med razprave o muzeoloških vprašanjih moramo šteti tudi članek dr. Josipa Mala »Muzeji in zgodovina« (Kronika II) ter prikaze Borisa Orla »Ob tridesetletnici etnografskega muzeja v Ljubljani«, »Problematika varstva etnografskih spomenikov v Sloveniji« ter E. Šarfove »Delo Etnografskega muzeja v letih 1948—1953«, kar je vse izšlo v »Slovenskem etnografu«.

Prvi teden muzejev, ki je trajal od 3. do 10. oktobra 1954, so proslavili vsi muzeji s propagando za obisk muzejev, deloma s propagandnimi razstavami, predavanji, časopisnimi članki, tako da je bilo zajeto celotno slovensko časopisje. Društvo muzealcev in konservatorjev je za to priložnost izdalo okusen slovenski in angleški propekt o naših muzejih.

V obeh naznačenih letih se je močno dvignilo tudi muzejsko znanstveno delo. Poleg inventarizacije, sestavljanja kartotek in fototek ne samo muzealij, temveč tudi terenskih spomenikov so mnogi muzeji organizirali tudi raziskovalne terenske ekipe. Prirodoslovni muzej v Ljubljani je zbiral alpsko floro, potem kamenine v Ljubljanski kotlini za prikaz krajevnih geoloških razmer, njemu pridruženi Ornitološki zavod v Stožicah je še nadalje opazoval in obročkal ptiče, sistematično proučil avifauno v okolici Rač pod Mariborom, končno sestavil zbirko ptičjih mehov zaradi znanstvenega pregleda naše avifaune. — Arheološka izkopavanja je opravil Narodni muzej na Titovem trgu in na Pungartu v Kranju, potem ilirske naselbine na Puštalu v Škofji Loki, v sodelovanju s škofjeloškim in kranjskim muzejem je odkril in deloma odkopal srednjeveško arhitekturo na Kranclju pri Škofji Loki, v sodelovanju z novomeškim muzejem je izkopal poznoilirske gomile v Volčjih njivah pri Mirni. S sodelovanjem ljubljanskega Mestnega muzeja je bilo v rimskem zidu odkritih dvoje vrat s stolpi, pri Križankah pa je muzej sam raziskal rimski in srednjeveški obrambni sistem. Posavski muzej v Brežicah je nadaljeval z izkopavanjem v Velikem Obrežu ob Dobovi, izkopaval hallstattsko grobišče na Libni, proučil arheološki teren na področju Velikih Malenc pri Krški vasi in napravil nekatere sonde v Kostanjevici na Krki. Celjski

muzej je s svojim arheologom sodeloval pri izkopavanju rimske nekropole v Šempetru v Savinjski dolini, kjer vodi vsa dela Arheološka sekcija SAZU. Obsežno delo je na področju arheologije opravil mariborski muzej, ki je 1953-54 izkopaval ilirsko in rimsko naselbino na Brinjevi gori nad Zrečami, kjer je v bližini odkril tudi staroslovansko grobišče, 1954 pa začel izkopavati neolitsko naselbino pri Zbelovem, preiskal še arheološki teren med Drvanjo in Ščavnico v Slovenskih goricah, pripravil pa tudi vse potrebno za skupno raziskavo s celjskim in ptujskim muzejem trase glavne rimske ceste Celea—Poetovio in potem dalje na sever. Manjša izkopavanja sta opravila še ptujski in koprski muzej. — Več muzejev je poslalo na teren tudi etnografske enklave. Etnografski muzej je sistematično proučil cerkljansko področje na zahodnem Primorskem, ljudsko smučanje na Blokah, nadalje slovenske plučne naprave in brane, vsebinske motive na panjskih končnicah, končno etnografijo Mengša. Belokranjski muzej je sodeloval pri etnografskem raziskovanju Dragatuša in okolice, koprski je etnografsko proučil del slovenske Istre, celjski del gorenje Savinjske doline in okolice Šmarja pri Jelšah, mariborski Dolinsko v Prekmurju in plučne naprave na Pohorju, končno je še sestavil inventar Dravčbaherjeve dimnice v Dravčah nad Vuzenico. — Tehniški muzej LRS proučuje s sodelovanjem strokovnjakov tehniške spomenike na terenu, in sicer posebej še zgodovino kovaštva (ing. M. Brenc), zgodovino vodnih pogonov (prof. ing. A. Struna), rudišča (prof. ing. R. Vodušek), v sodelovanju s krajevnimi tehniškimi in drugimi muzeji pa je raziskal ostanke steklarne v Lobnici pri Rušah in vodno kovačnico v Rančah pri Framu (oboje s sodelovanjem mariborskega muzeja, ki je sam sestavil še inventar gozdarskega oddelka Delavskega muzeja na Ravnah). Nadalje je Tehniški muzej LRS posnel gozdarske naprave in lesne obrate na zahodnem Pohorju, odkril z jeseniškim muzejem nove železarske spomenike nad Jesenicami, proučeval z muzejema v Kropi in Železnikih železarstvo, oglarstvo in spravilo lesa na Jelovici, razen tega sam ostanke železarstva in bakrarstva na Trnovski planoti in pod njo, v sodelovanju z idrijskim muzejem gozdarske naprave in klavže nad Idrijo, potem še zgodovino obrti v Kranju in Tržiču, deloma zgodovino steklanstva v Hrastniku, končno še slovensko peč v Dnu nad Kropo. — Kulturnozgodovinsko gradivo kaj uspešno raziskuje Mestni muzej v Ljubljani, ki je zbral mnogo podatkov za prikaz zgodovine kulture Ljubljane, potem pa še gradivo o plemiški, meščanski in kmečki noši v Ljubljani in njeni širši okolici v času od 15. do 19. stol. — Umetnostnozgodovinsko topografijo so sestavljali Mestni muzej v Ljubljani, potem muzeji v Mariboru, Škofji Loki in Kranju. To delo je Zavod 1955 enotno organiziral in vključil vanj vse naše pokrajinske in mestne muzeje, tako da se je resno začelo z delom za umetnostnozgodovinsko topografijo Slovenije. Podobno so delo za arheološko topografijo organizirali tudi arheologi. — Za zgodovino NOB zbirajo na terenu gradivo osrednji muzej narodne osvoboditve, mariborski in koprski muzej in Okrajni muzej NOB v Slovenjem Gradcu.

Vse to znanstveno delo je nujno zahtevalo najtesnejšega sodelovanja med muzeji in reči smemo, da so muzeji v tem pogledu stopili vsak iz svoje izoliranosti in se vsi vključili v skupno slovensko in preko njega v jugoslovansko muzejsko delo. Pri tem ni nikakor podcenjevati organizacijskega dela Zavoda za spomeniško varstvo, ki muzeje zmeraj tesneje povezuje, kakor tudi vsa dela arheološke, etnografske, umetnostnozgodovinske in kulturnozgodovinske sekcije Društva muzealcev in konservatorjev, ki je

ustanovilo še tudi sekcijo za NOB. Tako polagoma raste iz prvih početkov organizacijsko dobro pripravljeno načrtno delo, ki ga omogoča predvsem dejstvo, da so začeli okrajni ljudski odbori v muzejih polagoma nameščati potreben kader kustosov.

Posledice znanstvenih raziskovanj deloma v muzejih, deloma na terenu so znanstvene publikacije in razprave. Narodni muzej je izdal monografijo dr. F. Stareta »Vače« (1955) kot prvi zvezek svojega arheološkega inventarja. Sodelavec Tehniškega muzeja Ivan Mohorič je izdal knjigo »Industrializacija Mežiške doline« (1954), v rokopisu pa ima pripravljeno zgodovino jeseniške železarne. Tehniški muzej sam je izdal štiri Vodnike, in sicer »Znanstvena odkritja«, »Slovenska peč«, »Idrijska kamšt« in »Gozdarski, lesni in lovski muzej v Bistri«. V rokopisu je še delo sodelavca ing. A. Strune o »Vodnih pogonih na Slovenskem«. — Etnografski muzej v Ljubljani izdaja revijo »Slovenski etnograf«, čigar zajetni VIII. zvezek je izšel julija 1955. V letniku VI.—VII., ki je izšel 1954, so priobčili muzejski delavci naslednje razprave: Franjo Baš »Pripombe k požigalništvu«, Angelos Baš »Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju«, Boris Orel »O etnografskih zbirkah iz Afrike, Amerike in Azije v Etnografskem muzeju v Ljubljani«. — V Kosovem zborniku (Zgodovinski časopis VI.—VII., izšel 1953) so muzealci objavili naslednje razprave: dr. Jože Kastelic »Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici«, Aleksander Jeločnik »Dve najdbi srednjeveških novcev« in Franjo Baš »Iz zgodovine hiše v Kropi«. — Prav tako so muzealci sodelovali s članki v »Kroniki«, tako Janko Jarc z razpravama »Bela Krajina v upor« (I) in »Bela krajina v letu 1941« (II), Nace šumi z razpravama »Kranjski portali (I) in »Ob novem predlogu generalnega načrta za Ljubljano« (I), Franjo Baš je napisal razpravo »Ptujski grad in njegova okolica v novem veku« (I), Angelos Baš pa »Etnografijo Santoninovega Itineracija po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem 1485—1487« (II), Slavko Smolej članek »Najstarejša železarna na Slovenskem« (I), France Ostanek pa je prispeval članek »Pomen šolskih kronik za zgodovino šolstva« (I); slednji je priobčil vrsto znanstvenih razprav s področja zgodovine šolstva še v reviji »Sodobna pedagogika«. — Dr. Josipu Malu so Razprave SAZU priobčile razpravo »Slovenska Karantanija in srednjeveška nemška država«; isti je spisal še razpravi »Stara Ljubljana in njeni ljudje« ter »Ljubljanske fajančne delavnice«. V okviru raziskav arhitekture v Ljubljani je Mestni muzej izdal Naceta Šumija knjigo »Secesijska arhitektura v Ljubljani« (1955). — Muzej Narodne osvoboditve sodeluje v »Zborniku dokumentov«, sodelavci muzeja pa so prav tako napisali več znanstvenih razprav. Stanke Pahič, arheolog mariborskega muzeja, je objavil v Arheološkem vestniku (V/2) razpravi »Nekaj najdb iz žarnega grobišča na Pobrežju pri Mariboru« in »Arheološka najdišča pri Cerkevnejaku v Slovenskih goricah«. Arheološka izkopavanja na Kranlju in v Stari Loki je opisal C. Avgustin v Škofjeloškem zborniku (1954), Anton Stupica pa »Plastično skupino Oznanjenja celjskega oltarja na Ptujski gori« v Ptujskem zborniku (1953). Narodna in Moderna galerija sta izdali k svojim razstavam kataloge, pogosto z obsežnimi znanstvenimi uvodi.

Sodelovanje med muzeji in Zavodom za spomeniško varstvo morda ni v nobeni drugi republiki tako razvito in tako popolno, kakor je v Sloveniji. Muzeji stalno nadzirajo spomenike na svojem področju, pogosto pa vodijo pri njih tudi obnovitvena dela.

Če je bilo delo muzejev v obeh letih kaj plodno, pa mnogi muzeji trpe zaradi pomanjkanja prostorov. To vprašanje je zaenkrat rešeno za

Muzej narodne osvoboditve, nadalje v Mariboru, Celju, kjer pa bo treba obnoviti fasado, v Metliki in Kopru. Svoje strehe še nimajo Tehniški muzej LRS, Zemljepisni muzej, nadalje kranjski in radovljiški muzej, drugi muzeji pa se stiskajo v premajhnih prostorih. Ptujski si želi za etnografsko zbirko pridobiti prvo nadstropje bivšega dominikanskega samostana, škofjeloški bi se s Puštala rad preselil na grad, brežiški bi nujno potreboval vse prvo nadstropje svoje stavbe itd. Vprašanje zase predstavljajo Narodni, Prirodoslovni in Etnografski muzej, ki se stiskajo v stavbi, ki bi samo za en muzej kot osrednji le za silo zadoščala. — Še slabše je z depojii, kjer je nakopičenega brez možnosti stalnega nadzorstva ogromno dragocenega gradiva, ki se zaradi tega tudi ne da znanstveno izrabljati. — Prav tako se tudi vprašanje kadra preparatorjev ni mnogo premaknilo z mrtve točke.

**Bogo Teplý**

**Popravek:** V letniku IV. »Varstva spomenikov« je bilo poročilo o delu referata za varstvo prirode pomotoma pripisano A. Sivicu. Napisala ga je dr. A. Piskernik, kar s tem popravljamo.

## SUMMARIES

*Francè Stelè*: The aesthetic and the documentary aspect in the restoration of monuments.

The protection of monuments lives and develops, when it has to deal with the art monuments, between two extremes and so far it has not yet succeeded in establishing an equilibrium between the aesthetic demands of life and the documentary value of the monument insisted on by the strict protection principle, which requires the preservation and not restoration of monuments.

This »eternal« problem is reflected upon by the author who is an experienced conservator and historian of art. He reaches the following conclusions. By the assertion of strict preservation principles in Riegel's sense, the aesthetic value of the monument was apparently put into the background. The preservation means namely the documentary restoration, whereby it is not possible to restore even the lessened aesthetic potential of the damaged monument. The aesthetic potential depends not only on one aspect of the monument, on the purity of style and similar considerations, but on its whole organism in connexion with nature and is based on the harmony of its form, material, function and surroundings. The preservation of monuments is in constant danger of deviation from its true purpose and of losing itself in exaggerated documentary endeavours, but on the other hand it may also go too far in its aesthetic ambitions, becoming thereby an end in itself an losing touch with life, which demands also from preservation of documents a compromise between usefulness, documentary value and aesthetics. Especially with regard to pictures and plastic art it must be emphasised that by completing and supplementing the missing and destroyed parts as well as by reshaping the surface of the monument its full aesthetic potential can not be restored. On the other hand the misplaced documentary considerations may destroy the aesthetic potential of a monument if e.g. a medieval hewn portal is cleared of its later plaster covering and its thus deepened forcibly isolated from the wall, with which it was once organically connected through invisible transition of both surfaces and inserted in it. Regarding anastylosis which asserted itself especially in post-war Italy, the author agrees with Forlatti, that it is above all necessary to preserve by all means that which exists without pulling down and repeated rebuilding. All this should be invisibly fortified using the resources of modern technics; while rebuilding the destroyed parts the old material should be used. The added material must not distort the supposed antiquity and the restored monument ought to present itself only through its intrinsic, though mutilated aesthetic potential. (Palazzo del Trecento in Treviso — St. Sophia at Ohrid). The aesthetic effect of the respectfully restored works of art in contemporary museums is despite their mutilation often stronger and more genuine than the effect of restored works of art returned to its original purpose, where a compromise solution was applied.

Very important is by all these operations the use of appropriate material. The use of cement and reinforced concrete as visible factors at the conservation of old monuments as well as of new covering material (eternit and simil) which is unable to provide an aesthetic substitution for historically different methods of covering must therefore be rejected.

Thus there is no necessary contradiction between the aesthetic and documentary restoration. Our endeavour goes toward the latter, but it must be performed in such a way that the aesthetic sense of the spectator will not be offended by our mistaken respectfulness for genuine elements. In our striving to obtain the aesthetic effect we must realize, however, that any apparent or aprioristic aestheticism which would damage or even destroy the documentary aspect of the monument is out of place. The guiding principle of the modern protection of monuments: to preserve, not to restore, may retain its true value only with the modification: to preserve in such a way that aesthetic potential of the monument is unimpaired.

*Franjo Baš:* The organisation of the protection of monuments in Slovene history.

The author presents in his article the history of the protection of monuments in Slovenia. This country was till 1918 part of Austro-Hungarian empire and so the Austrian laws of that time, regarding the protection of monuments were valid also in Slovenia. The conservators and correspondents of the Central Commission in Vienna (established in 1850 resp. in 1853) performed their function also in Slovenia.

After the reorganisation of this institution in 1911 a regional office for monuments was established in Ljubljana, directed by dr. France Stele. With the formation of Yugoslavia an office for the preservation of monuments was established for all Slovenia, which was extended in 1945 into the Establishment for the Protection and scientific investigation of cultural monuments and natural curiosities of Slovenia. For the first time in our history a special law was issued, first for all Yugoslavia (in 1945) and then especially for Slovenia (1946) about the protection of monuments of culture and natural curiosities. This law became the legal basis for the manifold activities of the Establishment of the Republican institutions for monuments. Instead of individual trustees the Establishment is being supported by the ever denser network of Slovene museums; at the centers of some districts there are special conservators appointed for the respective area.

The historical survey of the matter is concluded by a list of monument conservators, correspondents and trustees, active on the Slovene territory between 1856 and 1941.

*Nace Šumi:* The problem of monuments in Ljubljana.

The article deals with the area of the old town of Ljubljana, worthy to be preserved in its present condition, as well as with the basic principles for the preservation proceedings, which should be carried out in our town.

The districts to be preserved as monuments and inserted as such into the town-planning projects today do not comprise only the medieval town, which was till the end of 18th century enclosed with a wall. This territory comprises not only Stari trg, Mestni trg and Novi trg with the Castle, but we must add to these also the two medieval suburbs which retained their ancient character, Šentpeter and Krakovo. Prešernov trg and Trg Revolucije (in classicist style, former Kongresni trg) and Marxov trg (former Slovenski trg). In the surroundings of Ljubljana where the settlements have still preserved their agrarian character, some finely shaped villages and beautiful landscapes are worthy of preservation. Only in such a way the Ljubljana monuments will retain their characteristic features and remain as documents of the development of the town and its surroundings. Because of its significance and due to the adequate preservation measures the medieval Ljubljana is a town monument of the first order, while all the remaining units are of the second or third class. As in comparison with pre-war conceptions the town area considered worthy of preservation was enlarged and the list of the individual protected buildings was also completed comprising now not only Roman ruins and medieval buildings and their components, but also large groups of baroque architecture, the work of Plečnik, the most important creations of the 19th century, as well as the monuments from the »secession« period, which have so far not been taken into account. Some smaller objects are also included in this group, being important documents of the architectural conceptions of the last decades. Thus also in this case the principle that the most important monuments of the architectural development of Ljubljana from the aesthetic as well as from the documentary point of view must be protected, was realized.

As to the endeavours for the preservation of Ljubljana monuments in their original form it is obvious from the above statements that in view of various circumstances, in which individual units of the monumental part of the town are existing and because of the different age of the individual units, these are not in equal degree threatened nor equally affected in their aesthetic and documentary value. Classicist and secessionist area present the least difficulties, while both medieval suburbs are in a very difficult situation, since it is not yet certain if it will be possible to preserve them; this applies especially for Krakovo, while the ancient milieu of Šentpeter could doubtlessly be preserved by cautious intervention. Many problems will be connected with the preservation i. e. isolation of the more characteristic villages or their centers resp. with adaptations of the new constructions to the existing values of the surrounding settlements and the landscape, because of the interfering interests of the developing town.

But it is obvious that the most difficult problems await solution in the medieval Ljubljana under the castle Hill and at Novi trg. While the latter is spoiled only to a lesser extent and the most neglected region was by the regulation of Križanke Church (Church of the Order of the Knights of Cross) saved in an exemplary manner, the part of the town, situated immediately under the Castle Hill, till the earthquake in 1895 the business center of Ljubljana, experienced in the last century a series of deformations with regard to its street aspect as well as regarding the use of ground floor interiors and courtyards. These are filled up with annexed buildings, side rooms are used for business purposes, stores and lodgings. The basic principle, i. e. to penetrate to the original resp. more original constructions will be feasible here to a larger extent only at a time when it will be possible to obtain for the most important buildings (baroque palaces) a more appropriate use, namely for cultural purposes and to reduce the number of lodgings in this residential district, today the most densely populated part of the town. The use of the premises for advertising should be limited to achieve thus a closer approach to the original aspect of the street which should be also restored with regard to colour. Of course, there are many other problems to solve concerning sanitation; one of them, the removal of the ground moisture from the Castle Hill slopes was solved e. g. with the works at the Town Hall. The other problem, the problem of traffic, will be settled by the new tunnel through the Castle Hill, which will completely discharge the old »beauty avenue«, that will become by means of this and other measures, more attractive to tourists than it is in its present condition. Still unsolved is the problem of the Castle Hill which will have to get a more appropriate function and better accesses; it should become a more frequented tourist object than it is at present in view of its cultural and historical importance.

From the isolated architectural monuments, standing outside the closed monumental area, presents a very difficult problem the baroque Kosler House in Kardelj Street, since it has become a stumbling bloc for the regulation of the prolonged Tito Road. Similar difficulties are with St. Christopher's Church at Bežigrad.

#### *Nace Šumi: Kosler House in Ljubljana.*

While most of the monuments from the baroque period are safely situated in the districts, protected by the town planning projects, Kosler House in Kardelj Street is one of the most endangered mansions standing outside the area of medieval town. The house was constructed in the middle of the 18th century in the style of the late baroque period. The southern flank of it is, however, missing. Some irregularities in the ground plan also point to the fact that it was designed as a building having two wings in a straight line and a central risalto (by which it now ends at the southern side). While the interior lost much of its significance on account of the modernisation of the staircases — probably by the end of the last century — the outward form of the mansion retained its value, since all the facades are architecturally fashioned.

With regard to its style the building is representative of the Ljubljana baroque architecture when it received strong impulses from Austria.

Unfortunately the situation of the mansion is such that it has been for half a century in danger of being pulled down, because of the regulation of the prolonged Tito Road. Before the last war the respective plans were already made, providing for the widening of the central part of the road to reach the houses on both sides and a subway for pedestrians under the Kosler House. The project, published here, is a result of post-war studies and enlarges the previous programmes inasmuch as it foresees also the subways through the houses of the other side of the street, while the Kosler Mansion is left, by demolition of its southern neighbours, completely isolated.

*Marjan Mušič: The reconstruction works at Novo mesto with regard to the rehabilitation of the historical center of the town.*

The study deals with the rehabilitation of the historical composition of the town of Novo mesto, made necessary by the modernisation of the throughfare Ljubljana—Zagreb. Undoubtedly it is the only sound principle to direct the transit traffic tangentially to the historical nucleus of the town. Thereby it is possible to preserve all its characteristic features, accessible through the narrow passage of the fortified town gates. But since in the case of Novo mesto the rudiments of the original design of the town were preserved, the widening and lowering of the road in this area was to some extent justified.



But it is obvious that the most difficult problems await solution in the medieval Ljubljana under the castle Hill and at Novi trg. While the latter is spoiled only to a lesser extent and the most neglected region was by the regulation of Križanke Church (Church of the Order of the Knights of Cross) saved in an exemplary manner, the part of the town, situated immediately under the Castle Hill, till the earthquake in 1895 the business center of Ljubljana, experienced in the last century a series of deformations with regard to its street aspect as well as regarding the use of ground floor interiors and courtyards. These are filled up with annexed buildings, side rooms are used for business purposes, stores and lodgings. The basic principle, i. e. to penetrate to the original resp. more original constructions will be feasible here to a larger extent only at a time when it will be possible to obtain for the most important buildings (baroque palaces) a more appropriate use, namely for cultural purposes and to reduce the number of lodgings in this residential district, today the most densely populated part of the town. The use of the premises for advertising should be limited to achieve thus a closer approach to the original aspect of the street which should be also restored with regard to colour. Of course, there are many other problems to solve concerning sanitation; one of them, the removal of the ground moisture from the Castle Hill slopes was solved e. g. with the works at the Town Hall. The other problem, the problem of traffic, will be settled by the new tunnel through the Castle Hill, which will completely discharge the old »beauty avenue«, that will become by means of this and other measures, more attractive to tourists than it is in its present condition. Still unsolved is the problem of the Castle Hill which will have to get a more appropriate function and better accesses; it should become a more frequented tourist object than it is at present in view of its cultural and historical importance.

From the isolated architectural monuments, standing outside the closed monumental area, presents a very difficult problem the baroque Kosler House in Kardelj Street, since it has become a stumbling bloc for the regulation of the prolonged Tito Road. Similar difficulties are with St. Christopher's Church at Bežigrad.

#### *Nace Šumi: Kosler House in Ljubljana.*

While most of the monuments from the baroque period are safely situated in the districts, protected by the town planning projects, Kosler House in Kardelj Street is one of the most endangered mansions standing outside the area of medieval town. The house was constructed in the middle of the 18th century in the style of the late baroque period. The southern flank of it is, however, missing. Some irregularities in the ground plan also point to the fact that it was designed as a building having two wings in a straight line and a central risalto (by which it now ends at the southern side). While the interior lost much of its significance on account of the modernisation of the staircases — probably by the end of the last century — the outward form of the mansion retained its value, since all the facades are architecturally fashioned.

With regard to its style the building is representative of the Ljubljana baroque architecture when it received strong impulses from Austria.

Unfortunately the situation of the mansion is such that it has been for half a century in danger of being pulled down, because of the regulation of the prolonged Tito Road. Before the last war the respective plans were already made, providing for the widening of the central part of the road to reach the houses on both sides and a subway for pedestrians under the Kosler House. The project, published here, is a result of post-war studies and enlarges the previous programmes inasmuch as it foresees also the subways through the houses of the other side of the street, while the Kosler Mansion is left, by demolition of its southern neighbours, completely isolated.

*Marjan Mušič:* The reconstruction works at Novo mesto with regard to the rehabilitation of the historical center of the town.

The study deals with the rehabilitation of the historical composition of the town of Novo mesto, made necessary by the modernisation of the throughfare Ljubljana—Zagreb. Undoubtedly it is the only sound principle to direct the transit traffic tangentially to the historical nucleus of the town. Thereby it is possible to preserve all its characteristic features, accessible through the narrow passage of the fortified town gates. But since in the case of Novo mesto the rudiments of the original design of the town were preserved, the widening and lowering of the road in this area was to some extent justified.

In connection with the problem of the protection of monuments, dealt with by the town authorities at the same time, the project of a festive entry into the town was to be solved. The original character of it was preserved in an enhanced architectural expression, given by the memorial vestibule, study library and by the restored fragments of the bastion and city tower; inexpressive architecture from the end of the last century was retouched and ennobled by architectural details from the neighbouring castles, destroyed in the last war to such an extent that all efforts at protection would be useless.

Together with the reconstruction works some archeological investigations were also performed and many till then unknown elements of the town wall and of the fortified gates, preserved either in ground work or in the subconstructions of younger edifices, thus found their explanation.

*Marijan Zadnikar*: Restoration of the Church at Zgornja Draga near Stična.

Among the monuments of the Romanesque architecture in Slovenia there are many small churches with semi-circle apses, especially frequent in the area of the former Carniola. Historic considerations show conclusively that one of them, St. Martin's Church at Zgornja Draga, was built at the same time as the Cistercian basilica at Stična by the French architect Michael in the middle of the 12th century. This dependency on Stična is also the reason why its architecture with an arched nave, which in that time is elsewhere consequently evenly covered and with a covered wreath on the outside of the apse, differs from the much simpler repetitions of this type of architecture.

The restoration of the building eliminated from the inside the wooden choir- a carpenter's work- and a lengthening piece of the altar of artisan quality, dating from the second half of the 19th century. The stony cross beam was set free from plaster and whitewash and so was the semi-circle portal. Since after its refashioning into the baroque style which added to the building also a porch and a spire, the interior with its six large windows was surfeited, with light, both, northern windows in the nave and both baroque windows in the apse were walled in, whereas a small till then covered window in the romaneseque style in the axis of the apse was opened. Thereby the draught of light was eliminated and the original plasticity of the room was enhanced with light from only one side. When the whitewash was removed, seriously damaged remains of the pictures, representing standing apostoles came to the surface of the walls and on the vault appeared a stylised plant decoration with a combination of geometric motives, dating from c. 1600 A. D. These fragments were preserved on account of their documentary value and the remaining surfaces were appropriately adapted in tone. Since all these walls are in their lower parts exceedingly moist, the structure should be thoroughly dried to enable thus an adequate restoration also with regard to the tone.

*Josip Klemenc*: Conservation of the groundwork of the Roman sepulchre at St. Peter in Savinja valley.

The leader of the group of archaeologists, engaged in excavation work at St. Peter reports about the discovery of the ground work (4,45 × 3,75 × 1,10 m) of a Roman tomb chapel (aediculae) and about its conservation. The ground work consists of river stones of various size joined with quick lime. To prevent surface damage on the excavated ground work or even its destruction due to rain, the sidewalls were boarded and connected with iron cables and all the excavated object was covered with a wooden roof and adequately protected. Than it was put into a horizontal position above the level of ground water. Since the object was intended to carry all the weight of the reconstructed sepulchral construction and should at the same time remain at least partly visible, its base was soundly underpropped, the sides of its frame were, however, only partly covered with supporting walls of concrete, among which some apertures remained to allow a good view of the structure of the groundwork. On these concrete props and on the base a 15 cm thick plate of reinforced concrete was placed, on which it will be possible to erect the first antique grave chapel reconstructed from its preserved parts.

*Marijan Zadnikar*: New discoveries on the monuments of Romanesque architecture.

Within the framework of the systematic accumulation of material for the study and the scientific treatment of the monuments of the Romanesque architecture in Slovenia some new results were achieved also through the excavations and the technical intervention in the monuments.

Among the most important of these is the discovery of a semi-circular apse, by which the »exterior« or »entrance« chapel in the original walls of the Circercian monastery at Stična (founded in 1136) is documented. Thereby the original area of the enclosed territory of the monastery is at least on this side definitely established.

At Škofja Loka, which was from the 10<sup>th</sup> century onwards the centre of the Freising domain in Carniola, a lower part of the towerlike castle was excavated above the town, encircled by a ditch. Considering the historical facts and the archaeological statements it must have been built in the 11<sup>th</sup> or 12<sup>th</sup> century.

At Stara Loka the groundwork of a apse in the Gothic style and in it a Romanesque southern apse of an old church showed up during the excavations. That was a three aisle column basilica from the 13<sup>th</sup> century, demolished in 1863. The discoveries confirmed the exactness of the preserved ground plan of the old church.

Beside these »archaeologic« statements the discoveries of the walled-in windows on many smaller objects documented the existence of rebuilt, but essentially preserved Romanesque architecture.

*M. Mušič:* The appropriate treatment of plaster on the architectural monuments.

The article gives a critical analysis of the uncorrect treatment of plaster on the historical architectures which are valuable as monuments and calls the attention to the restoration technique of thin plaster; whereby it is essential to use an old, thoroughly settled white lime; such a plaster properly used must cover delicately, laid up as thinly as possible, the historic wall with its unevennesses. Through it must shine the vividness of the wall structure. Therefore, while endeavouring to preserve the old monuments, we must decidedly reject the contemporary technique of the so called artificial plasters and the levelling of the uneven old walls. Especially painful is the conflict which arises from the inappropriate application of contemporary plaster on those spots where it joins the architectural elements, made of stone or on those parts of the monument, where the recently discovered older architectural fragments are inserted into the wall surface.

*M. Vidmar:* Photographic methods used by conservators.

The paper presents an outline of the practical use and of the respective value of various photographic methods used for the examination of the material related to the art history.

The author considers here only four of the most important photographic methods, namely: infra-red, ultra-violet, fluorescent, and x-ray photography.

The examinations of home-found material are not covered by the present article nad the writer mentions only the findings of foreign authors. (R. Mancier — *L'esame scientifico delle opere d'arte ed il loro restauro* 1936), S. Keck: *Technical examination of paintings* (Brooklyn Museum Journal, 1941); M. Plotnikov: *Infra-crvena fotografija i njena primjena*, 1946) and P. W. Danckwortt — *Luminiszenz-Analyse im filtrierten ultravioletten Licht* (1940).

*M. Šubic:* Report on the work of the Restoration Department.

The present report covers the period of the last two years (1953-54) in which the activity of the Restoration Department was greatly increased and its scope enlarged. On March 1, 1953. the workshop for the restoration of plastic works started its regular operations; thus, the Restoration Department is now divided into the Section for pictures and the Section for plastic works. In both of them workshop and laboratory operations are performed. During the summer months field work operations are also carried out.

1. In the Section for pictures restoration operations were performed in the respective period on 159 pictures, from which number 125 were definitely restored. Furthermore protracting restoration interventions were performed on pictures of four Slovene impressionists to save the oils from decay, large scale restoration work was done for the exhibition »Classicism and Romanticism in Slovenia«, the restoration of six large altar pictures, made by the Austrian painter of the late Baroque period, Joh. Martin Kreuser-Schmidt from Gornji Grad was undertaken, as well as of the picture »Holy Family« by the Slovene painter Jelovšek — all of them with very satisfactory results.

2. In the Section for plastics 50 works of art were restored during the period 1953-54 together with many products of applied art, created in style. In Spring 1953 a course for the restoration of plastic art products was held, directed by the specialist

Erna Wiedner from Graz. Beside Yugoslav restorators also five external excursionists took part in it. The most important operations executed in this period were: restoration of Gothic statues for the National Gallery, of Gothic Madona at Ribnica, of Madona at Muljava and of Gothic Madona from Škofja Loka workshop for the Technical Museum at Jesenice etc.

3. Field work in 1953-54. In the presbiterium of the church at Dobravlje in Vipava Valley the frescoes made by the painter Cebej were cleaned and strenghtened. The process of discovering late Gothic frescoes in the Romanesque church at Hrastovlje in Istria was continued. Ad Šmartno near Šmarna gora the altar picture made by the Slovene painter Šubic: »St. Martin heals a sick woman« was restored. At Zgornja Draga near Stična decorative painting on the vault as well as small figural fragments in the apse and on the walls of the local church were discovered. In the castle Predjama stylish furniture was restored and so was the internal outfit at the home of the Slovene writer Josip Jurčič. On the building of the Opera house the sculptutes made by Alojzij Gangl were restored. In the last months of 1954. the restoration of Baroque frescoes in the Castle Hall at Brežice was started, their surface ammounting to 1000 m<sup>2</sup>. In the first stage of this very exacting restoration work the streghth tening of the painted ceiling was carried out; in the second stage large scale operations will follow, aiming at a streghthening of the painted plaster and finally the restoration of frescoes themselves will be undertaken.

## PROTECTION OF NATURE

### 1. A. Piskernik: Problems and tasks of the protection of nature.

The protection of nature is in this country only in its beginnings. Many foreign countries have started these biological measures more than half a century ago. There not only individual species of plants and animals are under protection but there is already a long tradition in creating protected areas, and establishing national parks. Because of the rapidly growing population these countries began recently to protect nature as a whole, i. e. to protect the whole area of life including all the elements which constitute nature beside climate i. e. ground, water and forests. There have been long discussions about this broader task of nature protection on the sessions of the International Union for the Protection of Nature at Salzburg (1953) and at Koebenhavn (1954). There exists an extensive literature on this subject, though not yet in our language. Mr. Engelhardt, lecturer on nature protection at German universities described in his book: »Naturschutz« the essential problems and tasks faced by the nature protection on which I shall have to relate as well, since they are perhaps of special importance for our conditions.

Ground should not only be exploited, but its composition must be analyzed from time to time, the missing elements must be supplemented and the already used ground ameliorated instead of making new fields, destroying thereby the beautiful natural scenery. Every tree, every hedge, every pond, be it ever so small, is of importance for the health and beauty of a country.

Water is the second constituent part of the living space. Ground water feeding the water supplies and fountains must be used economically, the factories should use water from brooks and rivers instead of ground water. The regulation of river beds must be carried out with consideration of its possible dangers. The water may otherwise due to the shortening of its way and of the steeper fall damage the bottom of the river bed. The lower the bottom, the lower is also the level of the ground water on both banks of the stream. This process is likely to have disastrous results for the agriculture.

Special care must be devoted to the purity of water in lakes, brooks and rivers. The factories should be supplied with the filtration devices for their waste products; only the waste material thus purified should be conducted to brooks, rivers and lakes. Because of the injurious organic and inorganic matters, contained in industrial waste products the Slovene economy suffers every year an enormous amount of damage, since these damaging stuffs destroy fish and their brood.

Forest is also of great importance for the water economy of any country as well as for the local climate, for the sanitary conditions and for the hygiene of town life. Forests are natural reservoirs of water. The rain water penetrates there slowly into the ground till it reaches ground water. By stripping large areas clear of trees, especially on steep slopes, by using woods for pasture, by misdirected alpine

dairy economy and litter gathering bare and rocky land is created resulting in frequent floods and avalanches. The disastrous consequences of the reckless cutting of wood and of the sheep and goat pasture on the clearings may be seen not only in the Mediterranean countries, but here and there also in our Alps. The mountains are becoming bare, only rocks and stones are to be seen, the inhabitants of many a village are compelled to carry drinking water from very distant sources. Neither is it advisable to cultivate in the forests a single sort of trees. In such woods typical forest pests find food and shelter, but not so their enemies. The pests can in this way multiply till the whole forest is destroyed.

Among various insecticides DDT, hexa — compounds and paration are mostly in use. Since, however, the insecticides affect also the useful insects (bees), the service for nature protection advocates the biological destruction of pests by using such animals as moles, hedgehogs, bats and singing birds.

## 2. Mountain Guards.

In January 1955, »The mountain guard« was set up within the Slovene Camping Organisation and the Alpine Union of Slovenia. These guards carry their special badges and while inspecting our mountains acquaint the excursionists and alpinists with the demands of nature protection, especially with regard to alpine flowers.

## 3. Conference of the International Alpine Commission at Innsbruck (from Oct. 2<sup>nd</sup> till Oct. 6<sup>th</sup>, 1954).

The paper contains a report on the themes, discussed at this conference: the necessity to protect the species Alpine bear (*ursus arctos* L) in South Tirol; cleanliness round Alpine hostels, paths and viewpoints; construction of ski-lifts and ropeways, justified to some extent with regard to sick and aged friends of the mountains. An excessive number of these devices is, however in contradiction with the principles of nature protection.

## 4. Congress of the International Union for the protection of nature at København (August 23 till September 3<sup>d</sup> 1945).

The author reports on the themes of this conference: the threatened existence of some arctic animals (wallrus, seal, arctic bear, reindeer) now in danger of extermination; insecticides; the significance of the nature protection.

## RÉSUMÉS

*Francè Stelè: L'esthétique et la valeur documentaire dans la restauration des monuments.*

»La protection des monuments, quand elle a à faire avec des monuments artistiques, vit et évolue entre deux extrêmes qu'elle n'a pas encore réussi à équilibrer: entre l'esthétique, exigée par la vie, et la valeur documentaire, exigée par le principe rigoureux de protection: conserver, et non restaurer!«

C'est sur cette question »éternelle« que réfléchit l'auteur dans sa qualité d'ancien conservateur et d'historien d'art, et il arrive aux conclusions suivantes: Avec la mise en valeur des principes de conservation rigoureux dans le sens de Riegl, la valeur esthétique du monument fut, en apparence, reléguée au second plan. C'est que la conservation signifie une restauration documentaire par laquelle, outre tous les autres moments anéantis, le potentiel esthétique lui aussi diminué ne peut plus être restitué au monument endommagé. Le potentiel esthétique ne dépend seulement d'un des traits du monument, de la pureté de son style et d'autres facteurs semblables, mais de son organisme tout entier, dans son rapport avec la nature environnante, et il est basé sur l'harmonie entre la forme artistique, les matériaux, la fonction et l'ambiance. La protection des monuments se trouve dans le danger perpétuel de perdre de vue son but précis et de s'égarer dans la recherche d'une valeur documentaire exagérée. Mais elle peut de même s'égarer dans un esthétisme exagéré, par quoi elle devient une fin à elle-même, ou bien, elle devient étrangère à la vie qui, de la protection des monuments aussi, exige un compromis entre les valeurs pratique, documentaire et esthétique. Ce sont surtout les peintures et les oeuvres d'arts plastiques auxquelles il est impossible de restituer leur potentiel esthétique absolu par des compléments, des adjonctions des parties manquantes ou anéanties ou par des sculptages ultérieurs de la surface du monument. D'autre côté cependant, il se peut bien qu'une fausse déférence pour la valeur documentaire anéantisse le potentiel esthétique du monument, si, par exemple, on nettoie un portail sculpté du moyen âge du crépi plus récent pour le séparer, ainsi approfondi, par un contour arbitraire, de la paroi avec laquelle, primitivement, il était organiquement lié par le passage invisible des deux surfaces et dans laquelle il était inclus. Quant à l'anastylose qui s'est faite valoir surtout dans l'Italie de l'après-guerre, l'auteur partage l'avis de Forlati »qu'il faut tâcher à tout prix de conserver le vieux sans démolition et reconstruction en le renforçant par des moyens techniques modernes et avec des procédés invisibles, de reconstruire avec des vieux matériaux les parties détruites et veiller avec soin que les parties adjointes ne faussent les parties supposées anciennes et que le monument restauré ne se présente que par son propre potentiel artistique bien qu'il soit réduit.« (Palazzo del Trecento à Treviso, Sainte-Sophie à Ohrid). L'effet esthétique des oeuvres d'art conservées avec déférence dans les musées contemporains est, malgré leur mutilation, souvent plus fort et plus vrai que celui des oeuvres d'art restaurées à compromis et restituées à leur but primitif.

Un facteur très important dans tous ces procédés est l'emploi d'un matériau approprié. De là le refus justifié du ciment et du béton armé comme des facteurs visibles dans la conservation des monuments anciens, le refus de nouveaux enduits (éternite etc) qui, du point de vue esthétique, ne peuvent remplacer les différents modes historiques de recouvrements.

Entre la restauration esthétique et celle documentaire, il n'y a donc pas d'opposition. Nous aspirons vers la dernière, mais de manière que, à cause d'une fausse »déférence« envers les éléments primitifs, nous n'offenserons pas le sens esthétique du spectateur; dans l'aspiration vers l'effet esthétique cependant nous devons bien tenir compte de la fausseté de toute esthétique apparente ou à priori qui endommagerait ou même anéantirait le côté documentaire du monument.

Le principe fondamental de la protection des monuments contemporaine: conserver, et non restaurer, ne peut avoir sa juste valeur que si nous l'éclaircissons en ajoutant: conserver, mais en tenant compte du potentiel esthétique du monument conservé!

*Franjo Baš:* L'organisation de la protection des monuments dans le passé slovène.

L'auteur donne un aperçu du service de la protection des monuments en Slovénie. Jusqu'en 1918, le pays faisait partie de l'Autriche-Hongrie et les lois autrichiennes de cette époque concernant la protection des monuments étaient en vigueur aussi en Slovénie. Dans le cadre de la Commission centrale de Vienne (constituée en 1850, resp. en 1852) fonctionnaient, en Slovénie aussi, ses conservateurs et ses correspondants. Après la réorganisation en 1911 cependant fut constitué le Bureau provincial des monuments pour la Carniole sous la direction de France Stelè. Avec la naissance de la Yougoslavie fut formé à Ljubljana (en 1919) le Bureau des monuments pour toute la Slovénie qui, après 1945, s'élargit dans l'Institut pour la protection et l'étude scientifique des monuments culturels et naturels de la Slovénie. C'est pour la première fois dans l'histoire qu'a été promulguée, dans la mesure yougoslave (en 1945 et en 1946) et séparément aussi dans celle slovène (en 1948), une loi spéciale sur la protection des monuments culturels et naturels et qui forme une base juridique pour l'activité vaste et variée de l'Institut comme institution pour la protection des monuments dans le cadre de la république. Au lieu de confidents individuels, l'Institut aujourd'hui dispose d'un réseau toujours plus dense de musées slovènes et, sur certains sièges de communes, il y a même des conservateurs spéciaux pour leur territoire.

L'aperçu historique se termine par la liste des conservateurs, correspondants et confidents du service des monuments qui, entre 1856 et 1941, déployaient leur activité sur le territoire de la Slovénie.

*Nace Šumi:* Le problème des monuments à Ljubljana.

L'article traite l'étendue de la ville de Ljubljana du point de vue des monuments historiques et les procédés fondamentaux de conservation qui devraient être effectués dans la ville.

L'étendue des milieux urbains contenant des monuments historiques aujourd'hui ne reste pas limitée à la ville du moyen âge qui, jusqu'à la fin du 18e siècle, se trouvait entourée du mur d'enceinte et que composent le Stari trg, le Mestni trg et le Novi trg avec le Château sur la colline, mais, selon notre avis, elle embrasse aussi les deux faubourgs du moyen âge qui ont conservé leurs caractères anciens, Šempeter et Krakovo, ainsi que le Prešernov trg, le Trg Revolucije classiciste (autrefois Kongresni trg) et le Marxov trg (autrefois Slovenski trg). Aux environs de Ljubljana, où le caractère agraire des habitats est resté prédominant, quelques villages de forme esthétique et quelques beautés naturelles sont dignes d'être conservés. Seule une Ljubljana ainsi délimitée documentera, du point de vue des monuments et dans les traits caractéristiques, le développement de la ville et de ses environs. Selon son importance et son régime de monuments approprié, la Ljubljana du moyen âge représente un monument urbaniste de premier ordre, tandis que toutes les autres unités appartiennent au deuxième ou au troisième rang. De même qu'en comparaison des conceptions d'avant-guerre fut élargie l'étendue de la ville de Ljubljana, fut complétée la liste des monuments architecturaux classés qui, outre les ruines romaines, les objets et les éléments architecturaux du moyen âge, le groupe puissant des architectures en style baroque et l'oeuvre de Plečnik, embrasse aussi les réalisations les plus remarquables du 19e siècle et les monuments de modern style qui jusqu'à présent n'ont pas figuré sur la liste des monuments classés. Outre à ceux-ci, elle comprend quelques objets plus récents qui représentent des documents significatifs de la conception architecturale des dernières dizaines d'années. De cette manière ici aussi s'est fait valoir le principe selon lequel il est nécessaire d'assurer les plus importants témoins esthétiques et documentaires de l'évolution architecturale de la ville de Ljubljana.

En ce qui concerne les efforts consacrés à un aspect historique fidèle de Ljubljana, il est évident, d'après ce qui a été exposé ci-dessus, que du fait des conditions diverses dans lesquelles vivent les différentes parties de la Ljubljana historique et à cause de l'âge différent des diverses unités, celles-ci ne sont pas également menacées et également affectées dans leur témoignage esthétique et documentaire. Ce sont les monuments classicistes et de modern style qui posent

le moins de problèmes, tandis que les deux faubourgs du moyen âge se trouvent dans une situation très difficile, car il n'est pas sûr qu'ils puissent être conservés. Cela vaut surtout pour Krakovo. Quant au faubourg de Šempeter, il est hors de doute que par des procédés défectueux, son milieu ancien pourra être assuré. De nombreuses difficultés surgiront à la conservation, c'est-à-dire à l'isolation de quelques villages caractéristiques ou de leurs noyaux, ou bien, à l'assimilation des constructions nouvelles dans le cadre des valeurs existantes des habitats des environs de la ville et des beautés naturelles, car c'est bien jusque là qu'arrivent les intérêts de la ville rapidement croissante.

Le point cardinal des problèmes de conservation cependant consiste sans doute dans la Ljubljana du moyen âge, située au pied de la colline du Château, et dans Novi trg. Tandis que le dernier n'est endommagé que dans une moindre mesure et qu'avec la régulation des Križanke par Plečnik a été résolu d'une manière exemplaire le problème d'une zone extrêmement négligée, la Ljubljana étendue au pied du Château et qui, jusqu'au tremblement de terre en 1895, fut le centre commercial de la ville, a subi, au cours de 19e siècle, toute une série de déformations ainsi du point de vue de l'aspect extérieur de la rue que de celui de l'exploitation des intérieurs de rez-de chaussée et des cours. Celles-ci sont encombrées de bâtisses construites ultérieurement, tandis que dans les rez-de-chaussées ont été aménagés des locaux de service, des entrepôts et des logis. Le principe fondamental qui est de pénétrer jusqu'aux parties primitives ou bien, plus anciennes, ne pourra être effectué dans une plus vaste mesure que lorsque cette partie de la ville, aujourd'hui la plus peuplée, sera moins chargée, lorsque les édifices plus importants (les palais de style baroque) pourront être exploités à de fins culturels, plus convenables, et lorsque le côté publicitaire des locaux commerciaux sera limité au point de rendre à la rue son aspect plus proche de celui historique. De même, il sera nécessaire de vivifier les couleurs aujourd'hui ternes de la rue. Il est évident qu'il y a là toute une série d'autres problèmes concernant l'assainissement. Un de ces problèmes, l'élimination de l'humidité du sol sur le flanc de la colline du Château, a été résolu lors des travaux à l'Hôtel de Ville. L'autre problème, celui du trafic, est réglé par la percée de la colline du Château qui déchargera l'ancienne »magistrale«. Ainsi, et en accord avec d'autres mesures, elle deviendra encore plus attrayante du point de vue touristique. Reste le problème du Château qui, lui aussi, devra remplir une fonction appropriée et devra être pourvu d'accès plus faciles pour devenir un objet historique culturel fréquenté par les touristes.

Parmi les monuments architecturaux isolés qui se trouvent hors des milieux historiques compacts, c'est la maison de Kosler en style baroque, située dans la Kardeljeva ulica, qui représente le problème le plus grave et qui est la pierre d'achoppement dans la régulation du prolongement de la Titova cesta. L'église de Saint-Christophe à Bežigrad représente un autre problème de la même espèce.

*Nace Šumi:* La maison de Kosler à Ljubljana.

Tandis que la plupart des monuments de l'époque baroque a une situation sûre dans les milieux urbanistes compacts et protégés, la maison de Kosler, dans la Kardeljeva ulica, est le plus menacé de tous les édifices historiques situés hors de la ville du moyen âge. La maison a été construite au milieu du 18e siècle d'après le modèle des palais du baroque avancé. Probablement à cause de questions de propriété, elle est restée sans son aile méridionale qui n'a jamais été construite. Elle fut projetée comme un objet à deux ailes et avec un avant-corps central (par lequel, aujourd'hui, elle se termine du côté sud), ce qui est prouvé aussi par les irrégularités du plan. Tandis que son intérieur, à cause de la modernisation des escaliers, arrivée probablement à la fin du siècle passé, a perdu tout intérêt, l'aspect extérieur du palais est extrêmement significatif. Toutes les façades sont construites selon les règles de l'architecture quant à son style, la maison représente l'architecture baroque de Ljubljana dans sa dernière phase, lorsqu'elle a subi de fortes impulsions du côté de l'Autriche.

Malheureusement, la maison se trouve, à cause de sa situation, dans un danger continu. Depuis un demi siècle déjà, elle est menacée d'être détruite à cause de l'élargissement de la Titova cesta. Avant la guerre déjà ont été élaborés des projets qui prévoient l'élargissement de la chaussée jusqu'aux maisons aux deux côtés de la rue et un passage pour les piétons sous la maison de Kosler. Le projet publié ici est le fruit des études d'après-guerre. Il élargit les programmes précédents en prévoyant aussi des passages sous les maisons de l'autre côté de la rue ainsi que l'isolement du palais de Kosler par la démolition des maisons voisines du côté méridional.



*Marjan Mušič*: Les travaux de reconstruction à Novo mesto du point de vue de la régénération des noyaux historiques de la ville.

L'étude traite la régénération dans la zone historique de la ville exigée par la modernisation de la route principale Ljubljana—Zagreb. Sans aucun doute, le seul principe juste est que le trafic de transit doit être dirigé tangentiellement au noyau historique urbain, ce qui permettra, dans notre cas, de conserver tous les moments caractéristiques donnés par la gorge étroite de la porte de ville fortifiée. Mais, puisque dans le cas de Novo mesto n'existaient plus que des rudiments de la conception primitive, il est, dans une certaine mesure, justifiable que, dans cette zone, ait été effectué l'élargissement et l'abaissement de la rue.

En relation avec le problème des monuments historiques que la ville de Novo mesto cherchait à résoudre parallèlement, mûrit la conception d'une entrée solennelle dans la ville. Le porche commémoratif, la Bibliothèque d'études et les fragments restaurés du bastion et du donjon restituent le caractère primitif à cette partie de la ville ancienne, mais dans une forme architecturale plus expressive. L'architecture banale et inexpressive de la fin du siècle fut retouchée et ennoblie par des détails architecturaux des châteaux voisins détruits au cours de la dernière guerre et qui n'ont pu être classés même pas comme des ruines.

Parallèlement avec les travaux de reconstruction furent exécutées des recherches archéologiques et, à cette occasion, furent éclaircis des éléments du mur d'enceinte et de la porte de ville fortifiée jusqu'à ce temps inconnus et qui sont conservés soit dans les fondements soit dans les substructures des édifices plus récents.

*Marijan Zadnikar*: La restauration de l'église à Zgornja Draga près de Stična.

Parmi les monuments de l'architecture romane en Slovénie, les petites églises à abside hémisphérique sont surtout fréquentes sur le territoire de l'ancienne Carniole. Les moments historiques laissent supposer que l'une de celles-ci, l'église succursale de Saint-Martin à Zgornja Draga, ait été construite au milieu du 12<sup>e</sup> siècle, parallèlement avec la construction de la basilique cistercienne à Stična, par le constructeur français Michel. Cette dépendance de Stična est aussi la cause du fait que son architecture à nef voûtée — qui, ailleurs, à cette époque-là, montre un plafond sans exception plat et une corniche dentelée à l'extérieur de l'abside — diffère des nombreuses répétitions plus simples de ce type de construction.

Par la restauration de l'édifice ont été éliminés, dans l'intérieur de l'église, le choeur des chœurs en bois et le rétable, tous les deux oeuvre d'artisan, et qui dataient de la seconde moitié du 19<sup>e</sup> siècle. L'architrave en pierre fut libérée du crépi et des badigeonnages, et de même, le portail hémisphérique. Par la baroquisation furent ajoutés à l'édifice le porche et le clocher ainsi que six grandes fenêtres. Parce qu'à cause de celles-ci, l'intérieur de l'église était surchargé de lumière, on mura les deux fenêtres dans la paroi septentrionale de la nef et les deux fenêtres en style baroque de l'abside. En revanche, on a rouvert la petite fenêtre romane murée dans l'axe de l'abside. Par ce procédé ont été éliminés les courants de lumière. Cette illumination unilatérale a restitué à l'espace sa plasticité primitive. Lors de l'élimination des badigeonnages apparurent aux parois des vestiges de peintures fortement endommagées représentant les apôtres debout, et sur la voûte, une décoration florale stylisée combinée avec des motifs géométriques datant d'environ de l'année 1600. Ces fragments ont été conservés à cause de leur valeur documentaire. Les autres surfaces ont été peintes dans des tons appropriés. Tous les murs étant extrêmement humides dans leurs parties inférieures, un séchage radical de l'édifice serait absolument nécessaire pour que sa restauration fût satisfaisante aussi du point de vue des tons de ses peintures.

*Josip Klemenc*: La conservation du fondement d'une sépulture romaine à Šempeter dans la vallée de la Savinja.

L'auteur qui dirigea les fouilles archéologiques à Šempeter, fait le compte rendu de la découverte du fondement (4.45 × 3.73 × 1.10 m) d'une chapelle funéraire romaine (aediculae) et de sa conservation. Le fondement se compose de galets ronds de rivière plus grands et plus petits liés avec de la chaux vive. Afin que la surface du fondement découvert ne soit pas endommagée ou même détruite par la pluie, ses parois latérales ont été recouvertes de planches et celles-ci reliées par des barres en fer, tandis que l'objet découvert tout entier a été recouvert d'un toit en bois et du carton bitumé. Ainsi assuré, il a été soulevé dans la situation horizontale au-dessus du niveau des eaux souterraines. Puisque l'objet devra porter tout le poids du monument funéraire antique reconstruit, tout en restant, au moins partiellement, visible, le fondement

a été fortifié, tandis que ses parois latérales ne furent recouvertes qu'en partie par des murs d'appui en béton. Entre ceux-ci, on a laissé des ouvertures à travers lesquelles la structure du noyau du fondement reste clairement visible. Sur ces supports en béton formant l'encadrement et sur le fondement lui-même repose une plaque en béton armé d'une épaisseur de 15 cm qui pourra bien supporter la première chapelle funéraire antique reconstruite avec ses parties conservées.

*Marijan Zadnikar*: Nouvelles découvertes sur des monuments de l'architecture romane.

A l'occasion du collectionnement des matériaux pour l'étude scientifique des monuments de l'architecture romane en Slovénie, on a obtenu quelques résultats nouveaux aussi par des fouilles et des procédés techniques effectués sur les monuments.

Un des plus importants est la trouvaille d'une abside hémisphérique par laquelle est documentée la chapelle dite «de la porterie» ou «des étrangers» dans le mur d'enceinte primitif du couvent des Cisterciens à Stična (fondé en 1136), ce qui, au moins de ce côté, nous permet de déterminer l'étendue primitive de l'ensemble muré du couvent.

A Škofja Loka qui, depuis le 10<sup>e</sup> siècle, fut le centre des propriétés de Freisingen en Carniole, fut découverte, au dessus de la ville, la partie inférieure du donjon entouré d'un fossé. Selon les faits historiques et les constatations archéologiques, il appartient au 11<sup>e</sup> ou au 12<sup>e</sup> siècle.

Lors des fouilles à Stara Loka furent découverts, près de l'église paroissiale, le fondement de l'ancienne église et, dans celui-ci, l'abside méridionale de l'église romane qui fut une basilique à trois nefs et à colonnes datant du 13<sup>e</sup> siècle et détruite en 1863. Cette découverte a confirmé la justesse du plan conservé de l'ancienne église.

Outre ces constatations «archéologiques», les découvertes de fenêtres murées sur de nombreux objets de moindre importance ont documenté l'existence d'architectures romanes reconstruites, mais dont le noyau est resté conservé.

*M. Mušič*: Traitement approprié du crépi sur les monuments architecturaux.

L'auteur de l'article donne une analyse critique du traitement faux du crépi sur les monuments architecturaux historiques et fait appel au retour de la technique du crépi fin à laquelle on doit se servir d'une chaux blanche vieille et bien rassise. Un tel crépi, employé comme il faut, doit délicatement recouvrir, dans une couche la plus mince possible, le mur historique, de manière à conserver son caractère tout entier; il doit laisser transparaître la structure vive du mur. C'est pourquoi il est absolument nécessaire de refuser énergiquement, dans la protection des monuments, la technique actuellement en vogue des crépis dits artificiels, et l'aplanissement des murs. Le conflit devient particulièrement douloureux quand le crépi actuellement employé est appliqué aux endroits où il est lié avec des jointures architecturales en pierre, ou bien là où des fragments architecturaux plus anciens nouvellement découverts sont incorporés dans l'ensemble de la surface murale.

*M. Vidmar*: Les méthodes photographiques de conservation.

L'article traite, dans les lignes principales, l'emploi pratique et la valeur de diverses manières de photographie dans les examens des matériaux historiques et d'art.

L'auteur s'est limité à présenter, dans son étude, les quatre manières photographiques les plus importantes, c'est-à-dire la photographie infrarouge, et celles ultra-violettes, fluorescentes et radiographiques.

L'article ne tient pas encore compte des résultats des examens faits dans notre pays et ne se rapporte qu'aux résultats obtenus par les auteurs étrangers (R. Mancian-L'esame scientifico delle opere d'arte ed il loro restauro, 1936; S. Keck-Technical examination of paintings, Brooklyn Museum Journal, 1941; M. Plotnikov-Infracrvena fotografija i njena primjena, 1946 et P. W. Danckwortt-Luminescenz-analyse im filtrierten Licht, 1940).

*M. Šubic*: Compte rendu de l'activité de la section de restauration.

Le compte rendu embrasse la période des deux dernières années (1953 et 1954), dans laquelle l'activité de la section a été considérablement intensifiée et amplifiée. Le 1<sup>er</sup> mars 1953 a commencé le fonctionnement régulier de l'atelier pour la restauration des oeuvres d'arts plastiques, de manière qu'aujourd'hui, la section de

restauration est divisée en deux subdivisions, dans celle de peintures et celle d'oeuvres d'arts plastiques. Les deux subdivisions sont chargées de travaux pratiques ainsi que de travaux de laboratoire. Dans la belle saison, leur activité se transfère aussi sur le terrain.

1) Dans la division pour les peintures, au cours de la période indiquée, ont été effectués des travaux de restauration sur 159 tableaux dont 125 ont été restaurés définitivement. Il faut mentionner à part les travaux très exigeants sur les tableaux menacés des impressionnistes slovènes, les travaux de vaste étendue pour l'exposition »Le classicisme et le romantisme en Slovénie«, la restauration de six tableaux d'autel du peintre autrichien. Joh. Mart. Kremser-Schmidt appartenant à l'époque du baroque avancé, et qui se trouvent à l'église de Gornji grad, ainsi que la restauration de la Sainte-Famille de Jelovšek. Tout les travaux de restauration ont été exécutés avec un succès satisfaisant.

2) Dans la division pour les oeuvres d'arts plastiques, dans les années 1953 et 1954, ont été restaurés 50 plastiques et plusieurs objets d'art appliqué de styles divers. Au printemps 1953 eut lieu un cours pour la restauration des oeuvres d'arts plastiques dirigé par la restauratrice diplômée autrichienne, Mme Ena Wiedner de Graz, et auquel participèrent, outre notre restaurateur spécialisé pour les oeuvres plastiques, aussi cinq conservateurs externes. Parmi les restaurations les plus importantes, il faut mentionner la restauration des oeuvres d'art plastique gothique pour la Galerie Nationale, de la Madone gothique de Ribnica, de la Madone de Muljava, de la Madone gothique provenant de l'atelier de Škofja Loka pour le Musée technique de Jesenice etc.

3) Les travaux sur le terrain dans les années 1953 et 1954. Dans le presbytère de l'église de Dobravlje, dans la vallée de Vipava, furent nettoyées et fixées les fresques de Cebej. On continuait les travaux de découverte des fresques de l'époque gothique avancée dans l'église romane de Hrastovlje dans l'Istrie slovène. A Šmartno, au pied de la Šmarna gora, fut restauré le tableau d'autel de Šubic »Saint-Martin guérit une malade«. A Zgornja Draga près de Stična furent découvertes des peintures décoratives sur la voûte et des fragments plus petits des peintures de figures dans l'abside et aux parois de l'église succursale. Dans le château de Predjama fut restauré le mobilier de style, et dans la maison de l'écrivain slovène Josip Jurčič à Muljava fut arrangé l'intérieur. Sur l'édifice de l'Opéra de Ljubljana furent restaurées les sculptures du sculpteur Alojzij Gangl. Dans les derniers mois de l'année 1954 a été entreprise la restauration des fresques dans la salle du château de Brežice. La surface peinte est de 1000 m<sup>2</sup>. Dans la première phase des travaux de restauration fut exécuté le travail extrêmement difficile du renforcement de la construction du plafond peint. Suivront, dans la deuxième phase, les travaux très vastes et exigeants du fixage du crépi et, après ceux-ci, la restauration définitive des fresques.

## LA PROTECTION DE LA NATURE

1) *A. Piskernik*: Les problèmes et les devoirs de la protection de la nature.

La protection de la nature n'a fait, chez nous, que les premier pas de son évolution. Dans de nombreux pays étrangers cependant, cette branche de la biologie a une tradition de plus d'un demi siècle. Depuis longtemps déjà, on y est passé de la protection de certaines espèces végétales et animales à la création de réserves, à la fondation de parcs nationaux et, dans les temps récents, à cause de l'augmentation toujours plus rapide de l'humanité, à la protection de la nature dans son ensemble, à la protection de l'espace vital tout entier, avec tous ses éléments qui, outre le climat, le composent, avec le sol, l'eau et la forêt.

Aux congrès de L'Union internationale pour la protection de la nature à Salzburg (1953) et à København (1954), on a beaucoup discuté sur cette tâche plus vaste de la protection de la nature, sur le sujet de laquelle existe déjà une riche littérature étrangère. M. Engelhardt, professeur pour la protection de la nature aux universités allemandes, a décrit, dans son livre »Naturschutz«, les problèmes et les devoirs les plus importants de la protection de la nature que l'auteur de l'article présent ne peut passer sous silence, car ils sont, sans aucun doute, valables aussi pour nous autres Slovènes.

Quant au sol il ne faut pas seulement l'exploiter, mais il est nécessaire d'étudier, par des analyses répétées, la structure du sol, lui ajouter les substances qui lui font défaut, améliorer les terrains cultivés existants et n'en pas créer de nouveaux sur

le compte du beau paysage primitif. Pour un paysage beau et sain, tout arbre, toute haie, tout étang sont d'une grande importance.

L'eau est le deuxième élément de l'espace vital. Il faut économiser l'eau souterraine des conduites d'eau et des puits. Les usines doivent se servir de l'eau des ruisseaux et des rivières et non pas de celle souterraine. L'administration des eaux doit agir avec prudence quand il s'agit de la régulation des lits d'eaux, afin qu'à cause de la voie raccourcie et de la chute plus rapide de l'eau, celle-ci ne s'enfonce pas dans le fond du lit. Plus ce fond est bas, et plus l'eau souterraine des deux côtés du cours d'eau tombe, ce qui peut avoir des conséquences fatales pour l'agriculture.

Il faut surtout veiller à la pureté des eaux dans les lacs, les ruisseaux et les rivières. Les usines doivent se pourvoir de machines épuratoires pour leurs eaux de déchets qui ne doivent point être conduites dans les ruisseaux, les rivières et les lacs avant d'être filtrées. En Slovénie, les matières nuisibles organiques et anorganiques dans les eaux de déchets causent, chaque année, de grands dommages économiques, puisqu'elles anéantissent les poissons et leur progéniture.

Le chapitre suivant parle de la grande importance qu'a la forêt pour le régime d'eau d'un pays, pour son climat local et la salubrité et l'hygiène de la ville. La forêt est le réservoir d'eau naturel. L'eau de pluie y pénètre lentement jusqu'aux nappes d'eau souterraine. Le défrichement des terrains boisés en grandes surfaces, surtout des terrains boisés escarpés, le pâturage dans les forêts, l'alpage et le ratissage des litiers irrationnels, sont la cause de la naissance du Karst, des inondations et des avalanches. On peut bien voir les conséquences catastrophales des défrichements et du pâturage des chèvres et des moutons sur les terrains défrichés dans les pays au bord de la Méditerranée, mais, ici et là, aussi dans nos Alpes. Les montagnes sont nues, il n'y a plus que de la pierre et des rochers, et dans de nombreux villages, l'eau potable doit être transportée de loin. De même, les forêts en monoculture ne sont pas recommandables. Elles offrent la nourriture et l'abri aux endommageurs typiques, et non pas à leurs ennemis, de manière que les animaux nuisibles peuvent se multiplier jusqu'à l'anéantissement total de toute la forêt.

Parmi les insecticides, ce sont surtout le DDT, les hexapréparations et le paration qui sont employés actuellement. Parce que les insecticides affectent aussi les insectes utiles (les abeilles), la protection de la nature se sert de préférence de l'anéantissement biologique des endommageurs avec l'aide des animaux: des taupes, des hérissons, des chauves-souris et des oiseaux chanteurs.

## 2) La garde alpine.

En janvier 1955 fut fondée, auprès de l'Union des Camping Clubs et auprès de l'Association alpine de la Slovénie, la Garde alpine. Ses membres qui sont munis de l'insigne de l'organisation, fréquentent les montagnes et les alpes slovènes et renseignent les touristes sur les devoirs de la protection de la nature et particulièrement sur la protection de la flore alpine.

## 3) Session de la Commission alpine internationale à Innsbruck (du 2 au 6 octobre 1954).

L'auteur donne le compte rendu des thèmes et de la discussion à cette session; on y parlait de la nécessité de la protection de l'ours brun des Alpes (*Ursus arctos* L.) dans le Tyrol méridional, du soin pour la propreté dans les refuges alpins et dans leurs environs, ainsi que sur les chemins touristiques et les points très fréquentés par les touristes, de la construction des ascenseurs et des funiculaires pour les skieurs dont quelques-uns sont nécessaires pour les amis des montagnes malades ou âgés, tandis qu'un nombre trop grand de ces installations est contre tous les principes de la protection de la nature.

## 4) Congrès de l'Union internationale pour la protection de la nature à Köbenhavn (du 23 août au 3 septembre 1954).

L'auteur fait le rapport sur les thèmes du meeting actif, sur le danger d'extermination de quelques animaux des régions polaires (du morse, du phoque, de l'ours blanc, du renne), sur les insecticides et sur l'importance de la protection de la nature.

## ZUSAMMENFASSUNGEN

*Francè Stelè: Aesthetik und dokumentarischer Wert im Restaurieren von Denkmälern.*

»Der Denkmalschutz lebt und entwickelt sich, sobald er mit Denkmälern der bildenden Künste zu tun hat, zwischen zwei Extremen und es ist ihm bisher nicht gelungen, zwischen ihnen zur Ruhe zu kommen: zwischen der Aesthetik, die vom Leben, und dem dokumentarischen Wert, der vom strengen Schutzprinzip gefordert wird: konservieren, nicht restaurieren!«

Ueber diese »ewige« Frage stellt der Autor als langjähriger Konservator-Kunsthistoriker Erwägungen an und kommt zu den folgenden Schlußfolgerungen: Als die streng konservatorischen Prinzipie im Sinne Riegels zur Geltung gelangten, wurde der ästhetische Wert des Denkmals dem Anschein nach in den Hintergrund gerückt. Konservierung bedeutet nämlich eine dokumentarische Restaurierung, wobei dem beschädigten Denkmal außer allen übrigen vernichteten Momenten auch sein verringertes ästhetisches Potential nicht mehr zurückgegeben werden kann. Das ästhetische Potential hängt nicht nur von einem charakteristischen Zug des Denkmals ab, von der Reinheit des Stils und Ähnlichem, sondern von seinem gänzlichen Organismus in seiner Verbundenheit mit der Natur, und beruht auf dem Einklang von Kunstform, Material, Funktion und Umgebung. Der Denkmalschutz schwebt in der ewigen Gefahr, seinen wahren Zweck zu verfehlen und kann sich in übertriebenem Streben nach dem Dokumentarischen verlieren, aber auch in übertriebenem Aesthetisieren, wobei er sich selbst zum Zweck wird und sich dem Leben entfremdet, das auch vom Denkmalschutz einen Kompromiß von Verwendbarkeit, dokumentarischem Wert und Ästhetik fordert. Für Gemälde und Plastiken gilt noch ganz besonders, daß durch Ergänzung und Hinzufügung des Fehlenden und Vernichteten und durch Ummeißelung der Oberfläche dem Denkmal sein volles ästhetisches Potential nicht wiedergegeben werden kann. Andererseits kann aber auch falsche dokumentarische Rücksichtnahme das ästhetische Potential des Denkmals vernichten, wenn wir z. B. ein mittelalterliches gemeißeltes Portal vom neueren Mörtelbewurf reinigen und es so vertieft durch einen erzwungenen Umriß von der Wand isolieren, mit der es anfangs durch unmerklichen Uebergang der einen Oberfläche in die andere organisch verbunden und darein eingegliedert war. Hinsichtlich der Anastilose, die besonders im Italien der Nachkriegszeit zur Geltung gelangt ist, stimmt der Autor mit Forlati überein, »daß man in erster Linie mit allen Mitteln das Arte ohne Abreißen und Wiederaufbau erhalten und alles mit den Hilfsmitteln der modernen Technik unsichtbar festigen müsse, dass man das Zerstörte aus altem Material wieder errichten solle und sorgfältig darauf zu achten habe, dass das Hinzugefügte die vermutlichen Altertümer nicht entstellt und sich das wiederhergestellte Denkmal nur durch sein eigenes, obwohl verkümmertes ästhetisches Potential präsentiert.« (Palazzo del Trecento in Treviso — Hl. Sophia in Ohrid). Der ästhetische Effekt von rücksichtsvoll konservierten Kunstwerken in den heutigen Museen ist oft trotz ihrer Verstimmung stärker und echter als bei kompromißhaft restaurierten Kunstwerken, die ihrem ursprünglichen Zweck zurückgegeben worden sind.

Ein sehr wichtiges Moment bei allen solchen Eingriffen ist die Verwendung von rechtem Material. Deshalb die berechtigte Ablehnung von Zement und Eisenbeton als sichtbaren Faktoren beim Konservieren von alten Denkmälern, die Ablehnung von neuen Dachdeckmitteln (Eternit und Ähnlichem), die die historischen verschiedenen Arten von Dachdeckung nicht auf ästhetische Weise ersetzen können.

So besteht also zwischen der ästhetischen und der dokumentarischen Restaurierung kein Gegensatz. Wir streben nach dieser, doch so, dass wir aus falscher »Rücksicht« auf die echten Elemente das ästhetische Gefühl des Betrachters nicht verletzen werden; in unserem Streben nach ästhetischer Wirkung müssen wir uns

bewußt sein, daß jede mutmaßliche oder aprioristische Aesthetik verfehlt ist, da sie die dokumentarische Seite des Denkmals beeinträchtigen oder sogar vernichten würde. Nur dann kann das Leitprinzip des modernen Denkmalschutzes: konservieren, nicht restaurieren, seine wahre Geltung haben, wenn wir zur Erklärung hinzufügen: konservieren mit gleichzeitiger Berücksichtigung des ästhetischen Potentials des erhaltenen Denkmals!

*Franjo Baš:* Die Organisation des Denkmalschutzes in der slowenischen Vergangenheit.

Der Autor berichtet die Geschichte des Denkmalschutzdienstes in Slowenien. Das Land gehörte bis z. J. 1918 zu Österreich-Ungarn und so galt die damalige österreichische Gesetzgebung auch für Slowenien. Im Rahmen der Wiener Zentralkommission (gegründet im J. 1850, bzw. 1853) wirkten auch in Slowenien ihre Konservatoren und Korrespondenten, nach der Reorganisierung im J. 1911 wurde aber in Ljubljana (Laibach) das Landesdenkmalschutzamt für Krain unter der Leitung von Dr. France Stelè gegründet. Mit der Entstehung Jugoslawiens formierte sich in Ljubljana (im J. 1919) das Denkmalschutzamt für ganz Slowenien und nach dem J. 1945 wurde es ins Institut für den Schutz und die wissenschaftliche Erforschung der kulturellen Denkmäler und Natursehenswürdigkeiten Sloweniens erweitert. Zum ersten Mal in der Geschichte wurde in jugoslawischem (im J. 1945 und 1946) und besonders noch im slowenischen Maßstab (im J. 1948) ein besonderes Gesetz für den Schutz von Kulturdenkmälern und Natursehenswürdigkeiten erlassen, als juridische Grundlage für die vielseitige Tätigkeit des Instituts als der Denkmalschutzanstalt der Republik. Anstatt auf individuelle Vertrauensmänner stützt sich das Institut heute auf das immer dichtere Netz der slowenischen Museen und hier und dort sind auf den Sitzen von Bezirken sogar besondere Konservatoren für ihren Umkreis angestellt.

Die geschichtliche Übersicht beschließt ein Verzeichnis der Denkmalkonservatoren, der Korrespondenten und Vertrauensmänner, die zwischen den J. 1856 und 1941 auf dem Gebiet Sloweniens wirkten.

*Nace Šumi:* Die Denkmalfrage in Ljubljana.

Der Artikel behandelt den Umfang jenes Teiles von Ljubljana, der unter den Denkmalschutz gehört und die Grundprinzipie für konservatorische Eingriffe, die in der Stadt vorzunehmen wären.

Das urbanistische Denkmalgebiet umfaßt heute nicht nur den mittelalterlichen Teil der Stadt, der bis zum Ende des 18. Jahrhunderts mit einer Stadtmauer umgeben war, und den der Stari, Mestni und Novi trg (der Alte, der Stadt- und der Neue Platz) mit dem Schloß auf dem Schloßberg bilden, sondern wir vertreten die Ansicht, daß wir zu dieser Reihe auch beide mittelalterlichen Vorstädte zählen müssen, die ihren altertümlichen Charakter bewahrt haben, Šempeter und Krakovo, außerdem noch Prešernov trg (den Prešernplatz), den klassizistischen Trg Revolucije (Revolutionsplatz), früher Kongresni trg (Kongreßplatz) und Marxov trg (den Marxplatz), früher Slovenski trg (Slowenischer Platz). In der Umgebung von Ljubljana, wo noch der agrarische Charakter der Siedlungen überwiegt, sind der Erhaltung wert einige schön gestaltete Dörfer und die Naturschönheiten. Erst das so umrissene Ganze der Denkmäler Ljubljanas dokumentiert die Entwicklung von Stadt und Umgebung in charakteristischen Zügen. Der Bedeutung und dem angemessenen Denkmalregime nach ist das mittelalterliche Ljubljana ein urbanistisches Denkmal erster Ordnung, wogegen alle anderen Einheiten zum zweiten oder dritten Rang gehören. Wie im Gegensatz zu den Vorkriegsanschauungen der Umfang des Denkmal-Ljubljana erweitert worden ist, so ist auch das Verzeichnis der einzelnen unter Schutz gestellten Gebäude vervollkommen worden. Es umfaßt außer den römischen Trümmern und mittelalterlichen Bauobjekten und Bestandteilen, der starken Gruppe von Barockbauten und den Werken Plečniks auch die bedeutendsten Schöpfungen des 19. Jahrhunderts wie auch die Denkmäler der secessionistischen Architektur, was bisher nicht berücksichtigt worden ist; außerdem zählen wir her noch einige neuere Objekte, die bedeutungsvolle Dokumente der architektonischen Anschauungen der letzten Jahrzehnte sind. Auf diese Weise ist auch hier der Grundsatz verwirklicht worden, daß wir die ästhetisch wichtigsten und dokumentarisch berechneten Zeugen der baulichen Entwicklung von Ljubljana schützen.

Was das Bemühen um ein Stadtbild angeht, das ein getreues Bild der Denkmäler Ljubljanas gäbe, ist aus dem oben angeführten klar, daß angesichts der verschiedenen Umstände, in welchen die einzelnen Teile des Denkmal-Ljubljana

leben, und wegen des verschiedenen Alters der einzelnen Einheiten diese mit Hinsicht auf ihre ästhetische und dokumentarische Zeugenschaft weder gleich gefährdet noch gleich betroffen werden. Die wenigsten Probleme gibt es im klassizistischen und sezessionistischen Gebiet, während die beiden mittelalterlichen Vorstädte in einer sehr schwierigen Lage sind. Es ist ja nicht einmal sicher, ob sie überhaupt erhalten werden können. Besonders gilt das für Krakovo, wogegen nicht zu bezweifeln ist, daß mit ehrsurchtsvollen Eingriffen das altertümliche Milieu in Šempeter gesichert werden kann. Viele Schwierigkeiten sind zu erwarten bei der Erhaltung, d. h. Isolation der markanteren Dörfer oder ihrer Kerne, bzw. bei der Anpassung der neuen Bauten im Rahmen der bestehenden Werte der umgebenden Siedlungen und landschaftlichen Schönheiten, denn hier haben schon die Interessen der nasch sich entwickelnden Stadt ihre Hand mit im Spiel.

Der Schwerpunkt der konservatorischen Probleme ist aber unzweifelhaft im mittelalterlichen Ljubljana unter dem Schloß (pod Gradom) und auf dem Novi trg (dem Neuen Platz) zu sehen. Während dieser nur in geringerem Maß verdorben und durch Plečniks Regelung von Križanke der am meisten vernachlässigte Teil vorbildlich gerettet worden ist, hat das Ljubljana am Schloßberg, wo bis zum Erdbeben im J. 1895 das Geschäftszentrum der Stadt war, im 19. Jahrhundert eine ganze Reihe von Entstellungen erlitten, sowohl hinsichtlich des Straßenbildes als auch hinsichtlich der Verwendung der ebenerdigen Innenräume und Höfe. Die sind voller Anbauten, die Nebenräume aber für Geschäftslokale, Magazine und Wohnungen ausgenützt. Das Grundprinzip, zu den ursprünglichen, bzw. ursprünglicheren Konstruktionen zu dringen, wird hier erst dann in größerem Ausmaß durchführbar sein, wenn es möglich sein wird, für die bedeutendsten Gebäude (die Barockpaläste) eine angemessenere Verwendung zu Kulturzwecken zu erreichen, die Zahl der Wohnungen in diesem Stadtteil (der heute der dichtest bevölkerte in ganz Ljubljana ist) zu reduzieren und das Reklametreiben der Geschäftslokale bis zu einem solchen Grad einzuschränken, dass wir das ursprünglichere Straßenbild erlangen, das auch durch angemessene Farbgebung belebt werden muß. Daß dabei natürlich noch eine ganze Reihe von anderen Fragen aufgeworfen wird, welche die Assanierung betreffen, ist klar; eine von diesen, die Beseitigung der Grundfeuchtigkeit vom Abhang des Schloßberges, haben wir z. B. mit den Arbeiten am Rathaus gelöst. Eine andere Frage, die des Verkehrs, wird durch den neuen Tunnel durch den Schloßberg geregelt, der die alte »Schönheitsmagistrale« gänzlich entlasten wird, die auf diese Weise im Einklang mit noch anderen Maßnahmen touristisch viel anziehender wird als sie jetzt ist. Offen bleibt noch die Frage des Schlosses, das auch eine entsprechende Funktion und bessere Zugänge erhalten muß, denn es kann sich zu einem vielbesuchten kulturhistorischen Touristenobjekt entwickeln.

Von den vereinzelt architektonischen Denkmälern außerhalb der zusammenhängenden Denkmalgebiete ist ein schwieriges Beispiel das barocke Koslerhaus, das in der Kardeljstraße steht und einen Stein des Anstoßes für die Regulierung der verlängerten Titostraße darstellt; ähnliche Schwierigkeiten bietet auch die Christophkirche in Bežigrad.

#### *Nace Šumi: Das Koslerhaus in Ljubljana.*

Während die meisten Denkmäler der Barockzeit sicher in zusammenhängenden, geschützten urbanistischen Gebieten gelegen sind, ist unter den Höfen außerhalb der mittelalterlichen Stadt der am meisten gefährdete das Koslerhaus. Das Gebäude ist in der Mitte des 18. Jahrhunderts nach dem Vorbild der spätbarocken Höfe errichtet worden, es fehlt ihm aber — wahrscheinlich infolge von Besitzerfragen — der Südflügel. Daß es als ein Objekt mit zwei Trakten in gerader Linie und einem mittleren Risalit projiziert war, (womit es jetzt gegen die Südseite zu endet), bezeugen auch die Unregelmäßigkeiten im Grundriß. Während das Innere infolge der Modernisierung des Treppenhauses — anscheinend am Ende des vorigen Jahrhunderts — an Bedeutung verloren hat, ist die äußere Gestalt des Baues überaus beachtenswert. Alle Fassaden sind architektonisch ausgearbeitet. Seinem Stil nach ist das Haus ein Vertreter der Barockarchitektur von Ljubljana in ihrer letzten Phase, als sie starke Anregungen von österreichischer Seite her empfangen hat.

Leider ist das Gebäude seiner Lage wegen schon ein halbes Jahrhundert in Gefahr, wegen der Erweiterung der verlängerten Titostraße abgerissen zu werden. Vor dem letzten Weltkrieg sind deshalb schon Pläne geschaffen worden, die eine Erweiterung der Straße bis zu den Häusern auf beiden Seiten vorsehen und eine Arkade im Koslerhaus (für Fußgänger). Das hier veröffentlichte Projekt ist das Ergebnis von Nachkriegsstudien und erweitert die vorigen Programme dadurch, daß

es Arkaden auch in den Häusern auf der anderen Straßenseite vorsieht, den Koslerhof aber durch das Niederreißen der Nachbarhäuser auf der Südseite ganz isoliert.

*Marjan Mušič:* Die reorganisatorischen Arbeiten in Novo mesto mit Hinsicht auf die Regeneration der historischen Stadtkerne.

Die Studie befaßt sich mit der Regeneration im historischen Stadtgefüge, die durch die Modernisierung der Hauptstraße Ljubljana—Zagreb nötig wurde. Es ist ohne Zweifel der einzig richtige Grundsatz, daß der Transitverkehr eine tangentielle Richtung auf den historischen Stadtkern nehmen muß, wobei alle charakteristischen Züge erhalten werden können, welche die enge Kehle des befestigten Stadtttores aufweist. Weil aber im Fall Novo mesto doch noch die Rudimente der ursprünglichen Anlage erhalten waren, war es bis zu einem gewissen Grad berechtigt, die Erweiterung und Tieferlegung der Straße in diesem Gebiet durchzuführen.

In Verbindung mit dem Denkmalproblem, das Novo mesto gleichzeitig zu lösen gesucht hat, ist der Entwurf eines festlichen Eingangs in die Stadt gereift, wobei der ursprüngliche Charakter im gesteigerten architektonischen Ausdruck erhalten worden ist, den die Erinnerungshalle, die Studienbibliothek und die restaurierten Fragmente der Bastion und des Stadtturmes ergeben; die ausdruckslose Architektur aus dem Ende des Jahrhunderts ist retuschiert worden und veredelt mit architektonischen Details aus den benachbarten Burgen, die im letzten Krieg zerstört worden sind und nicht einmal als Ruinen mehr zu sichern waren.

In Verbindung mit den Restaurierungsarbeiten sind parallel auch archäologische Forschungen durchgeführt worden und in diesem Zusammenhang sind bisher unbekannte Elemente der Stadtmauer und des befestigten Stadtttores erklärt worden, die sich teils in den Fundamenten, teils als Subkonstruktionen jüngerer Gebäude erhalten haben.

*Marijan Zadnikar:* Die Restaurierung der Kirche in Zgornja Draga bei Stična.

Unter den Denkmälern der romanischen Architektur in Slowenien sind kleine Kirchen mit halbkreisförmigen Apsiden besonders häufig auf dem Gebiet des ehemaligen Krain. Historische Momente weisen darauf hin, daß eine von ihnen, die Tochterkirche St. Martin in Zgornja Draga, parallel mit dem Bau der Zisterzienserbasilika in Stična entstanden ist, die der französische Baumeister Mihael in der Mitte des 12. Jahrhunderts erbaut hat. Diese ihre Abhängigkeit von Stična ist auch der Grund, daß sich ihre Architektur mit dem gewölbten Schiff, das anderswo zu dieser Zeit durchweg gerade gedeckt ist und einem ausgezackten Kranz auf der Außenseite der Apsis hat, von vielen einfacheren Wiederholungen dieses Bautypus unterscheidet.

Die Restauration des Gebäudes hat aus dem Inneren das hölzerne, vom Tischler gefertigte Sängerkorchor und den Altaraufsatz von handwerksmäßiger Qualität aus der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts beseitigt. Der steinerne Quergurt ist vom Mörtelbewurf und von den Tünchen befreit worden und ebenso auch das halbkreisförmige Portal. Da durch die Barockisierung, die dem Gebäude auch einen Vorbau und einen Glockenturm hinzugefügt hat, wegen der sechs großen Fenster das Innere mit Licht übersättigt war, haben wir beide Nordfenster im Schiff und beide Barockfenster in der Apsis zugemauert, dagegen ein kleines zugemauertes romanisches Fenster in der Achse der Apsis geöffnet. Dadurch ist der Lichtdurchzug beseitigt worden und der Raum hat durch die einseitige Erhellung an seiner ursprünglichen Plastik gewonnen. Beim Entfernen der Tünchen sind an den Wänden stark beschädigte Reste von Bildern stehender Apostel zum Vorschein gekommen, an der Wölbung aber eine stilisierte Pflanzendekoration, kombiniert mit geometrischen Motiven, aus der Zeit um das J. 1600. Diese Fragmente sind wegen ihres dokumentarischen Wertes erhalten und die übrigen Flächen angemessen toniert worden. Da die unteren Teile aller Mauern ausserordentlich feucht sind, wäre es nötig, das Gebäude zuerst gründlich auszutrocknen, damit seine Restaurierung auch in bezug auf den Farbenton zufriedenstellend sein wird.

*Josip Klemenc:* Die Konservierung des Fundamentes der römischen Grabkapelle in Šempeter in der Savinjska dolina (im Tal der Savinja).

Der Leiter der archäologischen Ausgrabung in Šempeter berichtet über den Fund des Fundamentes (4.45 × 3.75 × 1.10 m) einer römischen Grabkapelle (aediculae) und über seine Konservierung. Das Fundament zusammengesetzt aus größeren und



kleineren runden Flußsteinen, die mit ungelöschtem Kalk gebunden sind. Damit das ausgegrabene Fundament auf der Oberfläche nicht beschädigt würde oder des Regens wegen sogar zerfiele, sind die Seitenmauern mit Brettern verschalt worden und diese mit Eisenbändern verbunden, das ganze ausgegrabene Objekt aber ist mit einem hölzernen Dach und mit Dachpappe überdeckt worden. So geschützt ist es dann in eine waagerechte Lage über dem Niveau des Grundwassers gebracht worden. Da das Objekt das ganze Gewicht der rekonstruierten antiken Grabarchitektur auf sich nehmen, gleichzeitig aber wenigstens zum Teil sichtbar bleiben sollte, ist das Fundament stark unterbaut worden, die Seitenflächen sind aber nur teilweise mit modernen Betonschutzmauern bedeckt worden, zwischen denen Öffnungen geblieben sind, durch welche die Struktur des Fundamentkernes gut sichtbar ist. Auf diesen Betonschutzmauern und auf dem Fundament liegt eine 15 cm dicke Platte aus armiertem Beton, worauf man die rekonstruierte erste antike Grabkapelle aus erhaltenen Teilen wird stellen können.

*Marijan Zadnikar:* Neue Entdeckungen an Denkmälern der romanischen Architektur.

Bei der systematischen Sammlung des Stoffes fürs Studium und die wissenschaftliche Behandlung der Denkmäler der romanischen Architektur in Slowenien sind auch durch die Ausgrabungen und den technischen Eingriff in die Denkmäler einige neue Ergebnisse erzielt worden.

Zu den wichtigsten gehört der Fund einer halbkreisförmigen Apsis, durch welche die sogenannte »äußere Kapelle« oder »Eingangskapelle« in der ursprünglichen Umfassungsmauer des Zisterzienserklosters in Stična (gegründet 1136) dokumentiert worden ist. Dadurch ist der ursprüngliche Umfang des ummauerten Klosterkomplexes wenigstens auf dieser Seite bestimmt worden.

In Skofja Loka, das vom 10. Jahrhundert weiter der Mittelpunkt des Freisinger Besitzes in Krain war, ist oberhalb der Stadt der untere Teil einer mit einem Graben umgebenen betürmten Burg ausgegraben worden, deren Entstehung wir in Einklang mit den historischen Tatsachen und den archäologischen Feststellungen ins 11. oder 12. Jahrhundert setzen können.

In Stara Loka ist bei Ausgrabungen in der Nähe der Pfarrkirche das Fundament einer gotischen und in ihr romanischen südlichen Apsis der alten Kirche zum Vorschein gekommen, die eine Pfeilerbasilika mit drei Schiffen aus dem 13. Jht. war, im J. 1863 zerstört. Diese Funde haben die Genauigkeit des erhaltenen Grundrisses der alten Kirche bestätigt.

Außer diesen »archäologischen« Feststellungen haben die Entdeckungen von zugemauerten Fenstern an vielen kleineren Objekten das Bestehen von zwar umgeänderten, doch im Kern noch erhaltenen romanischen Bauten dokumentiert.

*Marijan Mušič:* Die richtige Behandlung des Mörtelbewurfs architektonischer Denkmäler.

Der Artikel analysiert kritisch die falsche Behandlung des Mörtelbewurfs von historischen Denkmalbauten und macht auf die Wiederaufnahme der Technik des dünnen Bewurfs aufmerksam, wobei man alten, gut abgelegenen weißen Kalk verwenden muß; ein solcher, richtig verwendeter Mörtelwurf muß in möglichst dünner Lage die historische Mauer mit allen Unebenheiten sacht bedecken; durch ihn muß die Lebendigkeit der Mauerstruktur durchscheinen. Deshalb muß vom Denkmalschutz die jetzige Technik der sogenannten künstlichen Bewürfe und die Ebnung der unebenen alten Mauern energisch abgelehnt werden. Besonders peinlich ist der Konflikt, den der falsch verwendete moderne Mörtelwurf an jenen Stellen hervorruft, wo er sich mit steinernen architektonischen Gliedern verbindet oder vor allem dort, wo in die Struktur der Maueroberfläche neuentdeckte ältere architektonische Fragmente eingefügt sind.

*Marjan Vidmar:* Methoden der konservatorischen Photographie.

Die Abhandlung bringt das Wesentlichste über den praktischen Gebrauch und den Wert der verschiedenen photographischen Methoden bei der Untersuchung von kunsthistorischem Material.

Die Ausführungen beschränken sich nur auf die vier wichtigsten Methoden des konservatorischen Photographierens, und zwar auf die infrarote und die ultraviolette Photographie, die Fluoreszenz- und die Röntgenphotographie.

Die einschlägigen Untersuchungen von heimischem Material berücksichtigt diese Abhandlung noch nicht und bezieht sich durchaus nur auf die Erforschungen fremder

Autoren. (R. Mancina — L'esame scientifico delle opere d'arte ed il loro restauro 1936); S. Keck — Technical Examination of Paintings (Brooklyn Museum Journal 1941); M. Plotnikov — Infracrvena fotografija i njena primjena 1946) und P. W. Danckwortt — Lumineszenz-Analyse im filtrierten ultravioletten Licht 1940).

**Mirko Šubic:** Bericht über die Tätigkeit der Abteilung für Restaurierungen.

Der Bericht umfaßt den Zeitraum der letzten zwei Jahre (1953-54), worin die Tätigkeit der restauratorischen Abteilung erheblich zugenommen hat und erweitert worden ist. Mit dem 1. März 1953 hat die Werkstatt für die Restaurierung von Plastiken ständig zu wirken begonnen und so zerfällt jetzt die restauratorische Abteilung in die Abteilung für Bilder und die Abteilung für Plastiken, in welchen Werk- und Laboratoriumsarbeiten verrichtet werden. Beide verlegen im Sommer ihre Betätigung auch aufs Gelände.

1. In der Abteilung für Bilder gingen im angeführten Zeitabschnitt Restaurierungsarbeiten an 159 Bildern vor sich, von welchen 125 endgültig restauriert worden sind. Besonders müssen noch die langwierigen restauratorischen Interventionen an den gefährdeten Bildern unserer Impressionisten hervorgehoben werden, die umfangreichen Restaurierungsarbeiten für die Ausstellung »Klassizismus und Romantik in Slowenien«, die Restaurierung von sechs großen Altargemälden des spätbarocken österreichischen Malers Joh. Mart. Kremser-Schmidt aus Gornji grad und der hl. Familie von Jelovšek, — alles mit sehr befriedigendem Erfolg.

2. In der Abteilung für Plastiken sind in den Jahren 1953-54 fünfzig Plastiken und mehrere stilgerechte kunstgewerbliche Erzeugnisse restauriert worden. Im Frühjahr 1953 wurde ein Kurs für die Restaurierung von Plastiken veranstaltet, den die diplomierte Restauratorin Ena Wiedner aus Graz leitete und an dem neben dem heimischen Restaurator für Plastiken noch fünf externe Exkursisten teilnahmen. Unter den wichtigeren Restaurierungen wären anzuführen: die Restaurierung von gotischen Plastiken für die Nationalgalerie, der gotischen Madonna aus Ribnica, der Madonna aus Muljava, der gotischen Madonna aus der Werkstatt in Škofja Loka für das Technische Museum in Jesenice usw.

3. Arbeiten auf dem Gelände in den Jahren 1953-54. Im Presbyterium der Kirche in Dobravljica im Vipavatal sind die Fresken von Cebej gereinigt und gefestigt worden. Fortgesetzt wurde die Bloßlegung der spätgotischen Fresken in der romanischen Kirche zu Hrastovlje in der Slowenischen Istra. In Šmartno unter der Šmarna gora ist das Altarbild »Der hl. Martin heilt die Kranke« von Šubic restauriert worden. In Zgornja Draga bei Stična sind dekorative Malereien am Gewölbe und kleine figurale Fragmente in der Apsis und an den Wänden der Tochterkirche entdeckt worden. In der Burg Predjama sind die stielichen Möbel restauriert worden, im Geburtshaus des slowenischen Schriftstellers Jos. Jurčič in Muljava aber die Inneneinrichtung. Am Operngebäude von Ljubljana sind die Skulpturen des Bildhauers Alojzij Gangl restauriert worden. In den letzten Monaten des J. 1954 wurde mit der Restaurierung der Barockfresken im Burgsaal von Brežice begonnen, deren Oberfläche 1000 m<sup>2</sup> beträgt. In der ersten Phase der restauratorischen Arbeiten ist die Arbeit an der konstruktiven Verstärkung der gemalten Decke ausgeführt worden, was an die Arbeiter außerordentliche Ansprüche stellt. In der zweiten Phase werden aber umfangreiche Arbeiten an der Festigung des Malgrundes folgen und dann die endgültige Restaurierung der Fresken.

## NATURSCHUTZ

1. *Angela Piskernik:* Die Probleme und Aufgaben des Naturschutzes.

Der Naturschutz hat bei uns erst die ersten Schritte gemacht. Im Ausland haben viele Staaten mit Hinsicht auf dieses biologische Gebiet eine Tradition von mehr als einem halben Jahrhundert. Vom Schutz der einzelnen Pflanzen- und Tiergattungen sind sie schon längst zur Gründung von Reservaten und Volksparken übergegangen und in neuerer Zeit wegen des schnellen Anwachsens der Menschheit zum Schutz der Natur als Ganzem, zum Schutz des ganzen Lebensraumes mit allen Elementen, die ihn außer dem Klima zusammensetzen: dem Boden, dem Wasser und dem Wald. Diese erweiterte Aufgabe des Naturschutzes wurde auf den Tagungen der Internationalen Union für Naturschutz in Salzburg (1953) und Kobenhaun (1954) lebhaft erörtert und es besteht darüber schon eine umfangreiche ausländische Literatur. Engelhardt, Professor des Naturschutzes an deutschen Universitäten, hat in seinem Buch

»Naturschutz« die wichtigsten Probleme und Aufgaben des Naturschutzes aufgezeichnet, die auch ich berühren muß, da sie vielleicht noch besonders für uns Geltung haben.

Es geht nicht an, den Boden nur auszunützen, sondern man muß mit wiederholten Analysen die Bodenzusammensetzung erforschen, die fehlenden Elemente hinzufügen, die bestehenden Kulturgrundstücke meliorisieren, nicht aber zum Nachteil des schönen ursprünglichen Landschaftsbildes neue schaffen. Für eine schöne und gesunde Landschaft ist von großer Bedeutung jeder Baum, jede Hecke, jeder noch so kleine Weiher.

Das Wasser ist das zweite Element, das den Lebensraum zusammensetzt. Mit dem Grundwasser aus Wasserleitungen und Brunnen muß gespart werden, die Fabriken sollen das Wasser aus Bächen und Flüssen verwenden, nicht aber Grundwasser. Die Wasserwirtschaft muß bei der Regulierung von Strombetten vorsichtig verfahren, damit sich wegen des kürzeren Weges und des größeren Falles das Wasser nicht in den Grund des Bettes einfrißt. Je niedriger dieser Grund gelegen ist, desto mehr sinkt das Niveau des Grundwassers an beiden Seiten des Stromes, was für die Landwirtschaft verhängnisvolle Folgen haben kann.

Besonders muß auf die Reinheit des Wassers in Seen, Bächen und Flüssen achtgegeben werden. Die Fabriken sollen sich Reinigungsvorrichtungen für ihre Abfälle anschaffen, und sollen sie erst filtriert in Bäche, Flüsse und Seen ableiten. Wegen der schädlichen organischen und anorganischen Stoffe in den Abwässern erleidet Slowenien jedes Jahr einen riesigen wirtschaftlichen Schaden, da diese Stoffe die Fische und ihren Nachwuchs vernichten.

Das folgende Kapitel behandelt die große Bedeutung des Waldes fürs Wasserregime des Landes, fürs lokale Klima sowie die Hygiene und das Gesundheitswesen der Städte. Der Wald ist ein natürliches Wasserreservoir. Das Regenwasser sickert darin langsam durch den Boden bis zum Grundwasser hinunter. Kahlhiebe auf großen Oberflächen, besonders an steilen Stellen, das Weiden in Wäldern, falscher Sennereibetrieb und falsche Streuwirtschaft verursachen das Entstehen von Karst, Überschwemmungen und Erdabbrutungen. Was für katastrophale Folgen die Kahlhiebe und das Weiden von Schafen und Ziegen auf Schlägen haben, sehen wir nicht nur in den Mittelmeerländern, sondern hier und dort auch schon in unseren Alpen. Die Berge sind kahl, überall nur Gestein und Felsen, viele Dörfer müssen das Trinkwasser von weither zuführen.

Auch Monokulturen von Wald sind nicht empfehlenswert. Darin finden Nahrung und Herberge nur typische Schädlinge, nicht aber auch ihre Feinde; so können sich die Schädlinge bis zur vollständigen Vernichtung des Waldes vermehren.

Unter den zahlreichen Insektiziden werden am häufigsten DDT, Hexapräparate und Paration angewendet. Da die Insektizide auch auf die nützlichen Insekten einwirken (die Bienen), zieht der Naturschutz das biologische Vertilgen der Schädlinge durch verschiedene Tiere vor: Maulwürfe, Igel, Fledermäuse und Singvögel.

## 2.) Die Bergwacht (Gorska straža).

Im Jänner 1955 ist bei dem Bund der Pfadfinder (Taborniki) Sloweniens und dem Alpenverein (Planinska zveza) Sloweniens die Bergwacht gegründet worden. Die Bergwächter, die ihr Abzeichen haben, besuchen unsere Berge und Almen und machen Ausflügler und Touristen mit den Forderungen des Naturschutzes bekannt, besonders mit dem Schutz von Gebirgsblumen.

## 3.) Tagung der Internationalen Alpenkommission in Innsbruck (2. X.—6. X. 1954).

Die Autorin berichtet über die Themen und die Diskussion dieser Tagung: über die dringende Notwendigkeit, den braunen Alpenbären (*ursus arctos* L.) in Südtirol zu schützen, über die Sorge für Sauberkeit um die Berghütten, auf Wegen und Aussichtsplätzen, und über den Bau von Skiliften und Drahtseilbahnen, deren einige der kränklichen und alten Gebirgsfreunde wegen nötig sind; eine zu große Anzahl dieser Anlagen verstößt aber gegen alle Grundsätze des Naturschutzes.

## 4.) Der Kongress der Internationalen Union für Naturschutz in Kobenhavn (23. 8.—3. 9. 1954).

Die Autorin berichtet über die Themen des Werkmeetings, über die Gefahr, daß einige Tiere im Norden ausgerottet werden (das Walroß, die Robbe, der Polarbär, das Renttier), über die Gifte zum Vertilgen von Ungeziefer (Insektizide) und über die Bedeutung des Naturschutzes.